

KK

Keel ja Kirjandus

7

2001

Noore Eiseni ajalood
Sotsrealism kui projekt
Üld- ja oskuskeelee suhetest
Setu ja võrukese omakeel
Keeletehnoloogiast
Millimallikas ookeanis
Ago Künnap 60

KOLLEGIUM:

Mati Ereht, Tiit Hennoste,
Rutt Hinrikus, Arvo
Krikmann, Hasso Krull,
Valter Lang, Helle
Metslang, Karl Pajusalu,
Peeter Päll, Raimo Raag,
Rein Raud, Kristiina Ross,
Jüri Talvet, Ülo Tedre,
Peeter Torop, Jaan Undusk,
Ülo Valk, Mart Velsker,
Tiit-Rein Viitso, Ülle Viks,
Haldur Õim.

TOIMETUS:

Mart Meri
(peatoimetaja),

Tiina Hallik
(tegevtoimetaja),

Väino Klaus
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

Heldur Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

Piret Viires
(kirjandusteooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

Reet Sepp
(tehniline toimetaja).

Toimetuse aadress:
Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn.
Telefonid 6 449 228, 6 449 126.
Faks 6 441 800.
E-post KK@eki.ee

Trükkida antud 4. VII 2001.
Trükiarv 1100.
Trükikoda Printall.
Tatari 64, 10134 Tallinn.

Praaeksemplari vahetab ümber
trükikoja müügosakond
Tatari 64 (tel 6698 463).

SISUKORD

REIN VEIDEMANN. Sotsialistlik realism kui modern- suse projekt	449
SILVI VARE. Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe	455
ANU PALLAS. Eesti Vabariigi ajakirjanik 1919– 1940	473
KÜLLI EICHENBAUM, KARL PAJUSALU. Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist	483
ANTS VIIRES. Noor M. J. Eisen ajaloo populariseeri- jana	490

PÄEVATEEMA

HALDUR ÕIM. Keeletehnoloogiast ja eesti keelest	499
---	-----

MISTSELE

RUDOLF KARELSON. "Eesti kirjakeele seletussõna- raamatu kõrvalt" (IV)	502
--	-----

RAAMATUID

JAN KAUS. Millimallikas ja ookean	505
OSKAR KRUUS. Vastuoluliseks jääv hoiatusromaan	511
PEETER KÜNSTLER. Vähemuse vaev ja lihtsameel- se usk	513
HEIDO OTS. Väärt kogumik	514

RINGVAADE

MALL HIIEMÄE. Helmut Joonuks (10. I 1924–6. V 2001)	518
URMAS SUTROP. Puude taga on mets. Ago Kün- nap 60	519
VÄINO KLAUS. Emakeelepäeva tähistamisest	520
TÕNU TENDER. Emakeele Seltsi keele- ja rahvaluu- lepäevad	521
MARIN LAAK, ANNELI MIHKELEV. Kohandumise märgid	523
JANIKA ORAS. Noorte folkloristide konverents	525

SUMMARIA	528
----------	-----

Kaanel: Eduard Viiralt. Illustratsioon Eesti Ajakirjanik-
kude Liidu albumile "Õitsitud" V (1926).

Ajakiri kuulub MLA (Modern Language Association of America)
andmebaasi ja Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiase Linguistic Bibliography.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.

© Keel ja Kirjandus ®

Perioodika AS

SOTSIALISTLIK REALISM KUI MODERNSUSE PROJEKT

REIN VEIDEMANN

Maikuu keskel 2001 Tartus Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna ja Eesti Kirjanduse Seltsi korraldatud kirjanduspäeva konverents keskendus sotsialistliku realismi kui nõukogude totalitaarse süsteemi ideoloogiat saatva elu- ja kunstilise tunnetuse käsitlemisele.¹ Konverentsi pealkiri "Edasi minevikku" vastas täiel määral sotsialistliku realismi olemusele. Sest oma kanoonilisel kujul järgib sotsialistlik realism müüditeadvusele omast tege-
likkuse tõlgendamise strateegiat. Müüditeadvus on oksüümoronlik, sõnas "edasi" sisaldub pärimusliku informatsiooni ettekirjutus ning viide meta-
kategoriale või -tekstile (jumal, pühakiri, rituaalid), minevik ise on aga tu-
leviku ("edasi") teenistuses. Eesti kultuuri (sh kirjanduse) viimaste aastate
uurimispraktikas on seda fenomeni kõige põhjalikumalt avanud Jaan Un-
dusk, rõhutades muuhulgas nii stalinistliku ideoloogia kui ka kunstikäsitu-
se vastavust müstilise teoloogia – Jumala kõikjaloleku ehk omnipresentsi –
põhiprintsiibile.²

Ideoloogiat ja kunsti tulekski sotsialistliku realismi puhul käsitleda la-
hutamatu tervikuna, nii nagu see ka iseend esitles. Teatavasti lähtus nõu-
kogude totalitaarideoloogia XIX sajandi ühe suurima metafüüsikust utopisti
Karl Marxi mitme lähemal süvenemisel vastuolu sisaldava, kuid kõrgpaa-

¹ Siinne artikkel põhineb 19. V 2001 Tartus peetud konverentsietteandel ja seda võib
vaadelda ka kui üht järjekordset lüli viimastel aastatel modernismi ja postmodernismi ning
eesti sõjajärgse kirjandussituatsiooni üle käivast dialoogist. Vt K. P r u u l, Sotsialistliku
realismi lõpp. – Looming 1998, nr 4, lk 626–635; M. V e l s k e r, Stalinismi võidud ja kao-
tused kuuekümnendatel aastatel. – Vikerkaar 1998, nr 10/11, lk 119–127; E. A n n u s, Post-
modernism kui hilissotsialismi kultuuriloo-gika. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 11, lk
769–780.

² J. U n d u s k, Maagiline müstiline keel. Tallinn: Virgela, 1998, lk 147.

toslikult sõnastatud ja tegutsemise motiivi³ sisaldava teesi, nagu "kapitalism on iseenda hauakaevaja", "inimene loob religiooni", "filosoofid on maailma mitmeti seletanud, kuid asi seisab selle muutmises", vulgariseerimisest ning dogmatiseerimisest. Riiki – ja selles sarnanes totalitaarne Nõukogude Liit fašistliku Saksamaaga – kalduti võrdlema Platoni eeskujul hiiglasliku harmoonilise inimesena.

Seda riiki valitsevad targad, nagu inimest juhivad ta pea. Valitsejad on inimkonna eliit.⁴ Ent erinevalt Platoni eliidikäsitusest ei räägitud XX sajandi totalitaarriikides eliidi harimisest ja kasvatamisest õigluse vaimus, vaid see harmoonia kehtestati ülalt alla, nii et valitsejas pidi vastu peegelduma kogu ühiskonna harmooniline seisund. Mõisted "harmoonia" ja "terviklikkus" juhivad meid tõdemusele riigikäsituse estetiseerimisest. Totalitaarne riik oli ideaalse, paradiisliku Jumalariigi kunstiline projektsioon, mimeetilis-kreatiivne akt. Kunst oli allutatud tegelikkuse estetiseerimisele. Seetõttu ei tunnistatud ka piire kunsti ja mittekunsti (tegelikkuses endas toimuva) vahel – näiteks kirjandust mõisteti eluõpikuna⁵ –, kuigi avalikult deklareeriti kunsti erilise ja pürgimisväärse vaimse seisundina. Kunstile oli antud eesõigus tungida ja sekkuda vahetult ellu, kujundada seda vastavalt oma idealidele. Kunstnikult nõuti/oodati inimhingede inseneri rolli. "Kunst kuulub rahvale" loosungis võib näha kunsti kui uue religiooni kehtestamistegu. Tulemuseks oli elu, tegelikkuse sakraliseerimine (nt oli sotsialistliku realismi ruumikontseptsioonis esikohal sakraalse ruumi mõiste) ja teatraliseerimine (paraadid, demonstratsioonid, kongressid), mille taustal võib näha usku maagilise rituaali võimesse muuta tegelikkust. Siit omakorda on tuletatav kunsti käsitlemine võimuna. Kunsti peeti samasuguseks relvaks ("kunstirelvaks"), nagu olid seda võitluses süsteemi puhtuse eest või vaenlase vastu kõik tapariistad ja -meetodid. Niisuguses totaalises ritualiseerituses tähtsusust kõik väline, millel oli illustreeriv toime (kulissid, plakatid, nn potjomkinlus⁶, mille siuks oli tegelikkuse varjamine tehistegeelikkusega).

Sotsialistlik realism oli i k o o n i r e a l i s m (näiteks nn punanurgad, "Lenini toad" koolides ja sõjaväeosades), mis ideoloogia osana oli tehtud kohustuslikuks tegelikkusele endale. Eesmärgiks oli füüsilise või vaimse vägivald abil dikteerides ja normeerides asendada elu selle ideaalkujutise, mudeliga. Elu endaga võrreldes oli sotsialistlik realism t o t a a l n e f i k t s i o o n. See oli, nagu on tõdenud Merab Mamardašvili, "mingi maagilise mõtlemise täielikult ürgaegne, eelkristlik seisund, milles sõnad ongi tegelikkus ise".⁷ Nõukogude epopöaromaani uurinud Galina Belaja meenutab sellega seoses episoodi Boriss Pasternaki "Doktor Živagost", kus sõprade etteheitele Živago elust irdumise pärast vastanud romaani peategelane küsimusega: "Kas Venemaal on üldse olemas tegelikkus?"⁸

Sotsialistlik realism ei ammutanud oma energiat ainult müütilisest teadvusest, vaid ka selle teadvuse ratsionaliseeritud väljendustest, mida näiteks kõige ilmekamalt ja ka paradoksaalsel kombel kõige mõjukamalt esindas

³ E. Saarinен, Läänemaise filosoofia ajalugu tipult tipule Sokratesest Marxini. Tallinn: Avita, 1996, lk 284.

⁴ E. Saarinен, Läänemaise filosoofia ajalugu tipult tipule Sokratesest Marxini, lk 37.

⁵ И. Есаулов, Литература как учебник жизни. – Социалистический канон. Санкт-Петербург: Гуманитарное агенство "Академический проект", 2000, lk 596–598.

⁶ Praegusaja lugeja vajab täpsustust, mida "potjomkinluse" all silmas peetakse. Tegemist on piltliku väljendiga, mille tekketaust ulatub 1787. aastasse, mil Vene keisrinna teigi ringsõitu Novorossias. Et jätta muljet maakoha õitsvast elujärgest, olevat tema soosik kindral Grigori Potjomkin lasknud tee ääristada külade makettidega.

⁷ М. Мамардашвили. Как я понимаю философию. Москва, 1990, lk 203.

⁸ Г. Белая. Советский роман-эпопея. – Социалистический канон, lk 853.

Friedrich Nietzsche – see nii saksa fašistliku kui ka nõukogude totalitarismi kas avalikult või varjatult omaks tunnistanud õpetaja. Müüt kui edasiviiv idee, mis artikuleerib, kodeerib ja valgustab ühiskondlikke väärtusi ning millele rajati nii fašistlik kui ka kommunistlik ideoloogia, pärineb Nietzscheilt, nagu ka radikaalateistlik üliinimese idee (nõukogude retoorikas "Inimene suure algustähega", endalt südame rebiv ja rahvale tulevikku valgustav Danko kuju, kellega Gorki võrdleb nekroloogis Leninilt) ja igavese taastuleku messianistlik idee, mille transformatsioon komünismi ülesehitamiskatsete erinevates etappides võime täheldada.⁹

Siin ongi koht, kus sotsialistlik realism, toetudes nitšeeanlikule ideele bioloogiliselt ja ajalooliselt uuest inimesest ning oleviku ohverdamisest tuleviku nimel,¹⁰ omandab selge kokkupuute modernse elutunnetuse ning selle ideoloogiliselt "vormistanud" modernismiga.¹¹ Enamgi veel, see annab põhjust käsitada sotsialistliku realismi modernismi erilise avaldisena, *m o d e r n s u s e p r o j e k t i n a*. Epp Annus on artiklis "Rahvus – unustamine või mäletamine" veenvalt osutanud, et modernistide maailm, mis pole "toimiv argimaailm", on tunnistus millestki muust, see on täiuseideaali kehastus ja seetõttu pigem esteetiline kategooria.¹² Ja kuna ta "rajaneb kollektiivsel puudujäägi, ebatäiuslikkuse tundel", siis on see müütiline minevik, täiusekujutelm ühtlasi edasiminekut, modernsuse alget pidevalt võimendav narratiiv. "Modernne ja müütiline," kirjutab Annus, "on üksteisest lahutamatu läbi põimunud, müütiline minevik, konstrueeritud modernse mõtlemise poolt, kannab ka tugevat modernset alget; ning vastupidi, modernne edasilükkumine toetub mitmeti müütilistele kujutlustele."¹³

Sageli ollakse imestunud põhjuste üle, miks nõukogude (sh nõukogude eesti) kirjandus oli allutatud lakkamatule ette- ja järelhooldusele ning totaalsele kontrollile. Nagu on osutanud Hans Günther, oli nõukogude ajajärgu kirjandus koos oma fetišeeritud arhetüüpide galeriaga "riigimüütide ametlikuks reservuaariks".¹⁴ Selleski näeme kunsti, ideoloogia, poliitika ja elu täielikku tervikühtsust, milles totalitaarriigi ideaal seisnes.

Müütiliste narratiivide kasutamise kõrval on modernismi iseloomustavate tunnustena loetletud (nt Ihab Hassan) veel romantismi/sümbolismi, suletud vormi, teleoloogilisust, hierarhilisust, kunstiteose lõpetatust, kreatsioonit, žanride austust, metafoorsust, Jumal-isa keskse kujundi kasutust, fallilisust, paranoilisust, päritolu järgimist ja determineeritust.¹⁵ Kõike seda võib leida ka sotsialistliku realismi kaanonit esindavates kunsti- ja kirjandusteostes. Piisab vaid viidata niisugustele kinniskujunditele nagu "Isake Stalin", kes oli omakorda "Jumal-Lenini" prohvet, või "Emake Kodumaa", kelle kangelaslikud tütre-pojad hoolitsevad selle täiusliku püha perekonna loovuse jätku-

⁹ Б. Розенталь. Соцреализм и ницшеанство. – Социалистический канон, lk 56.

¹⁰ Б. Розенталь. Соцреализм и ницшеанство, lk 59.

¹¹ "Modernismile" lähenetakse siinkohal teooriakeskset, milles modernismi defineeritakse "eelkõige teksti ja tegelikkuse suhete kaudu, nähes temas kesksena teksti (keele-märgi) ja tegelikkuse (denotaadi) suhete katkestamist, või vähemalt püüdu katkestamise suunas, ning keskendumist tekstile ja keelele". Sel juhul peetakse "tõelise modernismi" ideaaliks "teha asju, mis poleks looduse koopiad, vaid eviksid omaenese substantsi". Vt T. H e n n o s t e, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. Modernismi piirid. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 44.

¹² E. A n n u s, Rahvus – unustamine või mäletamine. – Kultuur ja mälu. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool. Tartu, 2001, lk 156.

¹³ E. A n n u s, Rahvus – unustamine või mäletamine, lk 157.

¹⁴ X. Г ю н т е р. Архетипы советской культуры. – Социалистический канон, lk 743.

¹⁵ Vt A. J u s k e, Postmodernism. – Vikerkaar 1993, nr 8, lk 72.

mise eest.¹⁶ Või siis normatiivsele võitluse-motiivile, mis paranoiliselt kordub teosest teosesse võitlusena uue ja vana vahel või nõukogude ja nõukogudevaenuliku (s.t kapitalistliku, kodanlik-natsionalistliku jne) vahel. Sotsialistliku realismi kunsti žanripiiride austus väljendus kas või eeskujuks olnud kreeka tragöödia ülevuses, ülepea Ateena ühiskonna kunstikäsituse üle kandmises sotsialistliku realismi meetodisse.

Ent siinkohal tuleks kõne alla võtta ka sotsialistliku realismi kui modernsuse projekti erilisus, teisisõnu paradoksaalsus. Kõigepealt, eespool kirjeldatud sotsialistlik realism esindas ikkagi seda nõukogulikku ideoloogilist kontsepti, mis kanoniseeriti 1930-ndail aastail Venemaal ja mida Eesti sai iseäranis tunda 1940.–1950-ndate aastate vahetusel. Kuid sotsialistlik realism läbis oma arengus vähemalt kaks staadiumi, millest esimeses, 1917. aasta vene revolutsiooni järgsel perioodil kuni 1920-ndate aastate lõpuni, domineeris sotsialistlikus realismis modernismi avangardne kiht, see, mida hästi tunneme uusromantismi, futurismi, konstruktivismi kaudu. Vene modernistidele tähendas revolutsioon avangardismi paradiisi, millele lisandus tehnoloogilisest progressist tingitud (telegraaf, elektrifitseerimine, raadio) tehnoloogiline utopism. Just sellest kantuna sündis kujutlus kirjanikust kui inimhingede insenerist, kellest meetodi ideoloogilis-poliitilisel kanoniseerimisel sai 1930-ndail aastail elureeglite õpetaja ja ettekirjutaja. Paradoks seisneb selles, et 1930-ndail aastail, sotsialistliku realismi kivistumisel (mille tunnuseks oli neoklassitsistlik vormikultus, monumentaalsuse ja rahvalikkuse rõhutamine), hakati eitama sotsialistliku realismi "tormi ja tungi".

Kivistunud sotsialistlik realism tegi koguni modernismist oma põhivaenlase ja sõimusõna ehk siis piltlikult väljendudes, sülitas kaevu, kust ta ise oli äsja joonud ja kust ta jätkuvalt vett ammutas. Selline ärapäõramine "istutas" sotsialistlikku realismi ühtlasi ka järgneva autopaaroodilise alge (nt tuntud V. Muhhina skulptuur "Tööline ja kolhoositar"). Just kanoniseeritud sotsialistliku realismi põhisisuks kujunes võitlus nii sise- kui ka välisvaenlasega. Selles võitluses sai modernismi nimeks "dekadents" ja selle sünonüümiks "mandumine",¹⁷ kuigi just omaenda kivistumises võiks näha sotsialistliku realismi allakäigu, nn sotsialistliku dekadentsi algust.

Kui oma esimeses faasis oli modernismile lähenenud sotsialistlik realism elurõõmus, eksperimenteeriv, avatud, siis kanoniseerituna hakkas see üha enam meenutama kreeka mütoloogiast pärit Laokooni ning ta poegade võitlust madudega, mille Rhodose kujurite kivistunud jäljend oli eeskujuks nii klassitsistlikule kunstikaanonile kui ka sotsialistlikule realismile.

Eespool öeldu põhjal on võimalus skitseerida sotsialistliku realismi sajandit XIX sajandi lõpust kuni XX sajandi lõpuni. Sotsialistliku realismi aluseks on XIX sajandi realism (elu kujutamine ta enese vormides), mis aga positivismi mõjutusel hakkas üha enam lähenema biografistlikule ja sotsiaalsele determineeritusele. XX sajandi alguse sotsiaalsete revolutsioonide käigus täideti see realism romantilis-mütoloogilise ideoloogiaga, mistõttu on põhjust rääkida selle modernse elukujutuse raamides teatavast ideaalsest realismist. Eesti olukorras väljendab seda suurepärast Tuglase sünteetilise realismi programmi.¹⁸ Kui Boris Groyss on näinud stalinistlikku kultuuri avangardse poliit-

¹⁶ X. Г ю н т е р. Архетипы советской культуры, lk 745.

¹⁷ Vt M. L a o s s o n, Mõningaist eesti kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika küsimustest. – Looming 1949, nr 6, lk 739–757; nr 8, lk 988–1004; Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Tallinn, 1952, lk 366–367; Vrd L. R e m e l g a s, Sotsialistliku realismi küsimusi kongressil. Delegaadi märkmeid. – Looming 1955, nr 4, lk 486–498.

¹⁸ Vt J. U n d u s k, Realismi mõiste ümber. F. Tuglase "realism" ja sajandivahetuse

tilis-esteetilise projekti võidutsemisena,¹⁹ siis on selleks just 1920-ndate aastate futurismi, formalismi ja konstruktivismi manifestid, mis Hans Güntheri sõnul ilmusid tänu kogu perioodi egalitaarsele, võrdsustavale iseloomule. See etapp oli tema meelest modernistlik tões ja vaimus (jõuline tulevikku suundumine, eksperimentaalsus, kunstivabadus, individuaalsuse apoloogia jms).

1930-ndail aastail toimus aga järsk pööre. Sotsialistlik realism kanoniseeriti mitte modernismi dünaamilise, vaid neoklassitsistliku staatilise mudelina. Esikohale tõusid hierarhilisus, elitaarsus, retrospektiivsed väärtused, monumentaalsus ja müütiline hüperrealism.²⁰ Pärast revolutsioonilise entusiasmi langust ning avangardi sisemist diferentseerumist muutus 1920-ndate aastate lõpu kunstielu Nõukogude Liidus totalitaarse kultuuri väljatöötamise laboratooriumiks, mille tulemused fikseeriti normatiivse ideoloogia ja poetikana 1934. aastal toimunud I üleliidulisel nõukogude kirjanike kongressil (mõiste "sotsialistlik realism" oli küll käibele võetud esmakordselt kaks aastat varem, 1932. aasta 23. mai Literaturnaja Gazetas). Kongressil esinenud Maksim Gorki, kelle näidendis "Põhjas" on nähtud nitšeeanluse edasiarendust²¹ ning kelle jutustus "Ema" sai nõukoguliku arhetüübi tähenduse²², rõhutas sotsialistlikus realismis just selle ideoloogilist allutatust. Sotsialistlik realism uue loomingu meetodina oli sellest alates määratud revolutsiooniliste ja humanistlike ideede elluvijaks. Kuid "revolutsiooniline" ja "humanistlik" omakorda olid tõlgendatud eriliselt "nõukogulikuna", mis sisuliselt muutis need mõisted vastupidisteks – reaktsioonilisteks ja antihumanistlikeks. Ja selles kontekstis võib tõepoolest rääkida ka sotsialistliku realismi tekstikogumist kui nõukogude totalitaarse süsteemi spetsiifilisest tootest.²³

Boris Groys on teravmeelselt iseloomustanud sotsialistliku realismi kaanonit kui "poolteisest stiili".²⁴ Sotsialistliku realismi iseärasus avalduvat tema meelest kujukalt võrdluses postmodernismiga. Nimelt nii, nagu sotsialistlik realism kasutas oma aluse, modernismi ajaloolise erandlikkuse ja välise sõltumatuse ideaali teenimisel juba väljakujunenud, valmis kunstistrateegiaid ja tehnikaid, nii tegevat seda ka postmodernism, milles näiteks modernismist pärit sürrealistlikul võttestikul, anarhistlikul moonutusel on olnud postmodernismi ideoloogilisel konstitueerimisel etendada oluline roll.

Groysi meelest teebki sotsialistlikust realismist "poolteisese stiili" ta kõikumus modernismi ja postmodernismi vahel. "Sotsialistlik realism otsekui kõiguks lääne modernistliku kultuuri kategooriate vahel," kirjutab Groys, "ja leidmata seal kohta, määratleb end siis kui totaalset alternatiivi."²⁵ Ometi, nagu teame, seda alternatiivsust oli võimalik kanoniseerida üksnes riigimäe toore jõu kaasamisega.

Niisiis, sotsialistlik realism modernisuse projektina kannab endas ka selle lagunemise, hajumise, transformatsiooni alget. Modernism töötas ja töötab oma klassikalisel kujul opositsioonis "madal – kõrge": modernne elu- ja kunstitun-

---

kultuur. Eesti NSV Teaduste Akadeemia ühiskonnateaduste osakond. Preprint KKI-46. Tallinn, 1986, lk 39, 72.

¹⁹ B. Groys, Stalin-stiil. – Akadeemia 1998, nr 2, lk 424, 428–429.

²⁰ X. Гюнтер. Художественный авангард и социалистический реализм. – Социалистический канон, lk 101.

²¹ Б. Розенталь. Соцреализм и ницшеанство, lk 58.

²² X. Гюнтер. Архетипы советской культуры, lk 744.

²³ M. Velsker, Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel. – Vikerkaar 1998, nr 10/11, lk 120.

²⁴ Б. Гройс. Полуторный стиль: соцреализм между модернизмом и постмодернизмом. – Социалистический канон, lk 111.

²⁵ Б. Гройс. Полуторный стиль: соцреализм между модернизмом и постмодернизмом, lk 111.

netus vastandub vanale kui millelegi madalale. Modernismi jõud peitub ta vertikaalsuses, pürgimuses kõrguse suunas, vana ja seega madalat ümber töötades ning uueks vormistades. Sotsialistlik realism alustas samamoodi, kuid kanoniseerituna püüdis sisse võtta kohti selle opositsiooni ületajana (nt tees rahvalikust kunstist, mis oli mõeldud likvideerima "madal-kõrge" opositsiooni). Nii nagu postmodernismis, nii absolutiseeriti ka kanoniseeritud sotsialistlikus realismis sõltuvus teisest (partei programm, ideoloogilised kanoonikud, partei liidrid alates V. Leninist ja J. Stalinist ning lõpetades N. Hruštšovi ja L. Brežnevi) kõigis variantides, s.o Teise vaatepunktist, mis peab vastu peegelduma loodavas, mida aga pole võimalik ületada. Kuna "simulaakrum oli nõukoguliku totalitaarse süsteemi alus",²⁶ siis hakkaski nõukogude ühiskonna hilissotsialismis sotsialistlik realism sisuliselt esindama pigem postmodernistlikku hajuvusprintsipi ehk teisisõnu, mõisteliselt tühjema. Näeme seda iseäranis totalitaarse ühiskonna perifeerias – milleks Eesti oli – aset leidvas teoreetilises refleksioonis sotsialistliku realismi kui kunstimeetodi sisu ja arenemisvõimaluste üle. Nõukoguliku illusoorse ja teeseldud tegelikkuse, simulaakrumi²⁷ vastu mängiti välja "tegelikkuse illusiooni loomine"²⁸, mis aktualiseerus iseäranis 1960-ndail aastail ning mis kujunes keskseks sotsialistliku realismi kui avatud esteetilise süsteemi põhjendamisel²⁹. Kui Pärt Lias oma monograafias "Eesti nõukogude romaan" näeb romaanžanri arengus mitmekesisuse suunas sotsialistliku realismi elujõu tõestust,³⁰ siis tuleb seda võtta nimelt toonase kirjandus- ja kunstiteoreetilise diskursuse vastumänguna nõukoguliku kultuuri-agressiooni käigus kinnistada püütud sotsialistliku realismi kaanonile. Ehk teisisõnu, sotsialistliku realismi "poolteisene stiil" (ühe jalaga modernismis ja teisega postmodernismis) püüti sel viisil viia omamoodi absurdi. Sotsialistliku realismi kui meetodi "avatus" oli varjatult selle mõiste eituseks.

Nii nagu sotsialistlikus realismis, nii ka praegu, väidetavalt postmodernisel ajajärgul, kantakse massikultuuri elemente üle kõrgkultuuri. Samal ajal toimib kunst omaenda autonoomsusõigustuse taustal, võideldes omaenda sotsiaalse domineerimise eest, mis pole aga tegelikult midagi muud kui modernistlik diskursus.³¹

Seega võib nähtavasti väita, et sotsialistlik realism oli katseks viia modernismisuse projekt lõpuni, kuid pärast enese kanoniseerimist taandus see elutunnetuslik ja loominguline meetod samale ummikrajale, kus on ka postmodernism kui modernismis sisalduva lõputu piirväärtuse poole toimuva liikumise esiletõmine. Sotsialistlikust realismist ei saanud varasema kunstikogemuse ületajat, see oli tõepoolest vaid modernismi üks irdharu, tingitud totalitaarse riigi võimuteostusest. Esitledes end kui radikaalset katset ületada senine elu- ja kunstikogemuslik piiratus, legaliseeris sotsialistlik realism – analoogiliselt postmodernismile – "ironilisel kombel need kategooriad, mille klassikaline esteetika oli oma teemavaldkonna piiritlenud".³²

²⁶ E. Annus, Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloogika, lk 774.

²⁷ Vt J. Baudrillard, Simulaakrumid ja simulatsioon. Tallinn: Kunst, 1999, lk 9: "Küsimus on reaalsuse asendamises reaalsuse märkidega, seega siis mistahes reaalse protsessi väljatõrjumises tema operatoorse teisiku poolt, metastabiilse, programmeeritud, laitmatu tähistusmasina poolt, mis pakub kõiki reaalsuse märke ja lühistab kõik selle murrangud."

²⁸ H. Puhvel, Kirjandus muutub maailmas. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 44.

²⁹ P. Lias, Eesti nõukogude romaan. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk 6.

³⁰ P. Lias, Eesti nõukogude romaan, lk 6.

³¹ Б. Гроис. Полуторный стиль: соцреализм между модернизмом и постмодернизмом, lk 112.

³² J. Habermas, Modernism – lõpetamata projekt. – Akadeemia 1996, nr 1, lk 87; vt ka: L. Hutcheon, A Poetics of Postmodernism. New York– London: Routledge, 1996, lk 229.

ÜLDKEELE JA OSKUSKEELE NIHESTUNUD SUHE

SILVI VARE

Kirjakeele ja tegeliku keelekasutuse vahekord, nende lahknevuspunktid on aastakümnete kestel peaaegu pidevalt arutlusaineks olnud. Kui viimased tosinkond aastat välja arvata, siis on sellest isegi üllatavalt palju kirjutatud. Korduvalt on sellega ühenduses puudutatud ka oskuskeele mõju üldkeelele ning vajadust seda vältida. Nii näiteks märkis Huno Rätsep esimese "Kirjakeele Teataja" eessõnas 1985. aastal teaduskeele laienevat mõju üldkeelele.¹ Samast aastast pärineb Uno Mereste tõdemus, et "siiani pole tehtud küllalt selget vahet oskussõnavara korrastamise ja üldise keelekorralduse, täpsemalt ühiskeele korrastamise vahel".² Oskuskeele domineerival mõjul on peatunud Rein Kull, juhtides tähelepanu tõsisele nihkele üld- ja oskuskeele vahekorras: "Suureks probleemiks on üldkeele ja oskuskeele, üldkeelsete väljendite ja puhterialaste terminite vahekord, õigemini selle vahekorra mõistmine. Siin kipub vahel olema midagi väga viltu. Viltu selles mõttes, et ei mõisteta õigesti kirjakeele polüfunktsionaalsust, keele painduvust olenevalt mitmesugustest keelesituatsioonidest ning lähenetakse eri olukordadele ühesuguse jäiga skeemiga. [...] ...tuleks hoiduda allutamast liigsetele ettekirjutustele ja ülemäärasele kodifitseerimisele kirjakeelset pruuki üldisesmas ja avaramas tähenduses."³

Ja veel üks tsitaat Uno Merestelt: "On loomulik, et ühiskeel areneb tänapäeval küllaltki olulisel määral oskuskeelest ülevõetavate keelendite varal. See ei tähenda aga, et kõik mingi eriala oskuskeele seisukohalt vajalikuks peetu peaks otsekohe minema ka ühiskeelde. [...] Ühiskeelt tuleb seega kaitsta erialakeelte liiga hoogsa ja pahatihti professionaalselt kitsarinnalise agressiooni eest, mida on nimetatud ka terminoloogiliseks purismiks."⁴

Kuid omaette arutlusaineks ei ole üld- ja oskuskeele vahekorraga seotud teematika siiski vist mitte kunagi olnud. Ka ei ole välja töötatud põhimõtteid, mis reguleeriks selle valdkonna suhteid. Probleemile on tähelepanu osutatud peamiselt vaid üldises plaanis muude asjade hulgas, mõne konkreetse, erimeelsust tekitanud keeleküsimuse ümber käinud arutluse või vaidluse käigus. Ei ole teada andmeid, et siia kuuluvaid küsimusi oleks kunagi käsitletud sellised autoriteetsed kollektiivsed organid nagu õigekeelsuskomisjon või Emakeele Seltsi keeleteoimkond.⁵ Ja nii ongi juhtunud, et eesti kirjakeele sõnavarakorralduse alused, millest praktilise tegevuse käigus juhinduda, ei olegi kuskil kirja pandud. Ei ole niisugust kohta, kust vajaduse korral midagi võiks järele vaadata, selgitust või kinnitust leida. Mõistetavalt ei suuda seda lünka täita oma põhjalikkusest hoolimata ka Tiiu Ereli "Eesti os-

¹ Kirjakeele Teataja 1976–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn, 1985.

² U. Mereste, Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühiaurimusi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, [2000.] lk 53.

³ R. Kull, Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000, lk 30, 34.

⁴ U. Mereste, Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü, lk 55.

⁵ Vrd Kirjakeele Teataja 1976–1983 ja Kirjakeele Teataja II. 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitusel. Emakeele Selts 2000.

kuskeel”,⁶ kus on tähelepanu all siiski vaid kirjakeele üks allkeel. Tegelikult on küsimus muidugi laiem: koostamist ootavad ju alles ka eesti keelekorralduse kui terviku teoreetilised alused. Korraldustegevus ise on aga kestnud juba terve sajandi. Siit tuleneb ka käesoleva artikli mõte ja eesmärk: vaadelda sõnavarakorralduse suundumusi üldisemas plaanis ja käsitleda oskuskeele ülemõju avaldumist eri laadi tüüpnaidete alusel. Üldistuste ning järelduste tegemisel on toetutud eeskätt õigekeelsussõnaraamatutele ja aastakümnete jooksul ilmunud arutlustele, ülevaadetele, mõtte- ning arvamusalaldustele. Enesestmõistetavalt ei saa ühe artikliga haarata kogu siia kuuluvat ulatuslikku materjali ega pakkuda ammendavat käsitlust.

Kõigepealt aga mõistetest ja terminitest. Uuemaid õigekeelsusallikaid arvestades mõistetakse nimetust *kirjakeel* antud juhul selle kitsamas tähenduses: teadlikult reguleeritav ühtlustatud ja normitud neutraalne keelekuju.⁷ Selle tuumosaks on *üldkeel*, kõige standardsem keelevorm, mille sõnad on üldtuntud ja lauseehitus lihtne.⁸ Üldkeelele vastandub funktsioonide poolest erinev *oskuskeel*, kirjakeele allkeel. See on erialakeelte kogum, mille kasutusala on igal üksikjuhul määratud kindla erialaga ja mida pruugivad eeskätt asjatundjad, vastava erialaga tegelevad inimesed.

Selle käsitluse järgi jääb *argikeel* (varasemas pruugis *kõnekeel*⁹) kirjakeele raamidest väljapoole. Uue ”Eesti keele sõnaraamatu” tutvustuses tõmmatakse nende vahele selge joon: ”Kuigi kirjakeele sõnaraamat, näitab ÕS 1999¹⁰ üsna palju argikeelt, rohkem kui ta eelkäija 1976. aastal. Kuid esitusviisiks on kõrvutamise – teadlik osutamine, et väljenduda saab mitut moodi ning argikeel ja neutraalne kirjakeel on kaks eri asja [minu sõrendus – S. V.]. [...] Sõnaraamatus on rohkesti kõrvuti seadmist: argikeeles öeldakse niimoodi – neutraalkirjakeeles niimoodi.”¹¹

Taustast

Eesti kirjakeele arengut on teadlikult suunatud juba rohkem kui sajandi jooksul. Sellega ühenduses väärib tähelepanu kolm asjaolu, mis kõik on seda tegevust algusest saadik erineval viisil mõjutanud ja kujundanud ning keelekorraldusse, sealhulgas eriti sõnavarakorraldusse oma pitseri jätnud.

1) Eesti teaduskeele loomise ja sihipärase arendamise algusaeg langes sisuliselt kokku kirjakeele üldise teadliku arendamise algusjärguga. Neil aastail, kui hakati tegelema eestikeelse terminoloogia intensiivse ja süstemaatilise kujundamisega, oli kirjakeel kultuurkeelena alles üsna noor. Juba isenesest see asjaolu üksinda määras ette ära oskus- ja üldkeele edaspidise suh-

⁶ T. Erelt, Eesti oskuskeel. Tallinn, 1982.

⁷ M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, 2000, lk 9; T. Erelt, Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. – Keel ja Kirjandus 1999, nr 12, lk 820.

⁸ T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk 17; R. Kull, Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel, lk 12.

⁹ T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk 176.

¹⁰ ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Eesti Keele Instituut. Toim. T. Erelt. Koost. T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik, T. Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.

¹¹ T. Erelt, Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 819.

te iseloomu. Alles varases kujunemisjärgus kirjakeele puhul tuleb oskuskeele mõju ilmselt võtta kui paratamatust. Ustus Agur on seda olukorda iseloomustanud nii: "Et oskussõnavara kujundamise esietapil suruti enam-vähem valmis mõistestruktuur kasvavasse ja järeleandlikesse keeleraamidesse, siis avaldas see tegevus märgatavat mõju kogu keele struktuurile".¹² Ehk teisiti öeldes: eesti oskuskeelt arendades ja korraldades arendati ja korraldati üht-aegu kirjakeelt tervikuna. See oli loomulikult viisil ühtekuuluv tegevus, kus hakati rakendama ühtseid aluspõhimõtteid – süsteemsust, otstarbekohasust ja rahvapärasust¹³ –, kirjakeele funktsionaalset variatiivsust silmas pidades.

2) Eesti oskuskeele arengus ja laiemalt võttes ka keelekorralduses tervikuna võib tähenduslikuks pidada ka seda erijoont muude keeltega võrreldes, et algusest peale on terminilooming "olnud täiest poolest saadik keelemees-te kätes, on olnud üldise keelearenduse tähtis komponent [minu sõrendus – S. V.]".¹⁴ Seda võib pidada isegi traditsiooniks, sest see on jätkunud põlvkondade vahetusest hoolimata. Et kitsas ring samu inimesi on tegelnud ühtaegu nii oskus- kui ka üldkeele korraldamisega, siis on igati mõistetav, et meetodeid ja vahendeid on olnud raske lahus hoida. Et see tõepoolest on nii olnud, seda kinnitab Tiiu Ereli tõdemus (1982): "Kindlasti pole mõjutuks jäänud seegi tööik, et enamik eesti keele korraldajaid on olnud ja on ühtlasi (või rohkemgi) terminoloogid. Usutavasti on siin üks eesti keelekorralduse ranguse juuri. Küllap kandsid nad kirjakeele korraldusse üle neidki põhimõtteid, mis tegelikult kuulunuksid üksnes selle allkeelde – oskuskeele korraldusse."¹⁵ Niisiis on oskuskeele prioriteet eesti keelekorralduses olnud oma-moodi nagu saatuse tahe, üksteist võimendavate juhuste kokkusattumus.

3) Kolmas kirjakeele arengut mõjutanud paratamatus on see, et grammatika uurimise algus jääb keelekorraldusega võrreldes märksa hilisemasse aega. Esimene süstemaatiline grammatikakirjeldus ilmus aga teatavasti alles vähem kui kümme aastat tagasi.¹⁶ Võib siis öelda, et suur osa keelekorraldustegevusest on toimunud olukorras, kus ei ole olnud võimalik toetuda grammatika teadusliku uurimise tulemustele. Veelgi vähem on kirjakeele korrastamisel ja arendamisel ning sõnaraamatute koostamisel saadud arvestada laiemas mõttes allkeelte ning nende vastastikuste suhete uuringuid, kuivõrd selle valdkonnaga on alles suhteliselt hiljaaegu tegelema hakatud.¹⁷

Mis on oskuskeele eripära üldkeelega võrreldes? Lühidalt kokku võttes on see suurem täpsus ja süsteemsus ning väljenduse kompaktsus, "nii et sõnad (terminid) läheneksid loogikalistele mõistetele ning laused otsustustele",¹⁸ mida on võimalik saavutada üksnes rangelt sihipärase suunamise kaudu. Peamisi vahendeid on selle saavutamiseks pakkunud sõnamoodustussüsteem, mille võimalusi on oskuskeele huvides maksimaalselt ära kasutatud, modifitseeritud ja edasi arendatud.

Kuigi üldkeelele ei ole täpsus ja süsteemsus ega ka väljenduse kokkusu-rutus sellisel määral omane, on neidsamu põhimõtteid, vahendeid ja meeto-

¹² U. Agur, Märkmekid oskussõnavara kujunemisest ja kujundamisest. – Keel ja Kirjandus 1972, nr 11, lk 646.

¹³ E. Uuspõld, Põhimõtteline keelekorraldus. – Keel, mida me harime. Tallinn, 1976, lk 5–8.

¹⁴ H. Saari, Kirjakeele saatuse I. Vaade sajandile. – Keel ja Kirjandus 1979, nr 11, lk 669.

¹⁵ T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk 19.

¹⁶ M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn, 1995; Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn, 1993.

¹⁷ T. Hennoste, Allkeeled. – Eesti keele allkeeled. Toim. T. Hennoste. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu, 2000, lk 9–56.

¹⁸ T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk 17.

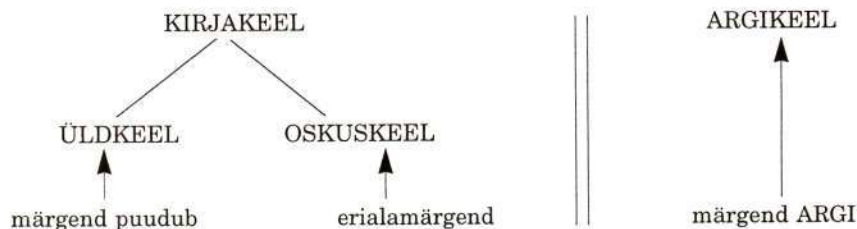
deid kasutatud loomuliku enesestmõistetavusega ka üldkeele sõnavara arendamisel ning, mis peaasi, ka korrastamisel. Nii õigekeelsussõnaraamatud kui ka keelekorralduse rakendusmehhanism tervikuna kinnitavad, et terminoloogia arendamist ja korrastamist on suurel määral võetud kui kirjakeele korraldust üldises mõttes. Väliselt on see tajutatav eeskätt leksikatasandil, konkreetsete keelendite kaudu, kuid tegelik mõju ei piirdu sõnatasandiga. Sõnamoodustuse kaudu on muutused haaranud ka keele grammatilise süsteemi.

Oskuskeelekeskne lähenemisviis võib avalduda erinevate asjaolude kaudu. Järgnevalt on sõnaraamatumaterjalide analüüsil aluseks võetud kolm kriteeriumi, mis osutavad oskuskeele domineerivale rollile üldises sõnavara korralduses: 1) rööpkeelendite puhul hinnatakse oskussõna kirjakeele seisukohalt paremaks, eelistatumaks keelendiks; 2) oskuskeele eripärast lähtuvaid norme ja norminguid on üle kantud kirjakeelde tervikuna; 3) eeskätt oskuskeele vajadusi teenivaid sõnamoodustusvõimalusi on rakendatud ühtlaselt kogu kirjakeeles. Neid vahendeid kasutades on sõnavarakorralduses silmas peetud kogu kirjakeele sõnavara ühtlast arengut, et tagada oskuskeele seisukohalt vajalikku süsteemsust, täpsust ja ökonoomiat kogu kirjakeeles. Vaatleme kolme näite najal, kuidas neid eesmärke silmas pidades on arengut sihipäraselt suunatud.

I. Täpsuse taotlus

Termin kui kirjakeelsuse mõõdupuu

Kuigi oskus- ja üldkeelel on kummalgi oma ülesanne täita, on õigekeelsussõnastikes kujunenud loomulikuks tavaks hinnata üldkeelesõna suhtlusväärtust ja kirjakeelde sobivust terminist lähtudes. Määravaks osutub see, kas üldkeelesõna tähendus vastab täpselt terminile (sünonüümsete rööbikute korral) ja kas ta vorm järgib termini ehitust. Siin ei ole arvestatud üld- ja oskuskeele erinevat olemust ega sellest tulenevat asjaolu, et üldkeelesõna ei ole ega peagi olema nii täpselt piiritletud tähendusega kui termin. Järeldusi saab sellise lähenemise kohta teha keelendite kõrvutava esitusviisi põhjal. Õigekeelsussõnaraamatud pakuvad selleks rohkesti materjali, sisaldades üldkeelesõnade kõrval ka suurel hulgal oskussõnavara ja sel või teisel määral argisõnu. Erinevasse kasutusvaldkonda kuuluvaid keelendeid on lahus hoidud märgendamise abil: 1) üldkeelesõnad kui markeerimata, kõige üldisema kasutusega neutraalsed keelendid on antud ilma märgendita; 2) oskuskeelesõnu tähistab erialamärgend; 3) igapäeva- ehk argikeelde kuulumist osutab ÕS-is 1999 märgend ARG1, millele varasemais sõnaraamatuis vastab kõnekeelemärgend (*kõnek.*). Viimasest on loobutud ainult sellepärast, et "terminit *kõnekeel* läheb tarvis kõneldava ~ kõneldud ~ suulise keele tähenduses (vastandina kirjalikule keelele)".¹⁹ Niisiis ei tähenda see sisulist erinevust ja vastavad keelendid on omavahel võrreldavad.

¹⁹ T. Erelt, Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 819.

"Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999" kasutab rööpkeelendite suhte esiletõmmisel mitut eri kõrvutusvarianti (tabel 1): 1) termin ↔ neutraalne üldkeelesõna ↔ argisõna; 2) termin ↔ neutraalne üldkeelesõna; 3) termin [= neutraalne üldkeelesõna (vaikimisi)]; 4) termin ↔ argisõna.

Tabel 1.

OSKUSKEEL	KIRJAKEEL	ÜLDKEEL	ARGIKEEL
1. tüüp: oskussõna – üldkeelesõna – argisõna			
apendiks, ussripik ANAT		ussjätke	pimesool
daalia BOT		georgiin	gorjen
marrasknahk ANAT		marrask	marrasknahk
roie ANAT		ribi	küljekont
lülisammas ANAT		selgroog	selgroots
2. tüüp: oskussõna – üldkeelesõna			
abdoomen ANAT		kõht, allkeha	
alpiinum AIAND		kiviktaimla	
artriit MED		liigesepõletik	
elavtara AIAND		hekk	
günekoloog MED		naistearst	
genitaalid ANAT, ZOOL		suguelundid	
pediaater MED		lastearst	
tagakiusamislul MED		tagakiusamismaania	
skelett, toes ANAT, ZOOL		luustik	
ovaar(ium) ANAT		munasari	
3. tüüp: oskussõna [= üldkeelesõna]			
lest ZOOL		[lest]	
siig ZOOL		[siig]	
4. tüüp: oskussõna – argisõna			
aedkannike BOT		—	võõrasema
elektriarvesti EL		—	voolumõõtja
magun BOT		—	moon
maohammustus MED		—	ussihammustus
naatriumvesinikkarbonaat KEEM		—	söögisooda
suhkurtõbi MED		—	suhkruhaigus
unesränne		—	kuutõbi

Esimest tüüpi kõrvutusi, kus kõik kolm situatiivselt erinevat kasutusala on kaetud, leidub sõnaraamatus muudega võrreldes suhteliselt vähe. Tähelepanu väärivad siin aga näited, kus terminid on üldkeelesõnaga võrreldes selgelt üle tähtsustatud. See ilmneb juhtudel, kui oskussõna eelistatakse üldkeelesõna tähendusvastana muude rööpkeelendite ees, vrd näiteks: **roie** ANAT **ribi**, **küljekont** ARG, **küljeluu**; **ribi roie**, **küljeluu**; **küljeluu roie**; **küljekont** ARG **roie**, **küljeluu**.

Näeme siis, kuidas esiplaanile on tõstetud oskussõna, kuidas sõnaraamat suunab järjekindlalt eelistama terminid üldkeelevalastele. Et terminid neutraalsemana näidata, on erialamärgendist loobunud ja esitatud ta tavalise üldkeelesõnana. Selline terminoloogilise seose valikuline märkimata jätmine on viimases sõnaraamatus tavaline ka üldisemas mõttes, muude kõrvutustüüpide puhul. Ootuspärane oleks olnud, et sünonüümsete üldkeelenimetuste korral reguleeritaks vajadusel nende omavahelist kasutamist.

Teisel juhul, kus kõrvu on seatud oskussõna ja sama tähendust väljendav üldkeelesõna, tuleb ette võrdsustavat ringseletust, tõkelist esitusviisi, kus rööbikud teineteise tähendust kakskeelse sõnaraamatu põhimõttel vastastikku seletavad. Üldkeelsele nimetusele on termin lisatud sageli ilma erialamärgendita, mis rõhutab veelgi nende samaväärsust sünonüümidenä. Seda laadi näited osutavad otseselt oskuskeele teadlikule või ebateadlikule

tähtsustamisele üldkeele sõnaraamatus, vrd: *elavtara* AIAND *hekk* ja *hekk elavtara*; *günekoloog* MED *naistearst* – *naistearst günekoloog*; *lastearst* *pediaater* – *pediaater* MED *lastearst*; *genitaalid* ANAT, ZOOLOG *suguelundid* – *suguelundid genitaalid*.

Need näited kuuluvad juhtumite hulka, kus mõlemad nimetused on ilmselt ka oskuskeeles võrdselt aktsepteeritavad. Sõnaraamat suunab seda tegema ka üldkeeles ja mitte ainult üksikkeelendi, vaid ka sellega seonduvate edasimoodustiste tasandil, vrd näiteks: *lülisammas* ANAT *selgroog*. *Lülisamba-*, *selgroo-*: kanal, murd, tuberkuloos; *selgroog*. *Selgroo-*, *lülisamba-*: kanal ANAT, murd, tuberkuloos.

1976. aasta sõnaraamatuga võrreldes on märgata sellise esituslaadi sa-genemist, mis näitab, et sõnavarakorraldus on liikunud suurema ühtlustamise suunas. Oskus- ja üldkeeleleksika on teineteisele lähenenud ja oskussõna saab vaadelda kui üldkeelesõna vaba varianti. Siia tüüpi mahuvad ka ebaühtlase märgendamise juhtumid, kus paari moodustavad võõr- ja omasõnaline termin ning sama nimetus on antud ühel juhul terminimärgendiga, teisel juhul ilma. Võrdleme näiteks: *arter* ANAT *tuiksoon* ja *tuiksoon* ANAT *arter*; *bronh* ANAT *kopsutoru* ja *kopsutoru* ANAT *bronh*; *diafragma* ANAT *vahelihhas* ja *vahelihhas* ANAT *diafragma*; *veen* ANAT *tõmbsoon* ja *tõmbsoon* ANAT *veen*.

Esitades mõlemad terminipaarikud ka üldkeelesõnadena, ühtlustab sõnaraamat varieeruva kasutuse ka üldkeeles. Ühtmoodi omane on see kõigile kolmele sõnaraamatule.

Kolmas tüüp on selle poolest omapärane, et ta sisaldab varjatud kõrvutust, kus teine liige tuleb juurde mõelda. Vormiliselt võttes paari ei ole, on vaid üksainus sõna, (erialamärgendiga) termin: vrd näiteks *angerjas* ZOOLOG, *haug* ZOOLOG (*kala*), *lest* ZOOLOG. Sisuliselt moodustab see oskussõna siiski paari, nimelt iseendaga, kuuludes ühtaegu nii oskus- kui ka üldkeelde. Selles ei saa kahelda, sest need on vanad üldkeelesõnad, mis on hiljem võetud kasutusele ka oskuskeeles. Terminoloogiakeskset lähenemisviisi näitab asjaolu, et üldkeelesõnaraamatus on üldkeelesõna esitatud primaarselt terminina. Loomulikult ei muuda see olematuks, et nad kuuluvad üldkeelde, ja sisuliselt toimib sama nimetus funktsionaalse paarina. Vajaduse korral oleks saanud oskuskeelde kuulumist osutada ka neutraalsel viisil – *angerjas*, ka ZOOLOG.

Pistelise võrdluse alusel saab väita, et niisuguste juhtumite hulk on ÕS-is 1999 tublisti kasvanud. Nii näiteks on vanad kalanimetused *angerjas*, *haug*, *kiisk*, *lest*, *löhe*, *räim*, *siig*, *särg*, *tint*, *tursk* 1960. ja 1976. aasta sõnaraamatus antud neutraalsete üldkeelesõnadena, 1999. aasta "Eesti keele sõnaraamatus" on neile kõigile lisatud zooloogiamärgend. Siit tuleneb, et erialamärgend ei osuta enam kitsalt oskussõnale, vaid tähistab kirjakeelesõna laiemas mõttes.

Neljaskõrvutust tüüp on oma iseloomu poolest samuti eriline, sest siin on kõrvu seatud oskus- ja argisõna ning puudub ootuspärane üldkeelesõna. Nii on oskuskeel sisuliselt võrdsustatud kirjakeelega tervikuna, haarates ka üldkeele, sest oskus- ja argikeele vahel puudub otsene vastandus- või kõrvutusalus. Selle kõrvutustüübi kohta on "Eesti keele sõnaraamatu" eesõnas esitatud selgitav märge,²⁰ nagu ei tähendaks ARGIs selles seoses pärisargit, vaid tavapärasest erinevalt hoopis üldkeelesõna. Sõnaraamatu tutvustuses selgitatakse seda nii: "Kirjakeeles endaski on tihti suur vahe sees, kas öeldakse midagi oskuskeeles või üldkeeles. Oskuskeel on täpsem ja seepärast väljendatakse seal vahel teisiti kui üldkeeles. Need keelendid on kõrvu sea-

²⁰ Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 16.

tud ka sõnaraamatus: *suhkurtõbine* MED – *suhkruhaige* ARG1.... [---] Praegune ARG1 ja erialamärgendi vastandus tahab üksnes markeerida eri keelekujusid, mille peale pahatihti mõelda ei osata.”²¹

Sõnaraamatu kasutajale jääb niisuguse märgendamise mõte siiski arusaamatuks, sest nimetatud erinevuse markeerimiseks on tavapärane vahend olemas, kusjuures seda on sõnaraamatus ka kasutatud (vrd tabel 1, 1. ja 2. tüüp). Siit tekib küsimus, miks on osal juhtudest vaja üldkeelesõna eristamiseks kasutada kahemõttelist märgendit, kui selleks on olemas selge ja ühemõtteline võimalus – märgendi puudumine neutraalse üldkeelesõna puhul. Nii satub esitatud selgitus vastuollu ka sõnaraamatu endaga.

Võtme selle probleemse kõrvutustüübi loogiliseks lahtimõtestamiseks annab 3., varjatud liikmega tüüp **oskussõna [= üldkeelesõna]**, kus üldkeele kohal on näiline lünk. Sellest võib järeldada, et ka vaatlusaluse tüübi puhul ei ole üldkeele koha peal sisulist lünka, vaid seda täidab vaikimisi termin. Kõrvutuspäri oskus- ja argisõna tuleks lugeda kolmikuna: **oskussõna = üldkeelesõna ↔ argisõna**. Termin tähistab kirjakeelesõna (nii oskus- kui ka üldkeelesõna) ja argimärgend on saanud tagasi oma tegeliku sisu. Neid asjaolusid arvestades on siinses käsitluses märgendit ARG1 tõlgitsetud tavapärasel viisil argikeelendi tähisena.

Kuivõrd ÕS 1999 on ”SUUNAV JA SOOVITAV SÕNARAAMAT (või kui soovitakse – normatiivne)”,²² siis ta suunab ja soovitab ning isegi nõuab antud juhul märgendamise kaudu, et niisuguste paaride puhul on terminit soovitav kasutada üldiselt kogu kirjakeeles, nii oskus- kui ka üldkeeles. Terminist erinev sama tähendust väljendav rööbik, mis võib olla küll üldkasutatav sõna, kuulub siiski argikeelde. See on tugev oskuskeelekeskne hoiak, kus üldkeele iseseisvust kirjakeele tuumosana on piiratud.

Varasemate sõnaraamatutega võrdlemine näitab, et see suund on tugevenenud. Suur hulk praegustest nn argikeelendeist on varem (ÕS 1960, 1976) antud kas ilma märgendita (s.t neutraalse üldkeelesõnana) või terminimärgendiga (keelendit kasutatakse nii üld- kui ka oskuskeeles). Viimasest nähtub, et oskuskeele sõnavaras toimunud korrastustöö on laienenud kirjakeelele tervikuna, haarates ka üldkeele.

Tabel 2.

	ÜLDKEEL	OSKUSKEEL	KÕNEK./ARGIKEEL
ÕS 1960	moon	magun BOT	—
1976	moon	magun BOT	—
1999	—	magun BOT	moon
1960	võõrasema	aedkannike BOT, ka võõrasema	—
1976	võõrasema	aedkannike BOT	—
1999	—	aedkannike BOT	võõrasema
1960	[kuutõbi]	kuutõbi MED	—
1976	[kuutõbi]	kuutõbi MED	—
1999	—	unesränne MED	kuutõbi
1960	maohaav	maohaavand MED	—
1976	maohaav	maohaavand MED	—
1999	—	maohaavand MED	maohaav
1960	suhkruhaigus	suhkurtõbi MED	—
1976	suhkruhaigus	suhkurtõbi MED	—
1999	—	suhkurtõbi MED	suhkruhaigus
1960	vähihaige	vähktõbine MED	—
1976	vähihaige	vähktõbine MED	—

²¹ T. Erelt, Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 819.

²² Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 5.

1999	—	vähktöbine MED	vähihaige
1960	öökull	kakk ZOOL (öökull: Strix)	—
1976	öökull	kakk ZOOL. lind: Strix	—
1999	—	kakk ZOOL	öökull ARG1
1960	söögisooda	naatrium-vesinik-karbonaat KEEM	—
1976	söögisooda	naatrium-vesinik-karbonaat KEEM	—
1999	—	naatriumvesinikkarbonaat KEEM	söögisooda

K o k k u v õ t t e k s rõhutagem, et rööpkeelendite esitusviis näitab oskuskeele selgelt domineerivat rolli. Üldkeelesõnade kirjakeelsust on järjest suuremal määral hakatud hindama oskuskeelest lähtuvalt. Viimases normatiivses kirjakeele sõnaraamatus on sünonüümsete nimetuste kõrvutus juba tugevasti oskuskeelekeskne. Esitusviisi kaudu hindab sõnaraamat terminid kirjakeele seisukohalt sageli sobivamaks keelendiks ja suunab kasutajat seda üldkeelesõnale eelistama. Terminitega võrdväärseks peetakse eeskätt vaid neid üldkeelesõnu, mida aktsepteerib ka oskuskeel. See suundumus on märgatavalt süvenenud.

II. Süsteemsuse taotlus

Oskuskeele huvidest lähtuv liitsõnade moodustusnorm

Nominatiivse ja genitiivse liitumise reeglistamine on iseloomulik näide, kuidas kirjakeele norm on kujundatud oskuskeele vajadustest lähtudes.

Keelekorraldusteoreetik Valter Tauli on liitumistüüpide regulatsiooni asjas olnud skeptiliselt ettevaatlik: "Nominatiiv- ja genitiivliitumise probleem on kõige raskemaid eesti sõnavarakorralduses. Seda näib olevat võimatu teoreetiliselt rahuldavalt lahendada taotledes järjekindlust ja arvukate erandite vältimist ilma traditsioonilist pruuki radikaalselt muutmata [minu sõrendus – S. V.]. Üldiselt võib lähtuda faktist, et eesti keeles esineb genitiivliitumine, kuna nominatiivliitumist tuleb tarvitada ainult teatud juhtumel, eriti sõnades, kus on tegelik vajadus teha tähenduslikku vahet nominatiiv- ja genitiivliitumise vahel. Tõenäoliselt nominatiiv- ja genitiivliitumise semantiline eristamine ja nominatiivliitumise suurem rakendamine on vajalikum terminoloogias."²³

Eesti keelekorralduses on liitsõnamoodustus siiski juba XX sajandi algusest peale olnud teadliku suunamise objekte. See on olnud ambitsioonikas ettevõtmine, arvestades asjaolu, et liitsõna on oma iseloomu poolest eesti keeles üks strateegilisemaid valdkondi. Ta ei puuduta ainult sõnatasandit, vaid on ka lausemoodustuse üks olulisi elemente. Liitnimisõnadel on aga veel eriline koht, sest nad ületavad kõiki teisi kaugelt nii oma tegeliku kui ka potentsiaalse arvukuse poolest. Surudes moodustuse terminoloogilisse skeemi, tähendab see õnnestumise korral võimalust suunata ja kontrollida korraga suurt osa keelekasutusest.

XX sajandi algusaastail töötati välja kindlad põhimõtted, millal on õige kasutada nimetavalist ja millal omastavalist täiendosa, ning hiljem on neist kindlaksaanud printsiipidest (vahelduva eduga) visalt kinni peetud.²⁴ Vald-konna korrastamisel valiti radikaalne tee ja seda mööda liikudes on kasutatud kõiki vahendeid, et traditsioonilist pruuki taganema sundida. Reeglistamisel sai põhikriteeriumiks täiendosa funktsioon ja iga funktsioonitüübi kor-

²³ V. T a u l i, Keelekorralduse alused. Stockholm, 1968, lk 152.

²⁴ T. E r e l t, Keelenõuanne Tallinnas. – Keelevoos 76. Tallinn, 1978, lk 43.

ral määrati täpselt kindlaks, kumba tüevormi on õige kasutada. Oskus- ja üldkirjakeeles hakkas kehtima ühesugune norm,²⁵ mis laiendas tunduvalt nominatiivse liitumise piire, minnes lahku tavapruugist, kus oli valdav genitiivne liitumistüüp.²⁶

Et selle ala grammatilisi süvauuringuid algul veel ei olnud, siis kasutati analoogina juhunäiteid, mis justnagu osutasid, et kehtestatud süsteem on ka tavakasutusega kooskõlas. Tegelikult tekitas see liitmisreeglistik kirjakeele ja kõneldava keele vahele terava vastuolu, nõudes paljude tavapäraste, kuid normist kõrvalekalduvate keelendite muutmist. Et selles punktis langesid juhtumisi kokku kahe mõjuka liidri Johannes Aaviku ja Johannes Voldemar Veski arusaamad, kujunes normi rakendamine eriti jõuliseks.²⁷ Pikaks ajaks muutusid kohustuslikuks sellised keelekujud nagu näiteks *hoogvihm, karvmüts, talvmüts, kateleht, seemekartul, proovsõit, meritõbi* (merehaigus) jms, mida võib leida veel VÕS-is 1945.²⁸ Nominatiivset liitumist ühtlustati tervete sarjade kaupa. Nii näiteks muudeti see ühtlaselt üldiseks neil juhtudel, kui täiendosa märgib ainet, materjali või olulist koostisosa (*siidsall, riiealus, roogkatus, lumikate*), vahendit (*ahiküte, vorstmürgistus, uniravi*) jne. Normikohased keelendid kandusid sõnaraamatust sõnaraamatusse ja tegelikult kasutatavad rööpkujud kadusid avalikust kasutusest, muutudes otsekui olematuks.

Arusaadavalt tekitas selline korrastustegevus ka rohkesti vastuseisu ja poleemikat,²⁹ sest elav keel ei suutnud uut normi omaks võtta ning ka kirjallikus kasutuses püüti juba reeglit vältima hakata.³⁰ Sajandi keskpaiku oli range süsteemsuse nõue sunnitud rahvakeelsuse põhimõtte ees osaliselt taanduma.

Samm rahvakeelsuse poole

VÕS 1953³¹ ja ÕS 1960³² töid tuntava nihke rahvapärasema keelekasutuse poole. 1953. aasta VÕS-is seati eesmärgiks eelistada "neid vorme, mis on üldrahvalikult laiemalt tarvitataavad ning mis rohkem vastavad eesti keele arenemise sisemistele seaduspärasustele".³³ Kõige põhimõttelisem muutus oli, et ühes mahukas leksikaalses tüübis – vahendit märkiva täiendosaga nimetuste korral – mindi täielikult tagasi genitiivsele liitumisele. Tegelikku keelepruuki arvestades oli Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslik nõukogu niisuguse otsuse vastu võtnud ja andnud 1952. aasta detsembris VÕS-i ja ÕS-i koostajatele sellekohase juhendi.³⁴ Tähelepanuväärne on, et sama normi rakendati ka oskussõnade puhul. Lisaks fikseeriti genitiivne liitumine üksiksõnuti ka suure hulga muud tüüpi sõnade korral, arvestades igal konkreetsel juhul tegelikku pruuki. Eluõiguse said niisugused nimetused nagu *suitsukate* (varem *suitskate*), *suhkruhaigus* (varem *suhkurtõbi*), *seemnekartul*,

²⁵ Vrd T. Erelt, Eesti oskuskeel, lk 87.

²⁶ R. Kull, Liitnimisõnade kolm peamist liitumisrühma. – Emakeele Seltsi aastaraamat X. 1964. Tallinn, 1964, lk 138 ja 147–148.

²⁷ Vrd E. Elisto, Õigest meelest, tervest keelest. – Keelelisi küsimusi II. Tallinn, 1976, lk 64.

²⁸ VÕS 1945 = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost. E. Muuk. Tartu, 1945.

²⁹ R. Kull, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Mis oli, mis on ja mida me teame. – Keel ja Kirjandus 1969, nr 11, lk 645.

³⁰ Vrd E. Elisto, Õigest meelest, tervest keelest, lk 64 jj.

³¹ VÕS 1953 = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1953.

³² ÕS 1960 = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim. E. Nurm, E. Raiet, M. Kindlam. Eesti ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1960.

³³ VÕS 1953, lk 5.

³⁴ E. Nurm, Mõnda liitsõnadest. – Keel ja Kirjandus 1971, nr 3, lk 171.

vingumürgi(s)tus, suvemaja (1945 suvimaja), talvemüts, tänavakostüüm (1945 tänavkostüüm), elektrivalgustus (1945 elektervalgustus) jne.

Hiljem on nende sõnaraamatute puhul ette heidetud teise äärmusse kaldumist: süsteemse normimise asemel kirjakeele fikseerimist üksikjuhuti ja rahvakeelsuspõhimõtte absolutiseerimist ning selle lihtsustatud käsitlust.³⁵

Kui praegu, poole sajandi tagant tollal toimunud suunamuutust grammatikauurija seisukohalt hinnata, siis vähemalt liitsõna puhul saab seda ainult mõistlikuks pidada. See puudutas küll vaid üht osa üldisest normist, kuid oli omas ajas julge ja otsustav katse loomulikku keelenormi taastada. Mis puutub üksikjuhuti fikseerimisse, siis see on suhteline mõiste. Kehtiva kirjakeelenormi seisukohalt vaadatuna võis see tõepoolest tunduda põhimõtetelagedusena. Mitte aga tegeliku keelenormi seisukohalt, mis põhineb teistel alustel kui kunstlikult kehtestatud reeglid.

Et tookord ei sõandatud veel ette võtta laiemat muutust ja jäädi traditsiooni austades pidama sisuliselt alles tee hakule, siis jäi rahulolematuse püsimine. Seda näitab Keele ja Kirjanduse ringküsitus, mis tõi kokku mitmesuguseid lahkavamaid ning kriitikat. Oldi endiselt arvamisel, et range süsteem liitumistüübi reguleerimisel end ei õigusta, et normeerimisel peaks olema paindlikum ning et üldkeele puhul tuleks rohkem tegelikku tarvitust arvestada. Vigade ja puuduste kõrval toodi esile ka põhjusi ning pakuti konstruktiivseid lahendusi. Toimetusele meeldis kokkuvõtet tehes, et keele normeerimisel annab ikka teravamalt tunda teoreetilise baasi nõrkus ja eesti keele teadusliku grammatika ning eesti õigekeelsusteooria puudumine.³⁶

1961. aastal tuli Rein Kull välja mõttega, et keelekorralduspõhimõtteid on vaja muuta: "Üldse tuleks keele korraldamisel aluseks seada selgemad ja arusaadavamad põhimõtted, nii et nende mõistmine ja järgimine (ka ilma sõnaraamatu abita!) oleks vähemalt keskkooli lõpetanuile täiesti jõukohane. Kuidagi ei saa leppida praeguse olukorraga, kus isegi kõrgema filoloogilise haridusega ja pikaajaliste redigeerimiskogemustega inimesed peavad alatasa ÕS-i lappama – sest mine sa tea, mida sealt eest võib leida!"³⁷

Muude hulgas väärib tähelepanu Ants Viirese kriitiline arvamus, et püüde painutada analoogilise tähendusega liitsõnu ühtsesse süsteemi on viinud vaid selleni, et "sõnade puhul, mille õigekirjutuses varem vaevalt keegi eksis, on nüüd vaja tihtipeale sõnaraamatust järele vaadata, missugune sõnakuju on õige". Süsteempärasust hindab ta eeskätt juhul, "kus see ei satu vastuollu elava keele ning selles juurdunud kindla traditsiooniga..." ja kutsub keelt normeerima nii, "et tema tarvitajal oleks võimalikult vähem kaksipidi mõtlemist ja sõnaraamatust või grammatikast kontrollimise vajadust". Ta peab väga oluliseks, et eksimuste põhjusi hoolikalt selgitataks, sest võib juhtuda, "et norm on üldse vastuolus üldise keelepruugi ja selle arenemistendentsiga. Siis on kahtlemata kõige otstarbekam normi muuta".³⁸ Jõutud oli nähtuse sisuni. See eeldas aga, et kirjakeeles kehtestatud liitumismõtte tuleks kontrollida grammatikauuringute najal. Õnnelikul kombel oligi just selleks ajaks avanenud objektiivne võimalus seda teha, sest asjakohane uurimus oli valminud.

³⁵ R. Kull, *Quo vadit eesti õigekeelsussõnaraamat*. Mis oli, mis on ja mida me teame, lk 644–645.

³⁶ Toimetusele. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 9, lk 565.

³⁷ R. Kull, Vormitüübi mõju võõrsõnalise esikomponendi liitumisele. – Keel ja Kirjandus 1966, nr 5, lk 294.

³⁸ Mida arvate "Õigekeelsuse sõnaraamatust"? – Keel ja Kirjandus 1961, nr 4, lk 237, 238.

Kirjakeelenorm grammatikauurimise aspektist

1950.–1960-ndail aastail ilmus Elli Riikojalt kandidaadiväitekirja ainetel terve artiklisari,³⁹ kus ta annab mitmekülgse ülevaate, missugune on nominatiivse ja genitiivse liitumistüübi vahekord rahvakeeles ning mis mõjutegurid seda reguleerivad. Kirjakeeles toimunud arengut sellega kõrvutades jõuab ta järeldusele, et kirjakeel on läinud ühtlustamise nimel kõneldava keele pruugist olulisel määral lahku. Põhjalikust uurimusest selguvad lähemalt ka lahknemise peamised asjaolud: elavas keeles reguleerib tarvitust oma norm ja kirjakeeles kehtib hoopis teine, tavakeelest erinev norm. Konkreetsele keelematerjalile toetudes selgitab autor veenvalt, et liitsõnamoodustuse loomulikud keelereeglid põhinevad hoopis teistel alustel ega lange kokku nende kriteeriumidega, millest on lähtunud kirjakeele reeglistamisel. Elavas keeles on kõik tunduvalt lihtsam.

Kõige põhimõttelisem erinevus on, et kirjakeeles nii oluliseks peetud täiendosa tähendusfunktsioon ei kuulu tegelikult üldse nende asjaolude hulka, mida keelekasutaja liitumistüübi valikul arvestaks. Keeletarvitaja "ei taaju alati erinevusi liitumisviiside funktsioonide vahel ega lähtu liitumisviiside valikul väljendatava mõtte sisust".⁴⁰ Rahvakeel ei nõua liitumisviiside tarvitamisel üldse mingit ranget vahetegemist, sest väljenduse mõte on arusaadav ka ilma selleta. Genitiivne täiendosa võib väljendada erinevaid suhteid, näiteks nii vahendit (*noodapüük* – püük nooda abil), objekti (*angerjapüük* – püütakse angerjat) kui ka kohta (*järvepüük* – püük toimub järvel). Arusaamist see ei takista ja keelendi sisu mõistetakse igal üksikjuhul erinevalt ning õigesti. Kirjakeel aga määratleb täpselt, millist liitumistüüpi tuleb iga üksiku tähenduse korral kasutada, näiteks vahendisuhet on õige väljendada nominatiivse liitumise abil. Mis tähendab seda, et igal üksikjuhul peaks kõneleja või kirjutaja mõtlema sellele, mis laadi suhtega parajasti tegemist on. See nõuab suurt psüühilist jõukulu, häirides oluliselt spontaanset, automaatset keelekasutust.

Neil juhtudel, kus kirjakeel rahvakeelest lahkneb, on rahvakeeles valdavalt või täielikult üldistunud genitiivne liitumine. Eelistuse üks põhjusi on genitiivse liitumistüübi üldine sagedus ja teine sellega kaasnev häälde- ja muugavus. Osal juhtudest tuleb ette ka varieeruvust, millel võib olla lokaalne või keeleajalooline tagapõhi. Siin võiks näha ka analoogia mõju. See võib olla vormianaloogia, mis koondab sama esikomponendiga keelendid ühtsesse liitumistüüpi või mis kallutab valima liitumist mõne muu konkreetse keelendi eeskujul. Teisalt võib mõjuda piiratud ulatusega sisuanaloogia, mis reguleerib moodustust kitsa ja selgepiirilise tähendusrühma (nt riietusega seotud sõnade) või koguni paari raames. Need mõjurid võivad teineteist vastastikkult võimendada, kuid samuti ka eri variante tekitada. Varieerumisest hoolimata on aga genitiivne liitumisviis rahvakeeles nominatiivsega võrreldes kindlalt valdav.

³⁹ E. Riik o j a, Kirjakeele ja rahva kõnekeele vahekorra mõningates nominatiivse liitumise rühmades. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Tallinn, 1956, lk 88–104; E. Riik o j a, Kahest nominatiivse liitumise rühmast. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II. Tallinn, 1958, lk 7–23; E. Riik o j a, Kehaliiget ja abinõu märkivate sõnade liitumisest. – Keel ja Kirjandus 1958, nr 4, lk 280–289; E. Riik o j a, Olulist asukohta või esinemisaega märkiva täiend sõna liitumine. – Keel ja Kirjandus 1959, nr 3–4, lk 157–165, 209–217; E. Riik o j a, *mõte*-tüüpi täiend sõna liitumisest. – Keel ja Kirjandus 1962, nr 4, lk 222–228; E. Riik o j a, Nimisõnade nominatiivset ja genitiivset liitumist mõjustavaid tegureid. – Keel ja Kirjandus 1962, nr 10, lk 612–622.

⁴⁰ E. Riik o j a, Nimisõnade nominatiivset ja genitiivset liitumist mõjustavaid tegureid, lk 612.

Seega näitab E. Riikoja uurimus, et rahvakeeles ja kirjakeeles on liitumistüüpide regulatsioon rajatud risti vastupidisele alusele. Kirjakeeles lähtub see semantilisest funktsioonist ja põhineb funktsiooni ja vormi kindlaksmääratud seosel (materjali märkiva täiendosa korral tuleb kasutada nominatiivset liitumist jne). Rahvakeele norm on aga funktsiooni suhtes ükskõikne ja seetõttu võimaldab sama vorm väljendada erinevaid funktsioonitüüpe sellele mõtlemata. Kontekst konkretiseerib liitsõna sisu ja vea või eksimuse võimalus praktiliselt puudub. Niisiis ei haaku need kaks erinevat regulatsioonimehhanismi teineteisega mitte sugugi.

Kirjakeele seisukohalt vaadatuna on rahvakeelne kasutus paistnud ilmselt anarhiana, mis on vaja reeglitele allutada. Sisuliselt tähendas see aga loomuliku keelenormi uuega asendamist. See on olnud ka peamine põhjus, miks kirjakeele ja tavapruugi vahel nii terav vastuolu tekkis ja kirjakeelse normi juurutamine nii vaevarikas on olnud. Keelekorraldajad ei osanud rahvakeelset normi ilmselt ära tunda ja asusid seda mehhanistlikult kõrvale tõrjuma, rakendades komplekselt kõiki kirjakeele kasutuses olevaid mõjutusvahendeid. E. Riikoja uurimus näitab, et XX sajandi keskpaigaks ei olnud kirja-keelenormi rakendamisel kõigest hoolimata loodetud ühtlust veel saavutatud, küll aga teatavat muutust. Selleks ajaks nimelt oli kujunenud noorema ja vanema põlve inimeste keelepruugis tuntav erinevus ning tekkimas oli segatüüp.⁴¹

E. Riikoja uurimusele järgnes peatselt R. Kulli väga põhjalik liitsõnakäsitlus⁴² eesti kirjakeele materjalide alusel. Ka selles rõhutatakse liitnimisõnamoodustuse neidsamu iseloomulikke jooni: 1) ülekaalukas genitiivne liitumine ja 2) üldise moodustumalli semantiline avarus. Viimase all mõeldakse asjaolu, et samas vormis täiendõna võib väljendada mitut erinevat funktsiooni. Eriti laiamahuline on genitiivne liitumistüüp. Seda isegi sama põhisõnaga ühenduses: vrd näiteks *angerjapüük* (püütakse angerjaid), *võrgupüük* (püük võrguga) ja *merepüük* (püük merel).⁴³

Nüüd võib küsida, milline oli nende uurimuste mõju sõnavarakorraldusele omas ajas ja ka üldisemalt võttes. Kas nad tõid kaasa liitsõnamoodustuse reeglendamisel mingi põhimõttelise muutuse? See on keeruline küsimus, millele raske üheselt vastata. Võib siiski arvata, et E. Riikoja uurimistulemused toetasid 1960. aasta ÕS-is⁴⁴ jätkama sedasama joont, mida oli alustanud VÕS 1953, normides genitiivse liitumise vahendit märkiva täiendosa korral. See küsimus oli põhjustanud jätkuvalt vaidlusi ja kaksipidi arvamusi. E. Riikoja andmeil oli see sõnarühm rahvakeeles küll väike, kuid liitumisviisi poolest ühtlaselt genitiivne. Kirjakeeles oli siin pikka aega visalt üritatud juurutada nominatiivset liitumist, kuid sellest hoolimata tuli leppida rohkete eranditega (näiteks *vitsanuhtlus*, *vingumürgitus*, *vorstimürgitus*, *masinapeks* jne).

Innustunult reageeris Elli Riikoja uurimuse tulemustele 1961. aastal Rein Kull,⁴⁵ pidades liitumisküsimuses õigeks rahvakeelsuse suunda süvendada. Ta vaatleb uue nurga alt liitsõnarühma, kus täiendosa märgib materjali, ja osutab kriitiliselt, et tegelikku keelekasutust arvestamata on selles

⁴¹ E. Riikoja, Nimisõnade nominatiivset ja genitiivset liitumist mõjustavaid tegureid, lk 619.

⁴² R. Kull, Liitsõnade kujunemine eesti kirjakeeles. I–II. Tallinn, 1967. Kandidaadiväitekirja käsikiri.

⁴³ R. Kull, Liitnimisõnade kolm peamist liitumisrühma, lk 147–148.

⁴⁴ ÕS 1960 = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim. E. Nurme, E. Raiet ja M. Kindlam. Eesti ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1960.

⁴⁵ R. Kull, Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 2, lk 89–90.

rühmas normeerimisega liiale mindud. Püüdu asendada rahvapärast omastavalist liitumist "teoretiseeritud nimetavalise liitumisega"⁴⁶ peab ta liigseks äranormeerimiseks. R. Kull leiab, et seda on tingimata vaja muuta ja peab täiesti võimalikuks varasemaga võrreldes pöördelist lahendust – "fikseerida neil juhtudel, kus ühiskeeles omastavaline täiendosa on valdav, see ka kirjakeeles ainunormiks.... Sest absoluutselt järjekindlat süsteemi liitumise alal pole ju nagunii võimalik läbi viia...."⁴⁷ Ilmaaegu on tema arvates 1960. aasta ÕS-is fikseeritud genitiivne liitumine võõrsõnalise esikomponendi korral, kus tavapruugis eelistatakse nominatiivset. R. Kull asub kindlalt uuenduslikule seisukohale, pidades õigeks, et "üldtarvitatav keel peab olema loomulik; loomulik ebareeglipärasus on keeletarvitajale palju vastuvõetavam kui kunstlik, teoretiseeritud reeglipärasus".⁴⁸ Ühtlasi rõhutab ta: "Erilist tähelepanu tuleks pöörata üksikküsimustest koosnevate keeleliste sõlmküsimuste läbitöötamisele." Keelekorraldustöö üheks oluliseks puuduseks peabki ta just seda, et on tegeldud peamiselt üksikküsimustega, neid põhjalikumalt analüüsimate ja üldprobleeme nägemata.⁴⁹

Tagasi suurema süsteemsuse poole

Eelnevat arvestades tundub üllatavana, et rahvapärase keelekasutuse poole suunduv areng katkes üsna pea ja esiplaanile tõusis uuesti oskuskeelel põhinev süsteemsuse taotlus. 1970. aastal iseloomustab R. Kull asjade seisü järgmiselt: "Üks märgatavaid nihkeid viimase aja sõnamoodustuses on see, et oskussõnavaras on liitnimisõnade puhul hakatud järjekindlamini, süsteemipäraselt rakendada nimetavalist liitumist. Eelkõige puudutab see vahendit märkiva täiendõnaga oskussõnade ulatuslikku piirkonda. [...] See on piirkond, kus akadeemik J. V. Veski teatavasti aastakümneid nõudis nominatiivset liitumist, mis kahtlemata on süsteemikohasem ja sisuselgem...."⁵⁰ Ka uue ÕS-i käsikirjas on loobutud 1960. aasta ÕS-i järeleandmistest ning "kasutusele võetud oskuskeele seisukohalt otstarbekam [minu sõrendus – S. V.] nominatiivliitumine".⁵¹ R. Kull lubab: "Kui sõna on üldtarvitatav ja laialt tuntud omastavalise liitumisega, anname uues ÕS-is nii genitiivse liitumisega variandi (näit. *ahjuküte, elektri keevitus, -ravi*) kui ka süsteemikama nominatiivliitumuse (*ahiküte, elekterkeevitus, -ravi*)."⁵² Samal põhjusel kavatakse rööpselt esitada ka *laastukatus* ja *laastkatus, vatitekk* ja *vatt-tekk, sitsikleit* ja *sitskleit, pumbakaev* ja *pumpkaev* jms. "Sellega on antud võimalus rahvapäraste kujude kasutamiseks näiteks ilukirjanduses, ühtlasi aga tagatud liitumise süsteemikindel rakendus erialakirjanduses, kus põhimõtteliselt sama liiki juhtumeid hulgaliselt ette tuleb."⁵³

Samuti selgitab uue sõnaraamatu koostajate seisukohta ja ühtlasi ka keelenõu vajavaid kriitilisi liitsõnaküsimusi Tiiu Erelt: "Eesti liitsõnade moodustamist on teadlikult suunatud juba oma 60 aastat, printsiibid on kindlaks saanud ning ÕS-i uustruk ei kavatse neid kõigutada. Seda ei teinud ka 1960.

⁴⁶ R. Kull, Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 2, lk 90.

⁴⁷ R. Kull, Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 2, lk 90.

⁴⁸ R. Kull, Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 1, lk 13.

⁴⁹ R. Kull, Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 2, lk 100.

⁵⁰ R. Kull, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseaded. – Keel ja Kirjandus 1970, nr 7, lk 395.

⁵¹ R. Kull, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseaded, lk 395.

⁵² R. Kull, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseaded, lk 395.

⁵³ R. Kull, *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseaded, lk 395–396.

a. ÕS. Uustrükis on 1960. a. ÕS-iga võrreldes tehtud ainult üks märgatav nihe ning seda tagasi Veski poole: vahendit märkivat täiendosa on püütud järjekindlamalt liita nominatiivselt. See liitsõnade piirkond ongi praegu keelenõuandes tavalisemaid küsimiskohti. [---] Teine pärimisobjekt on ainet, materjali või olulist koostisosa märkiva täiendsõna liitumine. Koolis on juba pikka aega õpetatud, et selline täiendsõna liitub nimetavaliselt, kuid mõnede liitsõnade ees lüüakse siiski kõhklema. Kooliõpetus on siin kohe ilmselt tugev olnud, selles pole kahtlust, ent veel tugevam on olnud paljude sõnade rahvakeelne genitiivne taust [minu sõrendus – S. V.]⁵⁴ Nii siis elas rahvapärane liitumisviis endiselt edasi, muutes normi juurutamise keeruliseks. Osal juhtudest on vaeva nähtud selle nimel, et genitiivset liitumist nominatiivsega asendada, teistel juhtudel vastupidi. Väga raske on olnud reeglite alla painutada võõrsõnalisi esikomponente nagu näiteks *elekter, eksport, kontsert, probleem, remont, sport, tennis, transport, treening*.⁵⁵ Nominatiivset liitumist on siin sedavõrd tugevasti eelistatud, et vahel on tulnud järele anda, sest hammas ei hakka peale.⁵⁶ Siit ka sallitud rööbikud lootusetuna tundunud juhtude puhul nagu *treening- või treeningudress, -ülikond, -pluus, -laager, -tund*.

ÕS 1976⁵⁷ tegigi selge pöörde terminoloogilise poole. Sellele viitab otseõnu sõnaraamatu tutvustuses Rein Kull: "Tuleb ... arvestada, et praegune ÕS on orienteeritud eelkõige tarbekeelele, sealjuures küllaltki erialasele sõnatarvitusele [minu sõrendus – S. V.]"⁵⁸

Eelnevaga on kooskõlas nominatiivse liitumise poole tagasimine: vahendit märkiva täiendosa korral on järeleandmistest loobutud. See ei ole siiski enam võrreldav sajandi esimeste kümnendite räige süsteemsusega, vaid on tunduvalt leebem variant. Ühtlust on taotletud eeskätt deverbaalse põhiosa korral ja siingi ei ole toime tulnud päris ilma eranditeta. Genitiivse juurde on jäädud näiteks niisugustel juhtudel nagu *seenemürgi(s)tus*, nii ka *toidu-, vingu-, vorstimürgi(s)tus*, mis kõik olid varem nõutud nominatiivsena. Üldkeelele on tehtud ka mõningaid mõõndusi süsteemsete sõnaridade raames. Nii on mõnel juhul nominatiivse kõrval vähemsoovitava, kuid siiski neutraalse rööpvariandina toodud ka genitiivse liitumisega keelend, näiteks **ahjuküte ahiküte**; ahjukütus, nii ka **elektriküte elekterküte, elektrikeevitus elekterkeevitus, elektriravi elektriravi**.

Ka materjali märkiva täiendosaga nimetused on antud põhimõtteliselt endisel viisil, kindlaskujunenud reeglistikku järgides. Varasematest uuendumõtetest on realiseerunud vaid üsna väike osa. Arvukast igapäevastõnade rühmast on sõnaraamatusse pääsenud ainult mõni uus genitiivse esikomponendiga nimetus – *sitsikleit, vatikuub, vatipüksid ja vatitekk* – ja sedagi nominatiivse põhivariandi vähemsoovitava rööbikuna. Kuid oma staatuse poolest siiski alles neutraalsete kirjakeelesõnadena, millele kõnekeelsuse märgendit ei ole lisatud.

Seega oli grammatikauurimuste ajutine (kaas)mõju ja rahvakeelsuse põhimõte selleks ajaks taandumas ja esiplaanile tõusis uuesti üldkeele sõnavara terminoloogilise korralduse suund. Olukorda arvestades oli koostajail nüüd võimalik valida kahe tee vahel. Süsteemsust prioriteediks seades võis

⁵⁴ T. Erelt, Keelenõuanne Tallinnas, lk 43.

⁵⁵ R. Kull, Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus 1961, nr 2, lk 90–91.

⁵⁶ T. Erelt, Keelenõuanne Tallinnas, lk 44–45.

⁵⁷ ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim. R. Kull ja E. Raiet. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1976.

⁵⁸ R. Kull, Uue ÕS-i ilmumise puhul. – Keel ja Kirjandus 1977, nr 3, lk 132.

lähutada kas oskuskeelse iseloomuga kirjakeelenormist või tegelikust kasutusnormist. Eelistati esimest, kuigi tööühmal oli nüüd võimalus juba otse- ses mõttes kasutada liitsõna asjatundja sügavat kogemust. Mis võis takista- da uurijal oma teadmused realiseerida? Võib vaid oletada, et terminoloog jäi peale, hinnates oskuskeelenormi üldkeelenormist kõrgemaks.

ÕS 1999 jätkab sihikindlalt traditsioonilist joont. Kirjakeele ühtlus on kasvanud, rõõpsused on kõrvale jäetud ja genitiivse liitumisega variandid kir- jakeelesõnadest ARGI-märgendiga lahus hoitud. Viimase kolme õigekeelsus- sõnaraamatu võrdlusest selgub hästi, kuidas näiteks vahendit ja abinõu mär- kiva täiendosaga nimetuste rühmas on terminoloogilisuse suund üldkeele sõ- navara grammatilisel korrastamisel järjest tugevnenud.

- ÕS 1960 lähtub rahvakeelsuse printsiibist ja üldistab genitiivse liitu- mise ka oskuskeelde.

- ÕS 1976 läheb oskuskeeles üle nominatiivsele liitumisele, mida pee- takse ka üldkeeles esmasoovitavaks. Üldisemalt levinud nimetuste korral on selle kõrvale vähemsoovitava võimalusena osal juhtudel antud ka genitiivse lii- tumisega variant. Mõnel juhul annab sõnaraamat ka ainult genitiivse liitu- misega variandi.

- ÕS 1999 läheb kirjakeeles tervikuna täielikult üle nominatiivsele liitu- mistüübile ja juhib tähelepanu, et genitiivse täiendosaga nimetused kuulu- vad argikeelde. Neil juhtudel, kus nominatiivse liitumisega nimetus on an- tud ilma terminimärgendita, s.t neutraalse üldkeelesõnana (tabelis 2 näiteks *aurküte* või *elektertransport*), ei ole argikeelset varianti üldse esitatud. Kui aga keelend on antud terminimärgendina, siis on genitiivsele kujule lisatud märgend ARGI, mis ütleb, et kirjakeeles tervikuna (peale oskuskeele ka üld- keeles) on selles sõnas nominatiivne liitumine. See on keelekasutuse suuna- mine, kus ei jää kaksipidi tõlgitsemise võimalust.

Tabel 3.

	NOM+	GEN+
1960	—	ahjuküte
1976	ahiküte	ahjuküte 'ahiküte; ahjukütus'
1999	ahiküte EH	ahjuküte ARGI ahiküte EH; <i>ahjukütus</i>
1960	—	auruküte
1976	aurküte	auruküte → aurküte
1999	aurküte	—
1960	—	gaasiküte, -keevitus TEH
1976	gaasküte	gaasiküte <i>gaasküte</i>
	gaaskeevitus TEH	gaasikeevitus <i>gaaskeevitus</i>
1999	gaasküte TEH	gaasiküte ARGI
	gaaskeevitus TEH	gaasikeevitus ARGI
1960	—	elektriküte, -ravi MED, -keevitus
1976	elekterküte, -ravi MED, -keevitus	TEH, -side EL, -transport EL
	TEH, -side, -transport	elektriküte 'elekterküte',
1999	elekterküte TEH, -ravi MED,	elektriravi 'elekterravi'
	-keevitus TEH, -side, -transport	elektriküte ARGI, elektriravi <i>vt</i>
		elekterravi, elektrikeevitus <i>vt</i>
1960	—	elekterkeevitus
1976	—	õhukümbilus
1999	õhkkümbilus	õhukümbilus
		—

Selle kohta, kuidas terminoloogilist liitumisnormi on viimase poole sajandi jooksul visalt juurutatud, on ilmekas näide igapäevaste nimetuste rühm, kus täiendosa märgib ainet või materjali, millest midagi on valmistatud. Siin väärivad tähelepanu *siid-* ja *sits-*täiendosaga nimetused, kus rahvakeeles on kõigil murdealadel registreeritud eranditult vaid genitiivne liitumistüüp.⁵⁹ See ei ole takistanud kirjakeeles kogu XX sajandi jooksul järjekindlalt vastu pidist nõuda, kui 1976. aasta ÕS-i väike mõündus välja arvata. ÕS 1999 on traditsiooni jätkanud selle erinevusega, et mõningate nimetuste puhul on lisatud ka genitiivse liitumisega rööpkuju. Kuid see ei ole nominatiivliitumise võrdväärne variant ega kuulu üldse kirjakeelde. See on argikeelesõna (märkend ARG1).

siid: siidkindad, siidlehv, siidniit, siidpaber, siidpits, siidpluus, siidpüksid, siidriie, siidrätik, siidsokid, siidsärk

siid/siidi: siidkleit – siidikleit ARG1, siidlint – siidilint ARG1, siidlõng – siidilõng ARG1, siidpesu – siidipesu ARG1, siidsall – siidisall ARG1, siidsukad – siidisukad ARG1, siidtekk – siiditekk ARG1, siidvooder – siidivooder ARG1

sits: sitskardin, sitskleit, sitsriie, sitsrätik, sitsrätt, sitspöhl, sitsseelik

sitsi eeskätt ARG1: sitsikardin, sitsikleit, sitsiriie, sitsirätik

Siia lisandub ka teisi samalaadse või mõne muu tähendussuhtega liitõnu.

puuvill: puuvillkleit (vt **puuvillriie**), puuvill-lõng (vt **lõng**), puuvillniit, puuvillpesu, puuvillriie, puuvillsukad (vt **sukk**), puuvilltrikoo (vt **trikoo**)

vatt/vati: vattjopp = ARG1: vatijope; vattkuub *urd* ARG1 vatikuub; vattpüksid *urd* ARG1 vatipüksid; vatt-tekk *urd* ARG1 vatitekk; vatt-tampoon MED

sulg/sule: sulgjopp = ARG1 sulejope; sulgkott (magamiseks), sulekott 'kott sulgede kogumiseks'; ARG1 sulgkott; sulgmadrats, sulgpadi = ARG1 sulepadi; sulgtekk = ARG1 suletekk

kanep/kanepi: kanepkõis, kanepnõör, kanepriie *urd* ARG1: kanepikõis, kanepinõör, kanepiriie

gaas (riidesort): gaasriie, gaasloor, gaasrätik

Kõrvutades ja ühtlasi vastandades üld- ja argikeelt, soovitab ja suunab ÕS 1999, et nominatiivne liitumisviis vastab neutraalsele kirjakeelenormile, et just nominatiivse täiendosaga liitsõnu sobib kasutada nõudlikumas suhtlusolukorras. Genitiivne liitumistüüp on argikeelele omane. Samalaadseid variantseid ridu leidub veel muudegi täiendosadega. Osal juhtudest lisandub vaid see erinevus, et kõrvuti on seatud nominatiivse liitumisega termin ja genitiivse esikomponendiga argikeelend. Siin on muu hulgas rida ehitusalaseid nimetusi, mille täiendosa on *laast-*, *peerg-*, *roog-*, *niin-*, *pilbas-*, *sindel-*, kus kirjakeelest erinevalt eelistab rahvakeel samuti genitiivset liitumist.⁶⁰

Tabel 4.

KIRJAKEEL

ÜLDKEEL	OSKUSKEEL	ARGIKEEL
laastkorp	—	—
laastpadi	—	laastupadi
laastplaat	—	—
—	laastkatus EH	laastukatus
—	pilbaskatus EH	pilpakatus
—	sindelkatus EH	sindlikatus

⁵⁹ E. Riikojä, Kirjakeele ja rahvakeele vahekorras mõningates nominatiivse liitumise rühmades, lk 94–95.

⁶⁰ E. Riikojä, Kirjakeele ja rahvakeele vahekorras mõningates nominatiivse liitumise rühmades, lk 93.

niinmatt	—	—
niinmärss	—	—
peergkorv	—	—
peergmatt	—	—
—	roogkatus EH	rookatus
—	roogmatt EH, AIAND	roomatt
—	roogplaat EH	—

Täpsustamist vajab siingi termini- ja argimärgendiga paarikute tõlgitus, ⁶¹ näiteks *roog/katus* EH ja *roo/katus* ARGJ jms. Sõnaraamatu eessõnas on öeldud, et niisugusel juhul ei tähenda märgend ARGJ tegelikult argisõna, vaid märgistab "terminitele vastavaid üldkeelesõnu". ⁶² Siinses kontekstis tekitab see märkus eriti segadust, sest ta satub otseselt vastuollu üldise nominatiivse liitumise normiga. Ei ole mõeldav, et terminiga kõrvu seatud genitiivliitumisega keelend üldisest erinevalt kirjakeelde kuuluks.

Viimase sõnaraamatu koostamisel oli lisaks varasematele uurimustele juba võimalik toetuda ka "Eesti keele grammatikas" leiduvale liitsõnakäsitlusele, kus on samuti selgitatud liitumistüübi ja tähendussuhte vahekorda. ⁶³ Eesti liitnimisõna olemusliku eripärana tuuakse esile asjaolu, et moodustusosade tähendusseos jääb üldjuhul vormiliselt väljendamata ja et liitsõna tähendus ning liitumistüüp ei ole omavahel korrelatsioonis. Erandiks on kuu- luvus- ja objektisuhe, mis mõlemad nõuavad üldjuhul genitiivset liitumist. Nominatiivse liitumise ühtlustunud rühmana tuuakse esile nimetused, kus täiendosa märgib mingit selgelt eristavat iseloomulikku tunnust (*tornmaja*, *mõõkkala*). Muude suhteliikide korral on tähenduse ja vormi seos ükskõikne ja võib seetõttu varieeruda. Täpsem tähendus ei ole seotud täiendosa vormiga, vaid selgub konteksti ning keelevälise kogemuse najal. Siin peitub lihtne saladus, miks liitsõnade moodustamine ja nende mõistmine nii lihtne ning loomulik on. See on kooskõlas ka varasemate, E. Riikoja ja R. Kulli nüüd juba peaaegu pool sajandit tagasi tehtud uurimustega. ÕS 1999 on eelistanud siiski ühtse süsteemi juurde jääda.

Liitumistüüpide varieeruvust kirjakeeles aktsepteerib vastavuses "Eesti keele grammatikaga" küll aga "Eesti keele käsiraamat", tehes otsesõnu vahet terminoloogilise ja üldkeelse kasutuse vahel. Nii osutatakse vahendit märkiva täiendosa korral, et "üldkeeles võib siiski kasutada omastavat sealgi, kus oskuskeele järjekindlus nõuab nimetatavat: üldkeeles *ahjuküte*, *elektrikeevitaja*, *telefoniside*, oskuskeeles *ahiküte*, *elekterkeevitaja*, *telefonside*". ⁶⁴ Samasugust rööpsust peetakse mõistetavaks ka ainet või materjali märkivate sõnade korral: "...üldkeeles *paepõrand*, *pilpakatus*, *rooplaat*, ehituse terminoloogias *paaspõrand*, *pilbaskatus*, *roogplaat*". ⁶⁵

See on meeldiv vastutulek, sest hoolimata kõigest pole genitiivne liitumine selles rühmas veel kusagile kadunud. Seda näitavad Tallinna Pedagoogika-ülikooli eesti keele kui teise keele eriala II ja III kursuse üliõpilastele tehtud testi tulemused. Osa üliõpilasi lisas põhjenduse, et genitiiv tundub neile hääduse poolest lihtsam olevat. Mõni vastaja tunnistas, et teab kirjakeele normi, kuid kasutab ometi genitiivi. Märkimist väärrib tähelepanek, et liitumistüüpide kasutamisel ei ole erilist vahet, kas vastaja emakeeleks on eesti või vene keel.

⁶¹ Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 16.

⁶² Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999, lk 16.

⁶³ M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika I. Morfologia ja sõnamoodustus, lk 457–463.

⁶⁴ M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat, lk 327.

⁶⁵ M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat, lk 328.

Eelneva kokkuvõtteks

Keelekorralduse forsseeritud arendamise etapil väljatöötatud nominaatiivse ja genitiivse liitumise reeglistik ja selle hilisem sihipärane rakendus on selge näide eesti keele süsteemi tahtlikust muutmisest. Eeskätt oskuskeele vajadusi silmas pidades kehtestati suurel määral tehnilik kirjakeelenorm, mis läks põhimõtteliselt lahku tegelikust keelepruugist. Sisuliselt tähendas see loomuliku keelenormi väljatõrjumist, uuega asendamist ja üldkeele painutamist oskuskeele järgi.

Vastupidiselt soovitudle muutis uus norm üldkeele tarvituse oluliselt keerulisemaks. Kui tähendussuhe siduda kindla liitumisviisiga, peab kõneleja või kirjutaja igal sammul endale aru andma, mis laadi leksikaalkategoriaalset tähendust ta parajasti väljendada soovib. Juba see teadvustamise vajadus üksinda pärsib loomulikku, spontaanset keelekasutust, rääkimata sellest, et suhtetüüpide piirid on sageli nii hajusad, et isegi pika mõtlemise järel ei ole võimalik öelda, millega parajasti tegemist on. Tegelikust keelepruugist lahknev liitmisreeglistik on tekitanud ebakindlust ja nüristanud keeletunnet. Henn Saari esitatud keelemuutuste liigendust⁶⁶ aluseks võttes võiks seda üldkeele seisukohalt vaadelda kui teadlikult tekitatud tarbetut muutust, mis on toimunud usus, et tehakse head. Keele funktsionaalsust silmas pidades jagab H. Saari tarbetud muutused omakorda kaheks: ükskõikseteks ja kahjulikeks. "Ükskõiksed ei häiri suhtlust ega tunnetust, kui vaid nende evitamine kulgeb sujuvalt. Sellegipoolest muudavad nad mingivõrd keele seisundit ja nende kuhjumine rikub ajapikku keele kvaliteeti sotsiaalse mälu tegurina. See tähendab, et kui me ka ei ole vanamoelise alalhoidliku keeleideaali ühekülgseid poolehoidjad, tuleb tunnistada mõningast tõde tolleski ideaalis. Eitavad, puhuti valulised reageeringud teisumisele on suits, mille taga tuluke."⁶⁷

(Järgneb)

⁶⁶ H. Saari, Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979 ("Muutuv keel"). – Keel ja Kirjandus 1999, nr 9, lk 606.

⁶⁷ H. Saari, Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979, lk 606.

Eesti Vabariigi algusaegadel, nagu uuesti ka 1990-ndate aastate alguse iseseisvusvõitluses, tõusid ajakirjanikud poliitilises avalikkuses tähelepanuväärsele kohale, astudes sageli üles rahvajuhi rollis. "Ei ole huvitusetu muu seas ära märkida, et pea kõik meie tähtsamad riigimehed on kas praegused või endised ajakirjanikud," kirjutab Postimees 1921. aastal.¹ Ka praegusaja poliitikute hulgas on ridamisi endisi ajakirjanikke. Keerulised ajad rahvaste elus, mil endine poliitiline süsteem hääbub ning uued võimalused ja põhiväärtused muutuvad aktuaalseks, annavad märgatava tõuke nii ühiskonna arengule üldiselt kui ka erinevate elukutsete arengule selle sees.² Järgneva käsitluse eesmärgiks on iseloomustada ajakirjanduse ja ajakirjanike kui omaette kutsealase grupi olulisemaid arenguiseärasusi Eesti Vabariigis 1920.–1930-ndail aastail. Selle perioodi algus ja lõpp on mõlemad Eesti ajaloos murrangulise tähendusega, mil just ajakirjanikud olid kõige sagedamini need, kes aitasid inimestel segastes aegades ja olukordades orienteeruda.

Ajakirjanike tegevust saab täielikumalt mõista, kui teame nende sotsiaalset tausta, haridusteed, töö- ja elukogemusi jms.³ Sellele toetudes on võimalik saada ettekujutus, kes oli eesti ajakirjanik, milline oli tema haridus, kui kaua ta ajakirjanikuna tegutses, mis temast sai, kui ta lahkus toimetustöölt, ja kuidas arenes tööjaotus toimetustes. Siinne uurimus hõlmab neid isikuid, kelle eluloolised andmed viitavad koosseisulisele tööle ajalehtede, ajakirjade, infoagentuuri ETA või Riigi Ringhäälingu toimetustes, ka Eesti Kultuurfilmis (nt Aleksander Peel). Arvesse ei ole võetud baltisaksa ja siinse vene ajakirjanduse tegijad.

Eluloolist materjali ajakirjanike kohta on Tartu ülikooli ajakirjandus-üliõpilaste ja õppejõudude koostöös kogutud alates 1981. aastast. Tänaiseks sisaldab andmebaas 2048 enne 1940. aastat tegutsenud ajakirjaniku ja kaastöölise nime. Nende hulgas on nii tuntud kirjanikke ja poliitikategelasi kui ka avalikkusele tundmatuid kirjasaatjaid, kes suurema osa oma kaastöödest avaldasid varjunime all. On ka neid, kelle kaastöö ajakirjandusele on selgunud kaudseid teid pidi, inimese enda või kellegi teise mälestustest ja mujalt. Seetõttu on materjal küllaltki ebaühtlane, sisaldades mõne inimese kohta täielikud ja mitmekülgsed andmed, mõne teise kohta aga polegi rohkem teada kui nimi. Andmeid ajakirjanike kohta on otsitud kõigest 1999. aastani Eestis ilmunud teatmeteostest, kultuuri- ja kirjandusajakirjadest, koguteostest, perioodikast, Eesti Kirjandusmuuseumi bibliograafiaosakonna kartoteegist ja arhiividest. Kõigest hoolimata ei ole neist allikatest kogutud andmed täielikud ja puudusteta. Näiteks pole seni õnnestunud leida mitmete ajakirjanike eludaatumeid, eri allikad annavad sageli lahkuminevaid andmeid ajakirjanike toimetuses töötatud aastate jms kohta. Nendele lünkadele vaatamata lu-

¹ Postimees 29. IV 1921, nr 94.

² S. Høy er, E. Lauk, *The Professionalisation of Journalists. An Historical Perspective. – A 100 Years of the International Journalist.* Oslo–Tartu, 2000, lk 12. (Käsikiri.)

³ Vt E. Keränen, *Toimitustyön differentioitumiskehitys. – Toimitustyön historiaa Suomessa.* SSLH julkaisu 13. Helsinki, 1979, lk 63–69.

bab ajakirjanduse andmemassiivi statistiline analüüs välja joonistada üldisem arengutendentsid eesti ajakirjanduse ja ajakirjanikkonna kujunemises.⁴

Ajakirjandusturg kasvas Eesti Vabariigis enneolematu kiirusega. Kui 1919 ilmus 43 eestikeelset väljaannet, kus tegutses teada olevalt kokku 102 isikut, siis 1934 oli väljaandeid 265, kusjuures eluloolisi andmeid samast ajast on 223 ajakirjaniku kohta.⁵ Kokku on andmebaasis eluloolisi teateid 632 Eesti Vabariigis 1920.–1930-ndail aastail tegutsenud ajakirjanikust, kellest enamik (88%) olid mehed. Ajakirjanike tööhõive kasvas kuni 1930-ndate aastate majandus- ja demokraatiakriisini. 1930-ndate aastate keskpaiku tööturg ahenes, sest ajalehti ilmus varasemaga võrreldes vähem, samuti püsisid ajakirjanikud ühes toimetuses pikemat aega kui varem ja töökohad ei vabane- nud enam nii kiiresti.

1. Eesti ajakirjanikud kui sotsiaalne grupp

1919. aastaks tegutses Eesti ajakirjanduses sadakond ajakirjanikku, keda ühendas sama tegevusala, ühetaolised töötingimused ja töösuhted, ühiskondlik staatus ja roll. Alates XIX sajandi lõpust oli tehtud ka kutsealase ühinemise katseid,⁶ kuigi siis veel tegeliku organiseerumiseni ei jõutud.

Keda pidada ajakirjanikuks? Seda küsimust vaagisid eesti ajakirjanikud organiseerumisvajadust tunnetades XX sajandi algusest peale.⁷ Esimest korda püüti eesti ajakirjanike esimesel kongressil 1909. aastal määratleda, keda võib Eestis nimetada ajakirjanikuks. Kuna selleks ajaks ei olnud eesti ajakirjanduses veel tekkinud selget vahet tööandja ja toimetuseliikme vahel, ei tehtud ka vahet väljaandja, toimetuseliikme ja kaastöölise/kirjasaatja vahel. Neid kõiki nimetati ühtviisi ajakirjanikeks. Seevastu Saksamaal näiteks oli väljaandja amet eraldunud ajakirjaniku omast juba 1840-ndail aastail.

Kutseidentiteedil rajaneva organisatsiooni tekkimist peetakse üheks elukutse professionaliseerumise näitajaks.⁸ Eestis loodi ajakirjanike kutseorganisatsioon 1919. aastal Eesti Ajakirjanikkude Ühingu nime all. 1925 reorganiseeriti see Eesti Ajakirjanikkude Liiduks (EAL), mille põhikirjas fikseeriti elukutselise ajakirjaniku, kaastöölise ja väljaandja erinevused. See peegeldab uut staadiumi tööjaotuse arengus: toimetustöö oli selgelt eraldunud trükkimisest, kirjastamisest ja administreerimisest. EAL-i 1925. aasta põhikirja jär-

⁴ Kuni 1918. aastani tegutsenud ajakirjanike kohta vt lähemalt: A. P a l l a s, Ajalehe kirjutajast ajakirjanikuks. Ajakirjanikuameti kujunemine Eestis aastatel 1878–1918. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloo 1900–1940. Koost. E. Lauk. Tartu, 2000, lk 146–164.

⁵ Väljaannete absoluutarv on ajakirjanike arvust suurem seetõttu, et 1930-ndate aastate väljaannete statistikas on arvesse võetud ka lühiajaliselt ilmunud väljaanded. Tihti on mitme nimetuse taga üks ajakirjanik. Sel perioodil tekkis hulganisti ka kohalikke väljaandeid, mille tegijate eluloolised andmed andmebaasis praegu veel puuduvad.

⁶ Vt lähemalt: K. A r u, Eesti ajakirjanduse ümberkorraldamise katsed XIX sajandi lõpul. – Keel ja Kirjandus 1997, nr 2, lk 95–105.

⁷ Vt lähemalt: E. L a u k, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988–1993. Tartu, 1995, lk 207.

⁸ Professionaliseerumise staadiume on välja toonud USA sotsioloog H. L. Wilensky, nimetades täishõive teket, erialakoolituse teket, kutsealast organiseerumist, litsentseerimisküsimusi (keda ametisse lubada) ja eetikakoodeksi kehtestamist. Vt H. L. W i l e n s k y, The Professionalization of Everyone? – American Journal of Sociology 1964, nr 2, lk 137–158. Eri autorite poolt elukutse professionaliseerumise määratlemiseks pakutud kriteeriume on loetlenud inglise sotsioloog G. Millerson: teoreetilistele teadmistele põhinevad oskused, eriharidus ja praktiline ettevalmistus, pädevuse testimine, kutseorganisatsioon, ametietika, ühiskondlik missioon. Vt G. M i l l e r s o n, Dilemmas of Professionalism. – New Society 1964, nr 4, lk 15.

gi võisid liidu tegevliikmeiks saada kõik Eesti Vabariigi kodanikud, kellel ajakirjanduslik töö oli põhiliseks sissetulekuallikaks ja kes olid ajakirjanikuna tegutsenud vähemalt kaks aastat, toetajaliikmeiks aga ajakirjanduse kaastöölised ja harrastajad.⁹ Ameti hilisemad määratlused keskenduvad uudiste tootmisele.¹⁰

Kutseorganisatsioonina tahtis EAL korraldada ajakirjanikuametisse litsentseerimist. Oldi seisukohal, et niivõrd eripärase ameti staatus ning professionaalsed nõudmised peaksid olema seaduslikult reguleeritud. 1935. aastal hakati koostama ajakirjandusseadust. Seaduseprojekti arutas EAL-i üldkoosolek 1936. aasta aprillis, kuid seadust ei suudetud parlamendis läbi suruda. Veel 1940. aasta kevadel arutati EAL-i peakoosolekul vajadust tõsta EAL-i kui kutseühingu osatähtsust. Nenditi, et ajakirjaniku kutse tõestamine ja kutsetunnistuste jagamine peab kuuluma üksnes kutseorganisatsiooni kompetentsi.¹¹ See näitab, kuivõrd oluliseks pidas ajakirjanike organisatsioon ajakirjaniku haridust ja kutseoskusi.

Ajakirjanike sotsiaalne päritolu. Sotsiaalne päritolu mõjutab inimese maailmavaadet, mis ajakirjaniku puhul etendab olulist rolli. Siinses uurimuses on ajakirjanike sotsiaalset päritolu püütud määratleda nende vanemate tegevusala järgi. (Niisugune klassifitseerimine on mõnevõrra tinglik,¹² sest näiteks paljudel juhtudel nimetatakse eluloos üksnes seda, et isa oli talunik, kuid pole võimalik kindlaks teha, kui suure taluga oli tegemist. Statistikas on need juhtumid loetud päristalunike hulka.) Kuigi päritoluandmed puuduvad umbes veerandil ajakirjanike koguarvust, on neid siiski piisavalt, et esile tuua üldtendentse.

XX sajandi alguseks oli varem põhiliselt talupojaseisusest eestlaskond arenenud mitmekülgsema sotsiaalse struktuuriga rahvaks.¹³ Kahe maailmasõja vahelisel perioodil ajakirjandust kujundanud eestlased pärinesid juba küllaltki erinevatest sotsiaalsetest kihtidest. Kasvutendentsi näeme näiteks oskustöölise perekonnast pärit ajakirjanike arvus. Siingi tulid klassifitseerimises ette teatud raskused: näiteks kingseppi, puuseppi jmt käsitöölisi võiks liigitada ka väikeettevõtjateks. Kahjuks selgus vaid üksikutest elulugudest, kas ajakirjaniku isa töötas mõisas või iseseisvalt. Arvatavasti oli väikeettevõtjate arv mõnevõrra suurem, kui elulugude põhjal on võimalik kindlaks teha.

Kui Eesti esimese põlvkonna haritlased pärinesid enamasti maalt jõukamate taluperedest, siis nende osakaal hakkas järk-järgult vähenema. 1878–1904 toimetustes töötanud inimestest pärines üle poolte (52%) taludest, 1919–1940 töötas aga ajakirjanduses taluperedest pärit ajakirjanikke vaid 26%.

Ajakirjandusse jõudsid sel ajal alles üksikud akadeemilise taustaga vanemate järeltulijad. Varasema perioodiga võrreldes jäi õpetajate ja ametnike perekondadest ajakirjandusse suundunute osakaal samaks (12%), nagu ka kaupmeeste ja väikeettevõtjate järeltulijate hulk (9%). Suuromaniku (töösturi) perekonnast pärit ajakirjanikke leidis vaid üksikuid (nt Oskar Lõvi, Ed-

⁹ K. K e s a, Ajakirjanike töötingimused Eestis ja teistes riikides. Tallinn, 1936, lk 2.

¹⁰ S. S p l i c h a l, C. S p a r k s, Journalists for the 21st Century. New Jersey, 1994, lk 25.

¹¹ E. L a u k, Eesti ajakirjanike kutsealane organiseerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus, lk 227–228.

¹² Seesuguse jaotamise puudusi märgivad ka Soome uurijad, näiteks Raino Vehmas. Vt R. V e h m a s, Lehtimieskunnan ammattirakenne ja sen muuttuminen 1900-luvulla. Turku, 1963.

¹³ Vrd T. K a r j a h ä r m, V. S i r k, Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn, 1997.

gar V. Saks). Suurenenud oli ajakirjanike hulgas aga käsitöölise ja oskustöölise laste osakaal (varasemal perioodil alla 10%, Eesti Vabariigis 14%). Palgaliste ja maatöölise järeltulijaid töötas Eesti Vabariigi ajakirjanduses pisut vähem (8%) kui varem (üle 10%). Keskmisest mõnevõrra vähem oli talupäritolu ajakirjanikke EAL-i liikmete hulgas (22%), kusjuures haritlasperedest pärinevate ajakirjanike osakaal oli keskmisest veidi suurem (13%).

Geograafiline päritolu. Rikkamad talupidajad, kes oma poegi paremini koolitada suutsid, asusid Liivimaa Eesti osas, seal oli ajalooliselt ka rahvakoolide võrk olnud alati tihedam. Nii oli Liivimaa osa Eesti kõige haritum ja ärksam paik, kus elasid aktiivsed inimesed rahvuslikust ärkamisajast peale.¹⁴ 1899–1917 Tartu ülikoolis õppinud eestlastest pärines näiteks ainult 26% Eestimaa kubermangust.¹⁵ Eesti Vabariigis tegutsenud palgalistest ajakirjanikest pärines kunagise Liivimaa kubermangu poolelt 47%, Eestimaa poolelt 29%. Kõige rohkem ajakirjanikke oli Tartu- ja Viljandimaalt, nagu eesti ajakirjanduse varasematelgi perioodidel. Märkimist väärib Harjumaalt pärit ajakirjanike arvu ja Tallinna osakaalu suurenemine, kuna Tallinna majanduse areng tingis seal kiirema rahvastiku kasvu ja just eestlaste osatähtsuse suurenemise.

XIX ja XX sajandi vahetusel oli linnastumine Eestis sisse saanud märkimisväärse hoo.¹⁶ Suur hulk 1920.–1930-ndail aastail tegutsenud ajakirjanikest oli sündinud just sel perioodil. Ka ajalehtede toimetamine ja trükkimine toimus teatavasti linnades. Vähemalt 20% ajakirjanikest oli üles kasvanud linnas (maal 64%), tendents oli sama ka EAL-i liikmete hulgas. 1930-ndail aastail suurenes linnapäritolu ajakirjanike osakaal veel ligi 5%.

Ajakirjaniku vanus. Eesti Vabariigis oli ajakirjaniku keskmine vanus tööpostile asudes 28 aastat. See on iga, mil kõrgkool võis olla seljataga ja inimesed töökogemusedki erinevates ametites saadud. Kõige nooremana, komertskooli 16-aastase õpilasena asus toimetustööd tegema Karl Zirkel noorsooajakirjas Uudismaa, kõige vanem oli õpetajaametit pidanud 66-aastane Gustav Ollik, kes toimetas lühikest aega ajakirja Eesti Kool. Võrreldes eesti ajakirjanduse eelnevate perioodidega, oli toimetusse tööle asujate keskmine vanus aasta võrra kasvanud. Ajakirjanike üldine keskmine vanus jäi nagu varasematelgi perioodidel 30 ja 40 eluaasta vahele. Tähelepanuväärne on keskmise vanuse stabiilset kasvu: 1919 oli toimetustes töötanute keskmine vanus 33,6 aastat, 1929 – 36 ja 1939 – 39. August Tamman avaldas arvamust, et Soomes töötasid tol ajal üldiselt vanemad ajakirjanikud kui Eestis. Ta seletas seda asjaoluga, et Eestis läks suur hulk ajakirjanikke riigitööle.¹⁷ 1930-ndail aastail püsisid ajakirjanikud toimetustes kauem, nad ei läinud enam nii kiiresti teisele tööle.

Eesti Vabariigis praktiseerinud ajakirjanike eluiga ei ole paljudel juhtudel veel kindlaks teha suudetud. Arvatavalt kustusid paljude jäljed sõjakeerises. Viimased aastad on toonud juurde teadmisi paguluses elanud ajakirjanike saatuse kohta. Teadaolevate surmadaatumitega ajakirjanike keskmine eluiga ulatub 65 aastani (EAL-i liikmetel 62). Kõige kõrgema eani jõudis paguluses ajakirjanik Märt Raud (1881–1980), kõige vähem oli aastaid antud Ilmar Reimanile (1906–1930), kes toimetas aasta enne surma Lääne Elu. Paljude ajakirjanike elu katkes nõukogude repressioonide käigus: on teada, et

¹⁴ Vrd L. Andresen, Eesti kooli ajalugu. Tallinn, 1995.

¹⁵ T. Karjahärm, V. Sirk, Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk 160–161.

¹⁶ Vt M. Ainsaar, Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani. Tartu, 1997, lk 43.

¹⁷ A. Tamman, Soome ajakirjanikkude pere. – Õitsitud X. Tallinn, 1931, lk 79.

vähemalt 37 ajakirjanikku hukati, 20 kadus, arreteeriti või küüditati.¹⁸ Evald Tammlaan (Jänkimees) arreteeriti Saksa okupatsiooni ajal ning ta suri Stutthofi koonduslaagris.

Seda, kui kaua ajakirjanikud enne ametisse asumist kaastööd olid teinud, on elulugude põhjal raske kindlaks teha. Andmeid on ainult 126 ajakirjaniku kohta, kes kaastöölisena alustasid. Kui kaua enne ametisse asumist oli olnud kirjasaatja, seda saab teada 42 isiku eluloost. 13 tegid kaastööd alla viie aasta, 10 saatis oma kirjutisi üle kümne aasta ja 8 isikut 5–9 aastat, enne kui ajakirjandus neile põhiametiks sai.

Ajakirjanike mobiilsus. Kui pikk võis olla ajakirjaniku staaž Eesti Vabariigis? "Liig palju liigutakse ametist teise, liig tihti tuleb toimetusel noorte ja vilumata jõududega töötada," kurtis Postimees 1923. aastal.¹⁹ Nagu juba ajakirjanike keskmine vanuski osutas, ei vahetatud 1920.–1930-ndail aastail ametit enam nii kiiresti teise vastu kui varem. Olemasolevate eluloomadmete põhjal ulatus ajakirjanike keskmine tööstaaž kuue aastani (varasemal perioodil oli keskmine staaž neli aastat). Kõige tavalisem väljaandes püsimise aeg oli ühest kuni viie aastani, kuid isegi väga pika staažiga isikuid kogunes 1930-ndaiks aastaiks 22 – nimetagem Georg Eduard Luigat, Jaan Tõnissoni, Mihkel Aitsamit, Tõnis Braksi, Anna Fiskarit, Vello Agorit (Gori), Anton Jürgensteini, Karl Kornelit, Voldemar Kurest, Joosep Prümmelit, August Tammanit, Jaan Tompi, Harald Vellnerit jt.

Mis sai ajakirjanikest toimetustöölt lahkumise järel? Kahe maailmasõja vahel eesti ajakirjanduses tegutsenud toimetustöötajaist jäi ajakirjanduse või kirjastustööga pikemalt seotuks vaid 7,3% (statistikasse on võetud kõik isikud, ka need, kelle elutee lõppes veel iseseisva riigi päevil). Paljud (33) pidasid oma ametit edasi paguluses. EAL-i liikmeist jätkas ajakirjanikuna 17,5%. Teiste ametite suhtes ei ole endistel ajakirjanikel erilisi eelistusi märgata peale akadeemilise töö, mida asus tegema või jätkas ligi 10%. Ka loomingulised alad on tõmmanud ligi 7% ajakirjanikest (EAL-i liikmeist 5%).

Hilisem saatus. 1940. aastal katkes eesti ajakirjanikkonna loomulik arengutee. Paljudel juhtudel (211, s.o 33%) on teadmata, kuidas ajakirjaniku elusaatus pärast 1940. aasta juunipööret ja Teist maailmasõda kujunes. Uus võim pühkis varasematest ajakirjanikest platsi puhtaks. Koostööle nõukogude võimuga läks üsna väike osa (nt Rudolf Sirge, Leo Aisenschmidt, Andrus Roolah, Anton Vaarandi, Gustav Valgma, Rein Vellend, Evald Tammlaan).

Juba 1938. aasta Vaba Maa teatas, et Leningradis suleti eesti enamlaste ajaleht Edasi, Hans Pöogelmann vangistati ja toimetus saadeti asumisele.²⁰ Sõja alguses saabusid uued teated eesti ajakirjanikepere kaotuste kohta. Saksa okupatsiooni aegsed eesti ajalehed teatasid küüditatutest ja arreteeritutest. Esialgsetel andmetel olid küüditatud J. Tõnisson, E. Laaman, H. Tammer, A. Anderkopp, H. Oidermaa, A. Tupits, H. Kukke, J. Taklaja, L. Johanson, O. Lõvi, V. Härm-Kattenberg, H. Päärt, E. Truuvere, A. Truuvere, K. Teder, A. Taioste, A. Paluteder. Arreteeritute hulgas nimetati järgmisi: J. Animägi, A. Grünthal, L. Kõdar, E. Jalak, H. Rahamägi, H. Štšepotjeva-Hennings, H. Õunapuu, G. Jürgenstein, O. Veldemann, A. Ojari. Mobiliseeritud olid A. Vaik, A. Loorits, A. Miil, L. Kareda, V. Raudsepp, I. Ajandi (Trall), V. Birkfeldt-Verni.²¹

¹⁸ Vt näiteks: R. Parve, Jääkfakte (IV). Paljuks neid teatakse... – Keel ja Kirjandus 1996, nr 3, lk 192.

¹⁹ Postimees 2. I 1923, nr 1.

²⁰ Vaba Maa 20. I 1938, nr 16.

²¹ Eesti Sõna 11. XII 1941, nr 8; Postimees 12. XII 1942, nr 127; vt ka: Sõnajalaõis. Stockholm, 1947, lk 36–42.

Voldemar Kures püüdis 1947. aastal kokku võtta Teise maailmasõja tagajärgi ajakirjanike ridades: "Mõnede terroriohvrite saatused selguvad ehk aastate järgi, paljude teadmatusse kadunute haudu ei avastata aga kunagi. Seda suurem on kord kodumaa kohustus jäädvustada nende mälestust."²² See aeg on nüüd saabunud. Kül mavärinatega hoiame käes Heino Tõnismäe "Ülekohtu toimikuid", adudes tuntud eesti poliitikute ja avaliku elu tegelaste viimaseid üleelamisi (raamatust selgub Eduard Laamani, Oskar Lõvi, Hugo Kukke, Artur Tupitsa jt saatused).²³ 2000. aasta lõpus ametist lahkunud Venemaa suursaadik Eestis Aleksei Gluhhov on lubanud aidata selgust tuua Jaan Tõnissoni saatusesse.

2. Eesti Vabariigi ajakirjaniku haridustaust

Ajakirjanikule vajalikud praktilised oskused. "Ta [ajakirjanik] peab oskama hästi moodsaid tantse tantsida, autot juhtida, fotograferida, joonistada, kui tarvis, ka võõrasse majja sisse murda, reeglipäraselt reportaaži kirjutada ja pisikesest asjast suure loo sepitseda," loetles Harald Vellner ajakirjanikutööks vajalikke praktilisi oskusi.²⁴ Ajakirjanduse ühiskondliku ja poliitilise mõju kasvuga koos kasvas ajakirjaniku vastutus²⁵ ja avalikkuse tähelepanu ajakirjanikule kui ühe olulise ameti esindajale. Talle seati järjest kõrgemaid kutsealaseid ja üldhariduslikke nõudmisi, mida arutati ka avalikkuses. Vanema põlvkonna ajakirjanik Mihkel Martna kirjutas 1922. aastal: "Ajakirjandus on kõigepealt tähtis rahva kultuuriline tegur, mis ühtpidi peeglik ja vastukajaks rahva üleüldisele hariduse tasapinnale on; teistpidi aga seda pinnatasa kõrgust peab tõsta avitama. Viimast silmas pidades on väga tähtis, et ajakirjaniku haridus võimalikult kõrge oleks, s.o. kõrgem kui nende oma, kes ajakirjandust eneste silmapiiri laiendamise otstarbel tarvivad."²⁶ Oluliseks peeti niisiis eelkõige ajakirjaniku üldhariduslikku taset. Eesti ajalehtede toimetajad olid varem olnud enamasti koolmeistri ettevalmistusega,²⁷ erinevalt näiteks Soomest, Saksa- ja Inglismaast, kus just varasemal perioodil toimetasid lehti akadeemilise taustaga mehed.²⁸ Eesti iseseisvumise ajaks oli kõrgharidusega ajakirjanikke meil juba 36%.

Ajakirjanike eluloolised andmed lubavad väita, et iseseisva Eesti ajakirjandusse pürgis ennekõike üliõpilane või gümnaasiumiõpilane (üle 30%), õpetaja või kirjanikuna oli enne toimetusse tulemist tegutsenud 15%, akadeemilise töö või kõrgema ametniku karjääri oli teinud või tegemas 11%. Ühelgi ajakirjanikul polnud enam talupidaja kogemust. EAL-i liikmetest oli ajakirjanikuks hakanud tervelt 40% üliõpilasena või õpilasena, arvukuselt järgnesid õpetajad ja kirjanikud (11%) ning ametnikud (10%). Paljud ajakirjanikud jätkasid toimetustöö kõrval ka oma õppetööd, osa (nt ajakirjade toime-

²² V. Kures, Kaotusi eesti ajakirjanike peres. – Sõnajalaõis. Stockholm, 1947, lk 42.

²³ H. Tõnismägi, Ülekohtu toimikud. Tallinn, 1998.

²⁴ H. Vellner, Ajakirjanikud koolis. – Õitsituled III. Tallinn, 1924, lk 65.

²⁵ Vt näiteks: S. Høyer, E. Lauk, The Professionalisation of Journalists. An Historical Perspective.

²⁶ M. Martna, Ajakirjaniku haridus. – Õitsituled I. Tallinn, 1922, lk 40.

²⁷ J. Peegel, K. Aru, S. Issakov, E. Jansen, E. Lauk, Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Tartu–Tallinn, 1994, lk 332; A. Pallas, Ajalehe kirjutajast ajakirjanikuks. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloo 1900–1940, lk 155.

²⁸ Vt E. Keränen, Muuttuva työnkuva. SSLH julkaisuja 24. Helsinki, 1984, lk 88; S. Høyer, E. Lauk, The Professionalisation of Journalists. An Historical Perspective; A. Spinnall, The Social Status of Journalists at the Beginning of the Nineteenth Century. – Review of English Studies 1945, nr 83, lk 230.

tajad) oma erialast tööd ei katkestanud. Võrreldes 1920-ndaid ja 1930-ndaid aastaid, kasvas vahetult enne toimetustööd koolis või kõrgkoolis õppinute osakaal, samal ajal vähenes nende hulk, kellel oli akadeemilise töö, kõrgema ameti, õpetaja- või kirjanikutöö kogemus. Ligi veerandi ajakirjanikkonna kohta ei ole teada, millega nad enne ajakirjandusse tulekut või selle kõrval veel tegelesid.

"Ajakirjandus on nende inimeste töö ja vaadete vastupeegeldus, kes sel alal töötavad. Ta on kõhnem või tuumakam seejärel, milline on mainitud inimeste hariduse üldtasapind, milline nende teadmiste ulatus ja – küpsus. Tõsine, küüniv ajakirjandus vajab ajakirjanikult põhjalikku, head haridust ning väga mitmekülgseid rikkalikke teadmisi. Ajakirjanik peab paljuteadja, sageli koguni kõikeadja olema."²⁹ Nii kirjutas 1930. aastal Mihkel Martna, seostades ajakirjanduse kvaliteedi kõige otsesemalt ajakirjaniku kvaliteediga, tema haridusega. Eesti Vabariigi ajakirjanike hulgas tõusis kõrgema hariduse või ülikoolis käinud isikute osakaal enneolematult suureks: kõrgkooli oli lõpetanud 40,6% ajalehetegijaist, kõrgkoolis õppis või oli õpingud katkestanud 11%. Sama tendents oli ka EAL-i liikmete seas: akadeemilise hariduse oli omandanud 28%, õpingud olid pooleli 18,5%-l liikmetest. Soomes näiteks langes samal ajal kõrgkooli lõpetanute osakaal toimetajate hulgas 1920-ndail aastail neljandikuni, 1930-ndate aastate lõpuks koguni viiendikuni: paljud jätsid ülikooli pooleli, leides leivateenimise võimaluse ajakirjanduses.³⁰ Eestis kahekordistus ülikoolis õppivate või õpingud katkestanud ajakirjanike osakaal 1930-ndate aastate lõpuks (1920-ndail aastail 8,5%, 1930-ndail 15%), akadeemilise kraadini jõudnute arv vähenes (vastavalt 43%-lt 37,7%-ni). Majanduskriisist tulenevalt otsisid üliõpilased palgalist kohta ja tihti ei suudetud õpinguid enam jätkata. EAL-is oli ülikoolis õpingud katkestanud isikute protsent keskmisest kõrgem (vastavalt 18,5% ja 11%). Täpselt sama nähtus kordus aastail 1989–1992, mil Eesti ühiskond asus uuesti turumajanduse teele. Üliõpilased katkestasid õpingud, et siirduda ajakirjandusväljaandesse. Viimaste arv kasvas järsult: 1990 oli Eestis 52 ajalehte, 1993 – 68; ajakirju jm perioodikat oli 1988 – 122, 1990 – 547 nimetust.³¹

Keskhariduse omandanute arv tõuseb 1920-ndate aastate 17 protsendilt 1930-ndate aastate 23 protsendini (keskmiselt 19,3%, EAL-i liikmete hulgas aga koguni 27%). Varasemaga võrreldes oli keskhariduse osakaal vähenenud (1905–1918 oli keskharidusega ajakirjanikke 26%). "Tundsin väga hästi enese haridusmäära nappust ning arvasin end seisukohale saanud olevat, mis minule kõrgem on kui kohane," meenutas Hindrik Prants oma esimest töökohta Postimehes, mööndes samas, et tänu toimetusele pääses ta mitmel korral ennast täiendama.³²

Elulugudest saadud statistika kinnitab, et üldhariduslik tase oli Eesti Vabariigi ajakirjanduses küllalt kõrge. Nimetagem siinkohal erialasid, mida ajakirjanikud kõige enam olid õppinud: õigusteadust 107 (EAL-i liikmeist 49), filosoofiat 40 (9), kaubandust 22 (10), arstiteadust 17 (3), usuteadust 15 (3), agronoomiat 14 (4), filoloogiat 13 (2), matemaatikat ja loodusteadusi samuti 13 (2), majandust 10 (5), veterinaariat ja keemiat mõlemat 6, pedagoogikat 5.

²⁹ Ajakirjandus seltskonna kohtu ees. – Õitsituled IX. Tallinn, 1930, lk 101.

³⁰ E. Keränen, Muuttuva työnkuva, lk 89–90.

³¹ M. Lauristin, P. Vihalemm, K. E. Rosengren, L. Weibull, Return to the Western World. Tartu, 1997, lk 233.

³² H. Prants, Isiklikud mälestused enda elukutse alalt. – Perekonnaleht 1913, nr 19, lk 149.

Ajakirjaniku elukutse uurijaile pakuvad erilist huvi kaks ajakirjanikku, kes olid ülikoolis õppinud ajakirjandust. Need on Alfred Tamm (1900–1963), kes lõpetas 1933. aastal New Yorgis Columbia ülikooli ajakirjanduse eriala (Eestisse naasnuna töötas ta Kultuurkapitalis ja oli ajakirja Välis-Eesti toimetaja), ning Vaba Maa kirjasaatja Inglismaal Erich Robert Sarv (1905–1987), kes õppis Londoni ülikoolis ajakirjandust (eriala lõpetamise kohta puuduvad andmed) ja on biograafide väitel avaldanud ajakirjandusorganisatsioonilisi, -tehnik ja -reklaami alaseid kirjutisi.³³

Vajadus ajakirjandusalase koolituse järele. Ajakirjanikutöö süvenev spetsialiseerumine funktsioonide ja valdkondade järgi püstitas suuremaid ning üha uuenevaid nõudmisi nii ajakirjanike haridusele kui ka kutseoskustele. Ajakirjaniku koolituses on olnud põhiküsimuseks, kas on rohkem tarvis praktilisi oskusi või mitmekülgeid teoreetilisi üldteadmisi ja laia silmaringi. Üksmeelne vastus puudub siiani. Erialane ettevalmistus kuulub elukutse arenemise protsessi. Ametiideoloogia võtmeküsimuseks peetaksegi eriharidust. "Ajakirjaniku amet on õpitav nagu teisedki, aga isegi kui pooldada arvamist, et seks peab sündima, eeldab ta ometi paljude kogemuste tagavara. Oskus omandatakse küll kõige paremini toimetuse toas, nagu käsitöölise õpib ameti töökojas, aga teadmisi ja kogemusi kogutakse väljaspool. [...] Ajakirjaniku kutseline harimine ja kultuuriline kasvatamine on riiklikult samasuguse tähtsusega kui diplomaatide koolitamine...",³⁴ kirjutas ETA direktorina töötanud Jaan Lintrop. Kui käsitöölise suudab oma tööd teha ka ilma laiemate teadmisteta, siis ajakirjaniku vastutus ja roll ühiskonnas on sootuks teine.

EAL hakkas järjest sagedamini rõhutama vajadust hoolitseda ajakirjanike järelkasvu kvaliteedi eest ning fikseerida mingil kombel ajakirjaniku kutseenõuded: "Kui advokaadiks, arstiks ja isegi kunstnikuks ei saa keegi hakata ise, vaid tuleb enne tähta mõningad eeltingimused, millest sõltub kutse, miks peab siis olema õigus nimetada end ajakirjanikuks igapähe, kes mõned kuud on täitnud kas või lihtsamaid ülesandeid toimetuse töös, ja sõltumatult sellest, kas ta on EAL-i liige või mitte?"³⁵

Seoses trükiseaduse uue redaktsiooni ettevalmistusega 1933. ja 1938. aastal tegid EAL-i liikmed korduvalt ettepanekuid lülitada seadusesse punkt selle kohta, et "väljaandjaile on lubatud toimetajaina, osakondade juhtidena või alaliste tööjõududena kasutada ainult neid isikuid, kes on omandanud vastava kvalifikatsiooni".³⁶ Rudolf Sirge aga arvas: "Teadagi, ajakirjanikku ei saa n i i välja koolitada nagu koolitatakse loomatohtreid; ajakirjanikuks peab olema teatud määral sündinud.... [...] Kaunis raske on kuidagi seadusandlikult piirata või määratella, kes võib töötada ajalehe juures ja end nimetada ajakirjanikuks, kes mitte."³⁷ Ajaleheveergudel arutleti ka vajaduse üle avada ülikooli juures ajakirjanduse õppetool. Tartu ülikooli eesti keele professor Albert Saareste märkis: "Tuleks enam tähelepanu pöörata meie ajakirjanikkude kutselisele ettevalmistusele (ülikoolis võiks selleks koostatud olla eriline, mitme fakulteedi vaheline õppekava)."³⁸ Kuid see tuumakas mõte jäi Eesti Vabariigi päevil teostamata. Ajakirjanik Arno Raag kirjutas hiljem,

³³ Andmed teatmeteosest "Välis-Eesti tegelased" (Tallinn, 1939).

³⁴ J. L i n t r o p, Avalik arvamine. – Õitsituled V. Tallinn, 1926, lk 48.

³⁵ M. N u r k, Hoolitsegem järelkasvu eest. Mõtteid ajakirjaniku kvalifikatsioonist. – Õitsituled XVII. Tallinn, 1939, lk 13.

³⁶ M. N u r k, Hoolitsegem järelkasvu eest. Mõtteid ajakirjaniku kvalifikatsioonist, lk 13.

³⁷ R. S i r g e, Ajakirjanik ja paragrahv. – Õitsituled XI. Tallinn, 1933, lk 11–12.

³⁸ Ajakirjandus seltskonna kohtu ees, lk 106.

et ajakirjanike instituudi või ülikooli vastava õppetooli avamist tuleks põhjalikult kaaluda, "kuivõrd see on ratsionaalne", kuna ajakirjanike pere ei va- ja aastas just eriti suurt järeelkasvu. Odavam oleks tema arvates anda välismaiseid õppetipendiume.³⁹

Ajakirjanike teoreetilist ettevalmistust oli näiteks Päevaleht kirjeldanud Soome ja Saksamaa näitel. Soomes hakati ajakirjanikke ette valmistama Turu ülikooli juures nn Kodanikukõrgkoolis alates 1925. aastast.⁴⁰ Saksamaal oli ajakirjandus korralise õppeainena peaaegu kõikides kõrgkoolides. Saksamaa ajakirjandusteaduste instituudi ülesanne seisnes "kõigepealt teaduslikes uurimustes ning üliõpilaste teoreetilises ja praktilises ettevalmistuses ajakirjaniku kutsele". Loenguid said üliõpilased ise valida, praktilise külje eest hoolitsesid tegevajakirjanikud. Kirjutise autor, hilisem EAL-i esimees Jaan Taklaja rõhutas, et ajakirjaniku oskusi ja teadmisi ei pea me ainult välismaalt importima, vaid ka "kodus pead murdma", sest iga rahva ajakirjanduses peegeldub tema omapära.⁴¹ 1935. aastal asutas Päevaleht muide oma toimetuse liikmete jaoks iga-aastase õppetipendiumi.⁴²

Eesti ajakirjanikke viidi kontakti ka Tartu ülikooli eluga, kusjuures ajakirjanike jaoks peeti vajalikuks majandus- ja filosoofiateaduskondade loengusarju.⁴³ Ajalehes Sakala toodi kõnekoosoleku ülevaade, mille korraldas Akadeemiline Majandusteaduse Selts ja kus esines Päevalehe majandusosakonna toimetaja Jaan Taklaja. Ajalehes kirjutati: "Tänapäeval ei tule ajakirjanikul niipalju tegemist teha üldküsimumustega, kui mitmesuguste eriprobleemidega. Majandusosa tähtsus on kasvanud ja kasvab tulevikus arvatavasti veelgi." Magister E. Kanti⁴⁴ esinemisest toodi muuhulgas järgmine lõik: "Meil võiks asja nii korraldada, et võetaks osa majandusl[ikke] õppeaineid ja neile lisatakse vastavad loenguseeriad. [...] Ajakirjanikkude väljakujundamine följetonistlikus suunas (kirjanduse-, kunsti-, teatri-arvustajad jne.) võiks sündida filosoofia teaduskonna juures." Tsiteeritud kirjutises vihjati asutuste pressiesindajate vajadusele: "Ka pangad, kindlustusseltsid ja muud suuremad ettevõtted vajaksid asjatundjaid, kes võiksid vahete-vahel kirjutada ajakirjandusele seisukorra ülevaateid."⁴⁵

Eesti Vabariigis oodati ajakirjanikult kui tähtsa ameti kandjalt palju enam, kui majandusolud tol hetkel välja kanda jõudsid. Nagu tänagi, ei kat- tu ideaalid tegelikkusega. Akadeemilise ajakirjandushariduseni Eestis ei jõu- tud, kuid näiteks Kaunase ülikoolis algasid ajakirjandusalased loengud juba 1935. aastal. 1942 avati seal (sõjaolude tõttu küll lühikeseks ajaks) Balti- maade esimene ajakirjanduse osakond.⁴⁶

Ajakirjanike enesetäiendamise võimalused. 1928. aastast hakkas EAL rajama oma raamatukogu, kuhu osteti erialakirjandust välismaalt, tel- liti kodumaiseid väljaandeid, paljud kirjastused annetasid oma trükiseid. Raamatukogu kasutati elavalt, kuna see oli parimaid võimalusi ennast täien- dada.⁴⁷ 1923. ja 1924. aastal õnnestus liidul haridusministeeriumilt saada

³⁹ A. R a a g, Eesti ajakirjandus ja ajakirjanik. – Õitsituled XV. Tallinn, 1937, lk 54–55.

⁴⁰ Päevaleht 12. IX 1926, nr 247.

⁴¹ Päevaleht 6. IV 1927, nr 95.

⁴² E. J a l a k, "Päevalehe" juubeli puhuks. – Õitsituled XIII. Tallinn, 1935, lk 76.

⁴³ Sakala 19. XI 1929, nr 139; Päevaleht 17. XI 1929, nr 312.

⁴⁴ Edgar Kant (21. II 1902–16. X 1978) lõpetas 1928 TÜ majandusgeograafia eriala, oli 1938–1941 TÜ prorektor ja 1941–1944 TÜ rektor; septembris 1944 põgenes Rootsi.

⁴⁵ Sakala 19. XI 1929, nr 139

⁴⁶ E. L a u k, Eesti ajakirjanduse arenguhooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940, lk 38.

⁴⁷ Vt E. L a u k, Eesti Ajakirjanikkude Liidu lugu. – Edasi 18. V 1989, nr 114.

kokku 450 000 marka ajakirjanike enesetäiendamisreisideks välismaale. Kultuurkapitali loomisega seoses astus EAL energilisi samme ka ajakirjanduse sihtkapitali moodustamiseks, sealsed summad pidid minema ajakirjanike kutsehariduse edendamiseks, kirjastamiseks, abirahadeks ja auhindadeks. Sihtkapitali käsutuses oli aastail 1925–1939 veidi üle 157 000 krooni, mis oli kirjanike sihtkapitalist näiteks viis korda ja kehakultuuri kapitalist kolm korda väiksem. 1936 otsustas EAL asutada ajakirjanike edasiõppimise ja enesetäiendamise fondi, milleks saadi sihtkapitalilt 1000 krooni. EAL-il oli selle fondi summade kokkusaamisega hulk tegemist. 1938. aastal oli fondil 4100 krooni ja 17 sooviavaldust,⁴⁸ mistõttu toetusfond ei suutnud kõiki soove rahuldada.

Reporterite kursused. EAL korraldas ajakirjanikele aeg-ajalt kursusi, mida viisid läbi staažikamad ajakirjanikud. Näiteks kuulutas Päevaleht 1923. aasta jaanuaris Tallinnas toimuvast "ajakirjanduse koolist", kus pidi õpitama kolm kuud, õppekava sisaldas 43 õppeainet: "Ajakirjanduse kooli keskkursus on ajakirjanduse tehnika. Tema sisaldab: üleüldine õpetus artiklist, õpetus juhtkirjast, päevauudised, kirjasaatjad, telegrammidest ja telegraafiagentuuridest, korrektuur ja trükikoda jne." Peakursuse kõrval olid nimetatud "talitus, ekspeditsioon, nädala-lisa, piltidega ajakiri, stenograafia" ja "üleüldine kursus (rahaasjandus ja börs, poliitiline majandus, Eesti ja Vene ilukirjandus, Eesti ja Vene ajakirjanduse ajalugu, revolutsioon ja kongressid jne.)". "Palju tähendust on pühendatud praktilistele töödele – kirjutuses vestele, arvustusele, kirjade kirjutamisele, ajalehe numbri kokkuseadmisele."⁴⁹ 1933. aasta Päevaleht teatab reporterite kursuse korraldamisest Rahvusliku Keskerakonna Tallinna osakonna noorte koondise poolt, teoreetilise osa kõrval lubati teha ka praktilisi harjutusi. Lektoriteks olid kutsutud Jaan Tõnisson, Eduard Laaman, Jaan Taklaja, Aleksander Veiler, Harald Vellner, Hanno Kompus jt.⁵⁰

(Järgneb)

⁴⁸ S. Veidenbaum, Ajakirjanik ja kutseharidus. – Õitsituled XVI. Tallinn, 1938, lk 78–79.

⁴⁹ Päevaleht 4. I 1923, nr 3.

⁵⁰ Päevaleht 16. III 1933, nr 74.

SETODE JA VÕROKESTE KEELEHOIAKUTEST JA IDENTITEEDIST*

KÜLLI EICHENBAUM, KARL PAJUSALU

Veel seitse aastat tagasi tuli võrokeste keelehoiakuid käsitlema hakates tõdeda, et "kuni viimase ajani on sotsiolingvistiline uurimistöö jäänud Eestis üksikteadlaste etüüdilisteks probleemivisandusteks, üksikute keele-nähtuste mõne sotsiolingvistilise aspekti analüüsiks või siis selgelt keelepoliitilise suunitlusega seisukohavõttudeks".¹ Praegu see enam päris nii ei ole, selle tõestuseks olgu või ajakirja International Journal of the Sociology of Language eesti erinumber, mis esitab eesti keele ja ühiskonna seoseid mitme kandi pealt lahkavaid uurimusi, sisaldades ka võro(-seto) keelearenguid käsitleva artikli.² Põhjalikke võrokeste ja setode keelehoiakute uuringud on tehtud viimastel aastatel eriti Võru Instituudi eestvõttel.³

1997. aastal viis Võru Instituut läbi sotsioloogilise uurimuse "Ajaloolise Setomaa põlisasustuse säilimise võimalused", mille tulemused on ka avaldatud instituudi toimetiste sarjas.⁴ Töö kuulus Setumaa regionaalarengu programmi projektide hulka ja selle eesmärgiks oli uurida Setumaa rahvastikustruktuuri, kultuurilist ja majanduslikku olukorda ning tõenäoseid lähituleviku arenguid. 1997. aasta suvel küsitleti Setumaa Eesti-poolse osa 499 täiskasvanud elanikku (18–74-aastaseid). Lisaks küsitleti 164 Setumaa koolilast (15–18-aastaseid 8 koolist) nii Eesti kui ka Venemaa poolel. Uurimus hõlmas ka Setumaa elanike keelelise käitumise, keelehoiakute ja identiteedi kohta käivaid küsimusi. Juba aasta pärast Setumaa uuringut korraldas Võru Instituut ulatusliku uurimuse "Kagueestlaste kumbed, keel, identiteet aastal 1998", kus olulisel kohal oli Kagu-Eesti kolme maakonna – Võrumaa, Valgamaa ja Põlvamaa – elanike kohalikku (murde)keelde ja kultuuritraditsioonidesse suhtumise selgitamine. Peale Võru Instituudi teadurite osales uuringus Tartu Ülikooli sotsiolooge, folkloriste ja lingviste. Esindusliku valimi alusel küsitleti kokku 600 Kagu-Eesti 25–64-aastast elanikku. Uurimistulemuste analüüsivad kokkuvõtted on ilmunud kogumikuna, mille esimene osa käsitleb pikemalt keelekasutust ja -hoiakuid.⁵ Järgnevalt võrdleme kõigepealt eelnimetatud sotsioloogiliste uurimuste tulemuste põhjal võrokeste ja setode keelehoiakuid ja seejärel vaatleme kodukoha keelde suhtumise ja paikkondliku

* Et artikkel tugineb ainekule, kus on kasutatud murdevorme *võroke* ja *seto*, siis tarvitatakse neid ka käesolevas artiklis kirjakeelsete *võruke* ja *setu* asemel.

¹ E. Org, N. Reimann, K. Uind, E. Velsker, K. Pajusalu, Vastseliina Sute küla elanike murdepruugist ja keelehoiakutest. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 4, lk 203–209.

² K. Pajusalu, E. Velsker, E. Org, On Recent Changes in South Estonian: Dynamics in the Formation of the Inessive. – T. Hennoste (ed.), Estonian Sociolinguistics. International Journal of the Sociology of Language 139, 1999, lk 87–103.

³ Vt ka ülevaadet: K. Eichenbaum, K. Pajusalu, Setukaisten ja võrulaisten identiteetit. – M. Mikkonen, H. Sulkala, H. Mantila (toim.), Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti II. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 18. Oulu, 2001, lk 244–263.

⁴ Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus. Ajaloolise Setomaa põlisasustuse säilimise võimalused. Toim. K. Eichenbaum. Võro Instituudi Toimõtisõq 2. Võro, 1998.

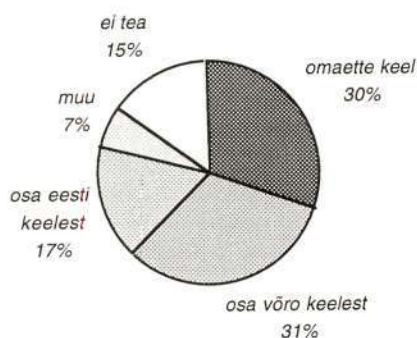
⁵ K. Pajusalu, K. Koreinik, J. Rahman, Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis. – A kiilt rahvas kynõlõs. Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Toim. K. Koreinik, J. Rahman. Võro Instituudi Toimõtisõq 8. Võro, 2000.

identiteedi seost. Uurime, kas peab ka võrokeste ja setode puhul paika väide, et oma keelde positiivne suhtumine näitab identiteedi tugevust.

Kuidas Kagu-Eesti elanikud määratlevad kohalikku keelt

Setumaa uuringus ei tekitanud kohaliku keele mõiste probleeme, pigem oli selleks seto keele ja eesti keele vahekord. Nii pidas küsitletud noortest seto keelt omaette keeleks ligi kolmandik, samavõrd oli ka neid, kes väitsid seda võro keele osaks, tunduvalt vähem aga neid, kes pidasid seda esmaselt eesti keele osaks⁶ (vt joonis 1).

Joonis 1. Setumaa noorte seto keele määratlused (n = 164).

da võro/võru keeleks (350 vastajat 573-st ehk 61,2% vastanute üldarvust). Muid vastuseid oli rohkem kui suurusjärgu võrra vähem. 31 küsitletut nimetas võroseto keelt (5,4%), 28 seto keelt (4,9%), 27 lihtsalt kohalikku keelt (4,7%), 19 mulgi keelt (3,3%). Ainult vähesed (12 ehk 2,1%) samastasid oma kodukoha keele üldiselt lõunaeesti murdega, lõunaeesti keelt ei maininud kohaliku keelena keegi. Järelikult ei ole põhjust rääkida lõunaeesti keelest praeguste kagueestlaste enesemääratlustest lähtudes, nemad seostavad kohaliku keele ikkagi kodupiirkonnaga, mis vastab ajaloolisele keele- ja kultuurialale, olgu see siis Mulgimaa, Võrumaa või Setumaa. Sellist tähendust ei ole aga saanud hilised Põlva- ja Valgamaa, kohalikku keelt nimetasid valga keeleks ainult üksikud (7 ehk 1,2%) ja põlva keele mainimine oli veel erandlikum (4 vastust ehk 0,7%). Üllatav on, et ka endise Tartumaa lõunaservas näib maakondlik keeleidentiteet puuduvat. Haruldased olid vastused, nagu tartu keel (3 ehk 0,5%), Tartu murre (3), Tartumaa murre (1), seevastu nimetati Otepää murret (10 ehk 1,7%). Minevikulise tartu keele asemel peetakse kohalikuks keeleks lähiümbruse murdetava.⁷

Setode ja võrokeste keelekasutus ja oma keele elujõusse suhtumine

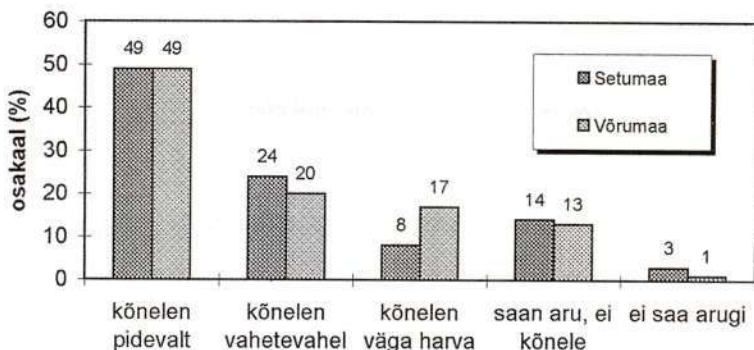
Kui võrdleme kohaliku keele (seto, võro) kasutamist Setumaal ja Võrumaal,⁸ selgub, et ajalooliste territooriumide piires on keelekasutuse sagedus vastanute hinnangul peaaegu sarnane (vt joonis 2).

⁶ Vt K. Eichenbaum, Setumaa koolinoorte seotus kohaliku kultuuri ja traditsioonidega. – Ku kavvas Setumaalõ seto rahvast jakkus, lk 81.

⁷ Vrd K. Pajusalu, K. Koreinik, J. Rahman, Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis, lk 14–16.

⁸ Vt K. Eichenbaum, Rahvakultuuri ja traditsioonide järjepidevus. – Ku kavvas Setumaalõ seto rahvast jakkus, joonis 10.9, lk 68; K. Pajusalu, K. Koreinik, J. Rahman, Lõunaeesti keele kasutusest Kagu-Eestis, joonis 1.1, lk 17.

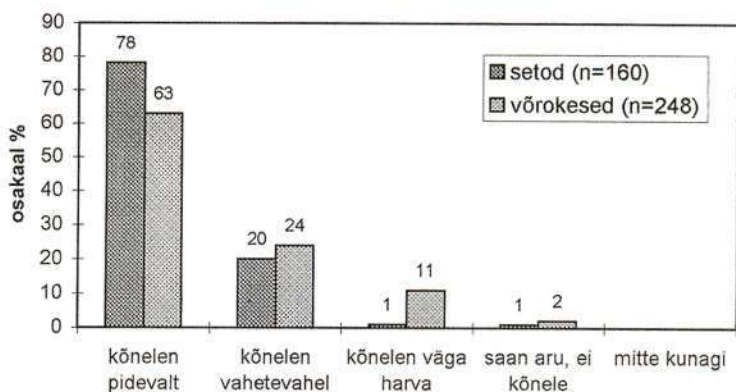

Joonis 2. Kohaliku keele kasutamine Setumaa ja Võrumaa elanike hulgas (Setumaa n = 499; Võrumaa n = 375).

Mõlemas ajaloolises maakonnas on kohaliku keele pidevalt kasutajaid ligi pool. Setumaal on siiski mõnevõrra rohkem neid, kes räägivad kohalikku keelt vahetevahel, ja vähem neid, kes räägivad harva. Nii Setumaal kui ka Võrumaal moodustavad selge vähemuse need, kes ei räägi üldse kohalikku keelt, ja ainult mõni üksik vastanu väitis, et ei saa arugi kohalikust keelest. Mõlema ajaloolise maakonna alal on veel tänapäevalgi seto ja võro keele kasutamine üsna üldine.

Kui jälgida kohaliku keele kasutamist identiteedi järgi, võttes arvesse ainult nende vastused, kes nimetasid ennast ise setodeks ja võrokesteks, siis näeme veelgi suuremat kohaliku keele kasutussagedust (vt joonis 3). Seejuures on setode hulgas oma keele igapäevane kasutamine eriti tavaline: setodest väitis kõnelevat pidevalt oma keelt peaaegu neli viiest, võrokestest kaks kolmandikku. Neid, kes ütlesid end olevat seto ja samal ajal rääkivat oma keelt harva või ei kunagi, peaaegu ei olnudki. Ka võrokestest väitis ainult iga kümnes kasutatavat võro keelt harva.

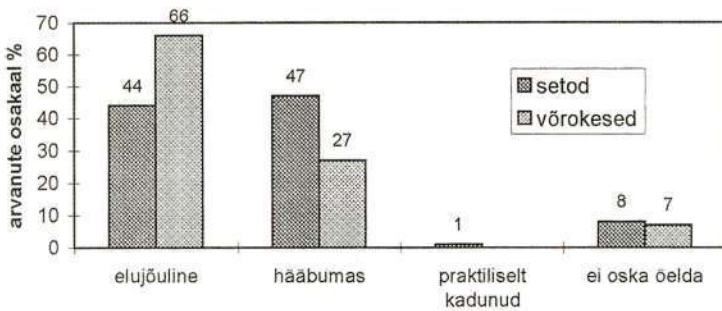

Joonis 3. Võrokeste ja setode keelekasutus.

Küsitlustest ilmneb aga ebaootuspäraselt, et keelekasutuse ja keele elujõulisuse kohta käivad väited ei olegi tugevalt seotud. Setod, kellel on oma keele kasutamine valdavalt normiks, suhtuvad keele tulevikuperspektiividesse pessimistlikumalt kui võrokested (vt joonis 4).

Setodest usub vähem kui pool oma keele elujõusse, isegi rohkem on neid, kes arvavad oma keele olevat hääbumas, mõningad väitsid, et see on juba praktiliselt kadunud. Seevastu võrokestest usub oma keele elujõusse kolmest kaks, neid, kelle arvates keel on hääbumas, on tunduvalt vähem. Sellist ar-

Joonis 4. Võrokeste ja setode kohaliku keele elujõulisuse hinnangud.

vamuste erinevust ei saa seletada erineva keele väärtustamisega, oma keele alalhoidmise vajalikkuses on veendunud nii valdav enamik võrokese (94%) kui ka setosid (93%). Pigem võib siin oletada rahva meeleolu kujundavate, keelega kaudsemalt seotud tegurite mõju.

Setode ja võrokeste keelise identiteedi erinevused

Eelnev keelekasutuse ja -hoiakute kõrvutus näitab, et setod ja võrokeseid on keelise käitumise poolest põhijoontes sarnased. Setode argikeskkonnas on seto keele kasutamine mõnevõrra üldisem kui võrokel Võrumaal, teiselt poolt on võrokeseid oma keele tuleviku suhtes optimistlikumalt häälestatud kui setod, mõlemale on aga oma keele alalhoidmine väga tähtis. Et setode ja võrokeste identiteedis on oma keelel eriline roll, on rõhutanud ilmselt kõik nende identiteedi uurijad. Aune Valk on osutanud, et võro keele kõnelemine on kõige olulisem tunnus, mille järgi võrokeseid end määratlevad.⁹ Keelekasutust pidas tähtsaimaks võrokese tunnuseks 84% sotsioloogilisele küsitlusele vastanutest, pisut üle poole vastanutest otsustab inimese võrokeste hulka kuulumise üle ajalooliselt Võrumaalt pärinemise ja kohapeal elamise alusel. Ka Indrek Jääts peab oma setode etnilist identiteeti käsitlevas monograafias seto identiteedi nurgakiviks tänapäeval just keelt.¹⁰ Seejuures rõhutab ta küll setode identiteedi ajaloolist dünaamikat, kus varasem religioosne ja paikondlik ühtekuuluvustunne on aegade jooksul teisenenud omapärast keelt ja kombestikku rõhutavaks etniliseks enesemääratluseks.¹¹

Sotsioloogiliste uurimuste tulemused näitavad, et keelel on setode identiteedis mõnevõrra erinev roll võrreldes võrokestega. Sarnane on ühelt poolt võrokese üldiselt ja teiselt poolt seto noori iseloomustav keelekesksus. Seto kooliõpilaste arvates on seto inimene, kes kõneleb seto keelt (73,6% pidas seda oluliseks), kannab seto rahvariideid (66,9%) ja peab ennast ise setoks (55,5%); vene õigeusu kirikusse kuulumist pidasid seto noored tunduvalt tähtsusetumaks (14,9%).¹² Kuid keskealiste setode küsitlemisel ei saadud päris samasuguseid tulemusi. Kõige tähtsama seto identiteedi tunnuseks nimetati intervjuudes omapärast rahvakultuuri, sellele järgnesid igapäevaelu

⁹ A. Valk, Võrokeste identiteedist. – A kiilt rahvas kynölös, lk 43.

¹⁰ I. Jääts, Setude etniline identiteet. Studia Ethnologica Tartuensia 1. Tartu, 1998, lk 126.

¹¹ Vt ka: I. Jääts, Setud eestlaste regionaalse alajaotuse ja iseseisva etnose piirimal. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. Toim. K. Pajusalu, T. Tender. Võro Instituudi Toimõtisõq 6, Võro, 1999, lk 35–38.

¹² Vt K. Eichenbaum, Setomaa koolinoorte seotus kohaliku kultuuri ja traditsioonidega, tabel 12.17, lk 88.

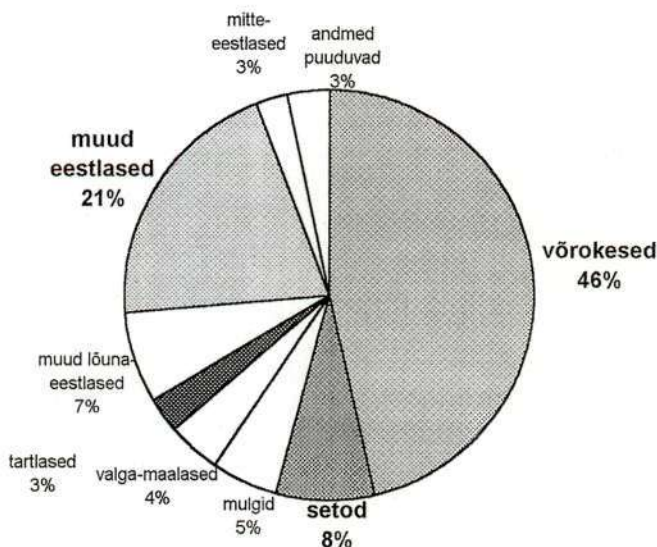

kombed ja keel.¹³ Vanema põlvkonna setod peavad veelgi usulisi kombeid setode tähtsaimaks eripäraks.¹⁴

Kõneka kõrvalseigana olgu mainitud, et setode omakultuuri arengukavas¹⁵ on kavandatud mitmesuguseid kultuuritraditsioone toetavaid tegevusi, aga peaaegu mitte üldse oma keelt säilitavaid ja arendavaid abinõusid. Setod on ilmselt alles siirdumas õhtumaisele keelekesksele identiteedi mõtestamisele, nende enesemääratluse aluseks on siiani nn multidimensionaalne ühiskultuur, mis moodustub paljudest faktoritest.¹⁶

Teine setode ja võrokeste identiteedi olemuse erinevus seisneb selle erinevas suhestumises nn rahvusliku eesti identiteediga. 99% võrokestest pidas end rahvuselt eestlaseks,¹⁷ võroketel on kujunenud selgelt kahetasandiline identiteet, ollakse samaaegselt nii võrokesed kui ka eestlased. Ning võro identiteet järgib regionaalsel tasandil eesti identiteedi loomujooni: nii nagu eesti identiteedi jaoks on esmane eesti keel, nii on ka võro identiteedi jaoks olulisim võro keel. Vastandumine toimub küll kahel tasandil – (1) võrokesed – muud eestlased, (2) võrokesed – naabrid, nagu setod, mulgid jt –, kuid oluline on mõlemal juhul vastanduse ajalooliselt paikkondlik iseloom. Sellele osutavad ka vastused Kagu-Eesti kolme maakonna uuringu küsimusele, kelleks küsitletud ennast peavad (vt joonised 5 ja 6).

Ligi pool Kagu-Eesti maakondade küsitletud elanikest nimetas ennast võrokesteks, mis on ka mõistetav, sest uuritud ala on suuresti ajalooline Võrumaa. Ajaloolise Võrumaa piires on võrokesi kaks kolmandikku. Seto asuala põliselanikud nimetasid ennast setodeks, Helme ümbruse elanikud mulkideks jne. Vähe oli aga vastuseid, nagu tartumaalased, valgamaalased, üldse ei määratletud ennast põlvamaalaseks. Siin on tegemist eestlaste regionaalse

Joonis 5. Kagu-Eesti elanikkonna etniline identiteet (n = 600).

¹³ Vt N. Reimann, Setomaa arengut määravate sihtgruppide esindajate küsitlus – probleemid, arvamused, hinnangud, emotsioonid. – Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus, lk 107.

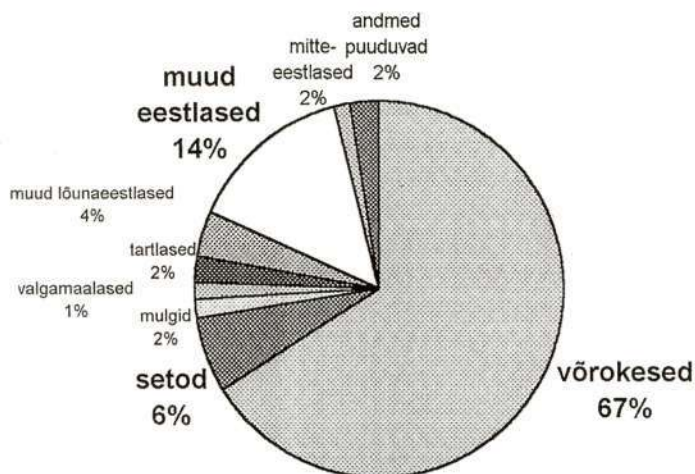
¹⁴ P. Runnel, Setude enesemääratlusest kõrvalseisja pilgu läbi. – Palve, patt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. Tartu, 1996, lk 39.

¹⁵ Vt Setomaa 2000, nr 8, lk 6.

¹⁶ Vrd A. Smith, The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell Publishers, 1986.

¹⁷ A. Valk, Võrokeste identiteedist. – A kiilt rahvas kynölös, lk 42.

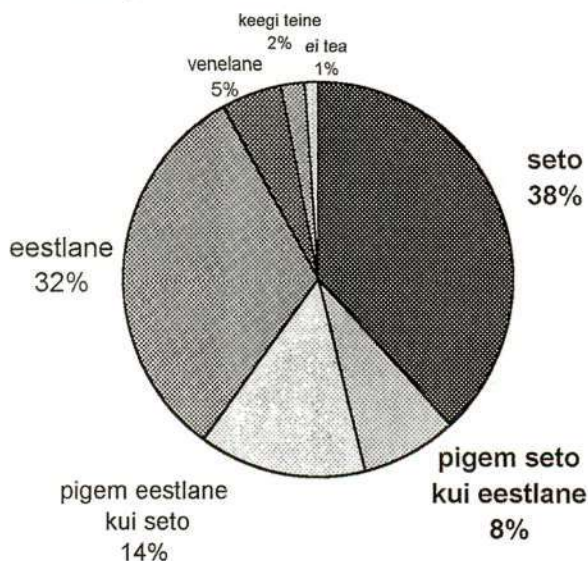

Joonis 6. Ajaloolise Võrumaa elanike etniline identiteet. Vanuserühm 25–65-aastased (n = 375).

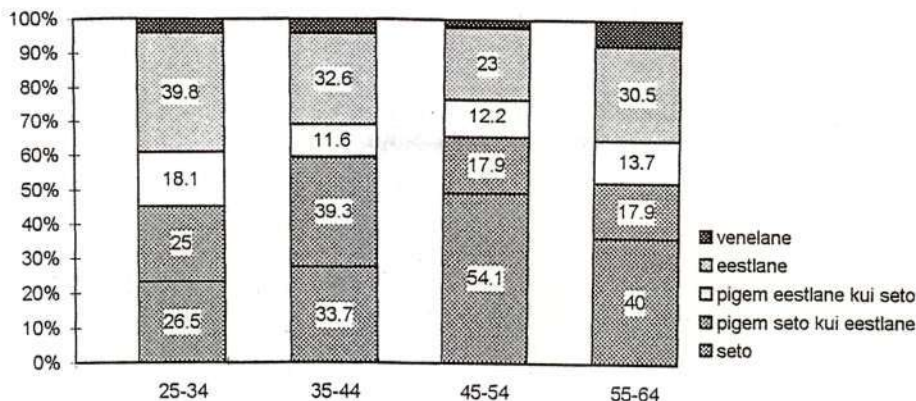
jaotusega, mis põhineb ajaloolistel etnilistel piirkondadel. Siiski pole selline kahetasandiline identiteet nii iseenesestmõistetav setode puhul, mida näitavad Setumaa uuringu analoogiliste küsimuste vastused (vt joonis 7).

Setumaa elanikkonnast on end üheselt määratlenud 77% (setoks, eestlaseks, venelaseks või kellekski muuks). Kahetasandilist identiteeti kannab viiendik elanikkonnast, valides määratluse *pigem see kui teine*. Setumaa Eesti poole jääva osa elanikest pidas end setodeks ligi pool (võttes kokku määratlused *setod* ja *pigem setod*, saame osakaaluks 46%). Eestlaseks nimetas end 33%, kui lisada siia ka *pigem eestlased*, on vastuste osakaal samuti 46%. Nende hulk, kes peavad end setoks või eestlaseks, on seega küllaltki võrdne. Muid on vaid 7% (valdavalt end venelasteks määratlenud).

Joonis 7. Setumaa 25–65 aasta vanuse elanikkonna etniline identiteet (n = 347).

Joonis 8. Setumaa elanikkonna identiteet vanuserühmade lõikes (n = 337).

Kuid vanuserühmade lõikes ilmnevad olulised erinevused, nagu näitab joonis 8. Vanemad vanuserühmad on sagedamini end setodena määratlenud. Mida nooremad vastanud, seda rohkem on kahetasandilise identiteedi kandjaid. Kuid noorema elanikkonna hulgas on täheldatav ka end eestlasena tundjate osakaalu suurenemine. Nähtavasti on nii seto identiteedi tugevus kui ka nõrkus enda määratlemises eestlastele vastanduva rahvusrühmana. Iseseisev identiteet, mis põhineb ajaloolisel mitmekülgasel kultuurilisel eripäral, hoiab setosid eestlaste hulka "lahustumast", kuid teiselt poolt soodustab täielikku identiteedivahetust alles kujunemisejärgus olev kahetasandiline identiteet ja keele kui identiteedi kandja nõrgem teadvustatus.

Kokkuvõte

Võrokeste ja setode keelehoiakute ja identiteedi võrdlus näitab, et hoolimata arvukatest sarnasustest on olulisi erinevusi. Võrokeste identiteet on kujunenud üldestilike luterlike rahvus- ja kultuurimallide toel, võrokeste keelt esmatahtsaks pidav enesemääratlus kordab regionaalsel tasandil eesti identiteedi olemusjooni. Võrokesed eristuvad naabritest eelkõige just oma eripärase keele ja keelepõhise kultuuri tõttu. Seepärast on mõistatav, et keelekõsimused on võrokeste jaoks erilise tähtsusega. Setode identiteet on aga ilmselt veel murrangulises teisenemisejärgus, millele viitavad ilmekalt identiteedi põhjendamise erinevused erinevates vanuserühmades. Setode võrokestest pessimistlikum suhtumine oma keele tulevikuväljavaadetes võib näidata ühelt poolt seda, et keel ei ole setodele sedavõrd isolemise sümboliks kui võrokestele, sellega ei seostata sümboolseid ootusi, aga teiselt poolt seda, et tajutakse rahva kestmise suhtes üldiselt suuremat ohtu. Siiski loob oma keele jätkuv sage kasutamine ja üldine toetus oma keele alalhoidmisele nii setode kui ka võrokeste identiteedi püsimisele eeldusi ka mitmekeelses kultuuriruumis.

Tohutu trükiprodutsiooniga M. J. Eisenit on hinnatud kui iseõppinud folkloristi ja rahvaluule suurkogujat. Üsna vähest väärtust on omistatud Eiseni rohkearvulistele muud laadi väljaannetele, mis olid valitseval kohal tema noorpõlve toodangus kuni Tartu ülikooli lõpetamiseni 1885. aasta sügisel. Tema bibliograafias on aastail 1876–1885 avaldatud 102 raamatu hulgas vaid paar rahvajutte sisaldavat teost, muu moodustavad rohked jututõlked, rahvavalgustuslikud kirjatükid, luulekogud, lastelood ja tema toimetatud kalendrid. Selle toodanguga lähemal tutvumisel jääb tolleaegset üldist olukorda rahva "vaimupõllu" harimisel silmas pidades sõelale nii mõndagi huviäratavat, kuigi pole kahtlust, et see valdavas osas on tänapäevaks lootusetult vananenud. Järgnevas on lähema vaatluse alla võetud tema tolleaegse ajaloo-harrastuse tulemused.

Teatavasti õppis Eisen aastail 1875–1879 Pärnu gümnaasiumis. Just gümnaasiumipäevil kujunes temast kirglik kirjamees, kes esialgu tegeles peamiselt tõlketööga saksa keelest, kuid ka värsiveeretamisega. Juba 1876 avaldas Schnakenburg tema esimese värsikogu "Lehekuu õied", millele kohe järgnes Laakmanni trükitud "Taaralaste Kannel". Siinse teema seisukohalt on aga oluline see, et 1877. aastal ilmus Schnakenburgi väljaandel Tartus "Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu. Muistsest ajast kuni meie ajani. Kõigile isamaa armastajatele üles pannud ja välja annud M. J. Eisen" (154 lk), mis tolle aja eestikeelsete trükiste hulgas oli küllaltki mahukas raamat. Tiitellehe tagaküljelt selgub, et tsensor oli sellele trükiloa andnud 22. oktoobril 1876, s.o ajal, mil Eisen oli just saanud 19-aastaseks. Käsikiri pidi seega valminud olema tema eelmisel eluaastal. See oli noore koolipoisi kohta tõeline *tour de force*. Raamatu sissejuhatuses rõhutab Eisen väga teadlikult, tegelikult küll parafraseerides saksakeelse algväljaande eessõnas öeldut: "Iga isamaa armastaja, kes isamaa olevikku õiete mõista ja tast aru saada tahab, peab tema minevikku tundma, kus mõndagi asja koguni teist viisi kui meie päivil on olnud." Ja lõpetab: "Mine nüüd, raamat, ja kogu enesele sõpru kõige Eesti rahva seas!" Loomulikult polnud raamat algupärane. Sissejuhatusesele on lisatud märkus: "Järel tulev raamat on Eesti keelde ümber tehtud ühe Saksa keeli raamatu järele, mille nimi on "Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen"."

Olgu kõigepealt meelde tuletatud, missugune oli kodumaa ajaloo tundmise üldine seis eestlaste seas selle teose ilmumise päevil. Mingit süsteemipärast eestikeelset ülevaadet Eesti ajaloost trükisõnas avaldatud ei olnud. Rahvakoolide (kihelkonnakoolide) õpetusse jõudis ajalugu tõsisemalt aastail 1858–1861, mil kahes köites ilmus "Koli-ramatu" 7. jagu, Põlva pastori Johann Georg Schwartzi kirjutatud "Sündinud asjade juttustamine" (kokku 358 lk), milles kodumaa ajaloole olid pühendatud vaid mõned vähesed lõigud. Kui selles raamatus nähti eestlaste ristiisku pööramist paganuse pimedusest päästamisena, siis hoopis teise vaatenurga alt, Garlieb Merkeli vaimus tõlgitses saksa vallutust ja selle tulemusi kümnekond aastat hiljem Carl Robert Jakobson oma kolmes isamaakõnes. Jakobsoni järgi tõi saksa vallutus muistse valgusaja järele pimedusaja, mida alles nüüd hakkavad läbistama koidukiired.

Muistse mineviku idealiseerimist soodustasid Kreutzwaldi "Kalevipoja" ilmumine ja Faehlmanni-Kreutzwaldi pseudomütoloogiliste kujude laialdane populariseerimine ajakirjanduses ning Jakobsoni "Kooli Lugemise raamatus", mis ilmus rohketes väljaannetes alates 1867. aastast. Rahvuseeposena ülistatud "Kalevipoega" hakati pidama tõeliseks ajalooallikaks, millega ühenduses huvi koondus loomulikult muistsele iseseisvale elule ja selle kaotamisele. Just nendele küsimustele oli põhiosas pühendatud ka noore Jakob Hurda 1868. aastal kirjutatud ajalooline sari "Mõni pilt isamaa sündinud asjust", mis pääses avalikkuse ette 1871. aasta algupoolel Eesti Postimehe lisalehe veergudel, omaette raamatuna aga alles 1879. aastal pealkirjaga "Pildid isamaa sündinud asjust", seega pärast Eiseni raamatu ilmumist. Hurda piltidesarja lõpus oli antud lühike ülevaade ka orduajast. Samuti oli eesti rahva muistsele valguseajale põhiliselt pühendatud Jakobsoni "Kooli Lugemise raamatu" 1875. aastal ilmunud teise, peamiselt kihelkonnakoolidele mõeldud jao peatükk "Eesti rahvas", mis algas katkenditega Hurda "Piltidest" ning tõi proosakokkuvõtte "Kalevipoja" sisust. Jakobsoni laadis kujutas eestlaste muistset elu idealiseerivalt muide ka õigeusu preestri Jakob Lindenbergi Riias 1872. aastal välja antud, arvatavasti kooliõpikuks mõeldud Vene ajaloo esitus "Wenne rahvas ja Wenne riik" (228 lk, 6000 eks), milles on esile tõstetud muistsete eestlaste osavõtt Vene riigi rajamisest ja eesti-vene koostöö piiskop Alberti vallutussõja vastases heitluses.

Hilisemast ajaloost oli trükisõnas esitatud vaid üksikuid löike. Näiteks tutvustas Laiuse kihelkonnakooli õpetaja Wilhelm Carl Heinrich Nieländer oma anonüümses raamatus "Peter I, Wenne-riigi Keiser, kedda temma töö ja teggemise pärrast "suureks" hüiti" (1854, 72 lk; 3. tr 1866) lähemalt Narva lahingut ja Eesti- ning Liivimaa vallutamise käiku Põhjasõjas. 1870-ndail aastail oli oma osa Jaan Jungi raamatusarjal "Kodu-maalt", milles eri raamatuina (à 1500 eks) ilmusid "Liivimaa kuningas Magnus ja Vene Zaar Joann Vassiljevitch IV ehk tükike Vene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kunni 1584" (nr 1, 1874), "Rootslaste väljarändamine Hiiomaalt aastal 1781, ja teiste Eestimaal elava Rootslaste loust aastast 1345 kunni 1800" (nr 3, 1875) ning "Sõda Volmari linna al ja Rakvere linna õnnetu kadumine" (nr 4, 1876). Ses ühenduses väärivad tsiteerimist esimesena nimetatud raamatu eessõna sissejuhatavad laused: "Järeleisvas kirjakeses toon ma teile ühe histoorialiku lugu, mis suuremalt jaolt meie oma isamaasse puutub. Niisugusid lugusid leiame meie alles vähä oma kirja-vara seast, kuna meie kirjanikud oma jutusi ja lugusid suuremalt jaolt võeramaade lugudest valitsevad. Ommeti peaksivad meile oma isamaal sündinud asjad ka niipalju, kui võimalik, teada olema, et neid kül vähä on, siis ommetigi niipalju, kui neid on." Kui siia lisada veel mõningad lähemad kalendrilood ja kalendrite algul järjekindlalt korduvad tabelikujulised esitused selle kohta, kui mitu aastat on möödunud mõnest tähtsaks peetavast ajaloosündmusest, siis see ongi kõik oluline, mis enne Eiseni raamatu ilmumist oli Eesti ajaloost rahva hulgas laiemalt teatavaks saanud.

Mida kujutas endast Eiseni raamatu aluseks olev "Leitfaden"? See oli 1869. aastal Tartus W. Gläseri kirjastusel ilmunud 208-leheküljeline anonüümne teos, mille autoriks E. Winkelmanni ajaloo bibliograafias on nurksulgudes ilma eesnimeta märgitud Spalving, ajaloolasena ja ka muidu baltisaksa kirjamehena täiesti tundmatu nimi.¹ Raamatut ajakirjas Baltische Mo-

¹ A. Hasselblatti ja G. Otto toimetatud "Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat" (Dorpat, 1889), tunneb nr 7479 all Anton Spalvingit (sünd 1839), kes Tartu ülikoolis õppis aastail 1862–1864 keemiat ja töötas alates 1870. aastast matemaatikaõpetajana ühes Peterburi gümnaasiumis. Sünniaasta poolest võiks ta raamatu autoriks sobida.

natsschrift 1870 (lk 303–306) arvustanud Friedrich Bienemann, kes tollal töötas Tallinna Toomkoolis ajaloo ülemõpetajana, leiab, et raamat on arvatavasti mõeldud abivahendiks kodumaise ajaloo õpetamisel kreiskoolides ja gümnaasiumides, kus see hiljuti kavasse oli võetud, kuigi paraku mitte veel täieõigusliku õppeainena. Sellele osutab tema arvates eriti asjaolu, et kohalik ajalugu on seal esitatud "laiema isamaa ajaloo" raames, millega raamatut alustatakse ja lõpetatakse. Esitus on üldiselt napp, laialdasemalt on juttu vaid maa vallutuskäigust, reformatsioonist ja Põhjasõjast. Seesugust nappi esitusviisi peab Bienemann üldjoontes õnnestunuks: kuigi "erakordselt värvitu", jätab see just sellisena õpetajale täie vabaduse omapoolseks "sooja südameverega hingestatud" esituseks. Faktivigu on Bienemann leidnud vähe, kuid teda häirivad rohked trükivead, raamatu halb paber ja anonüümsus.

Vaevalt saab olla kahtlust, et seda raamatut kasutati ajaloo õppevahendina ka Pärnu gümnaasiumis, kus siis Eisengi sellega kokku puutus ja seda tõlkimiseks sobivaks pidas. Tegemist ei ole aga algusest otsani tõlkega. 18-aastane koolipoiss jättis kõrvale saksakeelse ajalooramatut esimese, "laiema isamaa ajalugu" (s.o Vene riigi ajalugu kuni Peeter I-ni) käsitleva peatüki ja kirjutas selle asemele ise peatüki "Muistne aeg" (lk 5–18), mille põhilisteks alaosadeks olid "Vanad eestlased", "Eestlaste usk", "Eestlaste säädused ja eluviisid" ning "Eestlaste täädused ja kunstid". Selles võib märgata Jakobsoni esimese isamaakõne olulist mõju, kuid kasutatud on ka muud lähtematerjali. Peatüki paar viimast lehekülge, kus käsitletakse naaberrahvaid ja edasise ajaloo perioodidesse jaotamist, on võetud juba tõlgitavast raamatust. Kõik järgnev on oluliselt tõlge, kuigi mõningate väiksemate ümberpaigutuste, muudatuste ja väljajätetega. Ära on tõlgitud ka viimane peatükk "Uus aeg" (Vene aeg pärast Põhjasõda kuni Aleksander II-ni), milles Balti provintside ajalugu jääb paraku hoopis kõrvalisele kohale. See on sisuliselt eelkõige Venemaa tavakohaselt keisrite järgi liigendatud ajalugu. Peatüki algusse on Eisen vaid lisanud omapoolse joonealuse märkuse: "Et sest saadik, kui Eesti, Liivi ja Kuura maa Vene valitsuse alla saivad, kõik, mis siis ette tulnud, Vene keisrite valitsuse all sündinud, ühendame oma ajalugu Vene maa ajalouga" (lk 134). Aleksander I puhul on saksa teksti lause "Grosse Anerkennung erwarb sich dieser Monarch auch dadurch, dass er auf Antrag der Ritterschaft die Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen aufhob" (Leitfaden, lk 199) tõlkes ärkamisaja vaimule vastavalt muundunud järgmiseks: "Alexandri arm purustas pärisorjuse kütked, mis aastasajad juba olivad vältanud ja kinkis Liivi maale 20. Märzil 1819 – Eesti maale pisut ennem – ihuliku vabaduse" (lk 147). Raamatu lõpetuseks lisas Eisen lause: "Jah tõeste, kui juba Alexander I. meie Eesti ja Liivi rahvale ilmunustamataks jääb vabaduse kinkimise pärast, kui palju rohkem ei pea seda Alexander II-le sündima, kes terve Vene rahva pärisorja põlve lõpetanud, 1874 üleüldise sõaväe teenistuse säädusega endised seisuste vahed mahakiskunud ja kõik riigi alamad isamaa kaitsmisega ühesarnaseks teinud."

Sellisena siis läks Eiseni raamat koguma endale sõpru "kõige Eesti rahva seas". Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul juuni keskel 1877 pidas Mihkel Veske uusi raamatuid tutvustades Eiseni ajalooramatut "kasulikuks ja tänuvääriliseks raamatuks, ütles aga raamatu sisu mitmes tükis puuduliku ja mitte uuema tarkuse põhja pääl seisva olevat. Need puudused olla enamiste juba selles Saksa keeli raamatus, mille järele see Eesti keeli raamat tehtud olla". Edasi aga selgub, et Veske leitud puudused puudutasid eelkõige muistset aega, mis oli ju Eiseni enda kirjutatud. Veske tõi nende kohta paar näidet detailküsi-

mustes. Alates leheküljest 17 olevat aga "pea kõik õige ja pruugitav".² Ja kui mõne aasta pärast Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetuste sarjas ilmus Jaan Bergmanni "koolidelle ning igale teaduse nõudjalle" kirjutatud "Üleüldise ajaloo" teine köide "Keskaeg" (1880), oli selle lühikese "Eesti rahva esiloo" ja "priiuse pärast eitlemise" ülevaate allmärkuses (lk 72) soovitatud täiendavaks lugemiseks Hurda "Piltide" kõrval ka Eiseni "Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu", mis "tähtsamad sündmused Baltia ajaloo" lugejale kätte juhatab.

Ja veel midagi. Eiseni tõlkeraamatu pealkirjas kasutatud sõna *ajalugu* näikse eesti trükisõnas olevat uuenduslik. Seni oli pikka aega, juba hiljemalt XVII sajandist peale, räägitud ajaloo kui *sündinud asjadest*. Nii sai ka esimene eestikeelne ajalooramat 1858 pealkirjaks "Sündinud asjade juttustamine". Samas vaimus pani ka Hurt oma 1868. aastal kirjutatud ajaloolise sarja pealkirjaks "Mõni pilt isamaa sündinud asjast", mis meie nüüdses keelepruugis oleks ju lihtsalt "Mõni pilt isamaa ajaloo". Väljendi *sündinud asjust* säilitas ta ka oma tööd raamatuna välja andes veel 1879. Nähtavasti just 1870-ndail aastail hakati trükisõnas kasutama sõna *ajalugu*, mida Wiedemanni sõnaraamatu esitrükk (1869) veel isegi mitte uudissõnana ei tunne. Esimesena ilmus see otse raamatu pealkirjas Jaan Jungi sarja "Kodu-maalt" avanumbril 1874: "Liivimaa kuningas Magnus ja Vene Zaar Joann Vassiljevitch IV ehk tükike Vene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kuni 1584". Esialgu oli selle kasutamine kõikum: vaheldusid *sündinud asjad*, *historia*, *lugu* ja *ajalugu*, mõlemad viimased sageli mitmuses. Siis võttis gümnaasist Eisen 1877. aastal kätte ja pani sõna julgelt selge rõhuga oma ajalooramatu pealkirja. 1879 tuli lisaks Eiseni ajaloole välja esimene jagu Jaan Bergmanni "Üleüldisest ajaloo" ja läänemaise kõrgkoolitusega maamõõtja Jakob Tülk pidas Eesti Kirjameeste Seltsis ettekande "Ajaloost kirjutamisest", kus ta muide rõhutas, et isamaa ajalugu on kasulik õpetus, "mis kõneleb: kudas suure elu tormidest, sõja vaenu ja katku häda voodest meie eesvanemad pidid kindla Eesti südamega ja tubli ja vahva Eesti meelega, verd ja higi valades, samm sammult ränga elukoormaga edasi astuma".³ Siitpeale kujunes sõna *ajalugu* kasutamine üldiseks.

Sügisest 1879 kuni sügiseni 1885 õppis Eisen Tartu ülikoolis usuteadust. See oli trükitoodangu poolest Eiseni elus erakordselt viljakas periood. Üliõpilaspõlve kuue aasta vältel ilmus tema kirjutatuna, tõlgituna või koostatuna kokku 69 raamatut (keskmiselt 11,5 raamatut aasta kohta!). Nii rohket avaldamist soodustas see, et Eisenist sai Schnakenburgi 1880. aastal alustatud esimese odava eestikeelse raamatusarja "Eesti Rahva-Biblioteek" põhitegijaid. Esialgu aitas ta seda täita oma Pärnust kaasatoodud koolipõlve jututõlgetega,⁴ millest sarja esimese numbrina läks trükki "Raudse näukattega mees", tuntud põnevuslugu Prantsuse kuningakoja süngest saladusest, mida Hollywoodi filmitegijad meie päevil on korduvalt edukalt ekspluateerinud. Peagi aga ilmusid just Eiseni algatusel sellesse sarja ka tõsisemad, nii või teisiti eesti ajalooga haakuvad teemad. Aktiivse huvi kasvule selles suunas aitas kindlasti kaasa Eiseni üliõpilaspõlve lähedane sõpruskond, kuhu kuulusid sellised ärkamisaja vaimust kantud mehed nagu Friedrich Ederberg, Jaan Bergmann, Aleksander Mohrfeldt ja Paul Undritz.

Esmalt aga mõni sõna Eiseni teistest noil aastail tehtud töödest, mis siinse teema seisukohalt huvi pakuvad. Schnakenburg oli noormehe juba güm-

² Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877. Tartu, 1877, lk 20.

³ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879. Tartu, 1879, lk 20.

⁴ Oma mälestustes "Kuidas ma kirjameheks sain" (Eesti Kirjandus 1925, nr 9, lk 349) märgib Eisen, et Tartu päevil ilmunud tõlked on valdavalt tehtud Pärnus, kuna Tartus jäi tõlketöö tal kõrvaliseks asjaks.

naasiumi päevil (1878) värvanud oma uue "Isamaa Kalendri" toimetajaks (Eiseni toimetusel ilmusid 1879.–1887. aasta kalendrid). Eeskõnes 1879. aasta kalendrile ütleb Eisen, et tahab senistest sisu poolest rikkamat kalendrit anda, mis tal olulises osas ka õnnestus. 1879. aasta kalendrilisa pikem kirjutis "Kalendri tüli" (lk 1–31) annab üksikasjalise ülevaate 1582. aastal Riias tekkinud ägedast pikaajalisest konfliktist, mille põhjustas Poola valitsuse katse maksma panna samal aastal paavst Gregorius XIII poolt kehtestatud uus kalender. Tüli tagajärjel jäigi Liivimaal kehtima vana kalender. 1882. aasta kalendris avaldas Eisen Jaan Bergmanni artikli "Mõnda meie esivanemate elust" (lk 1–12), milles ilmselt soome teadlastele tuginedes algul lühidalt räägitakse soome sugu rahvaste eelajaloost, väites, et "Soome sugu pesapaik on Kesk-Aasia kõrgustik olnud" ja et seal oligi "inimese soo kätki". Soome sugu seotakse Turaani sooga, kuhu kuuluvad ka mongolid, tunguused ja arvukad türki rahvad. Eesti rahva esivanemad rändasid Kristuse sünni paiku või mõnevõrra hiljem, "pärast seda kui endid Soomlasist lahku löönud, Baltia mere randa ja asusivad siia elama". See arvamus jäi püsima kuni XX sajandi alguseni. Ristiusu tulekul Eestisse XIII sajandi algul "sõi sõjatuli maa rikkuse ja mõegatera tappis isamaa vahvamad varjajad, mis jälle jäi, tehti pärisorjaks ja orjaahelad hoidsivad i h u poolest meie vanemad rohkeste kuussada aastat vangis". Samu seisukohti esitas Eisen omagi kirjutistes. Ajaloo küsimustel oli üsna oluline koht 1883. aasta kalendris. Ilmusid "mälestuse sõnad" C. R. Jakobsoni ja F. R. Kreutzwaldi surma puhul, Garlieb Merkeli elulugu ja ülevaade suurest näljaajast Põhjasõja eel. Erilist huvi pakub veel pikem "Katked Soome teekonna kirjutusest" (lk 101–116), milles Eisen edastas oma muljeid 1882. aasta suvel toimunud Soome-matkalt, rõhutades Soome rahvuskultuurilist ettejäõudmist Eestist ja muide ka rahvariiete tundmise-kandmise tähtsat osa Soomes, sel ajal kui Eestis neist üldse ei hoolitud. Ta lõpetab: "Lootuse järele saab aga meie "Viru" maalgi õige pea aeg kätte jõudma, kus rahvariiete armastus kõikide südames kasvab ja haritud inimesedki rahvariideid hakkavad kandma nii hästi kodu kui väljas, otse sellisamal kombel kui Soomes." 1885. aasta kalender toob Gubertile, Oleariusele, Kelchile ja teistele allikatele tuginedes huvitava ülevaate varasemast rahva elust "Põllutöö, käsitöö ja kauplemine paari saja aasta eest" (lk 1–10), mille Eisen tagasivaates lõpetab: "Mitmes tükis on edenemine liig väike olnud, nii et me peaaegu sugugi edasi pole jõudnud; jälle teises oleme hea sammu edasi saanud. Kus me aga tagasi jäänud, seal olgu meie peapütüd hoolega selle eest muret kanda, et varsti haridusega ühes edasi jõuame isaisade viiside peale vaatamata kõige paremat enestele nõuame, oma põllumeeste seltsisid mõnusale järjele aitame ja põllutöö koolisid elusse katsume äratada, mis meie põllutööd alles õieti võivad edendada." Kalendris leidub veel järelehüüe Elias Lönnrotile ja tutvustatakse muistseid pulmi "Nurmekonna" maal.

Juba üliõpilaspõlve algul 1879 pidas Eisen Eesti Kirjameeste Seltsis ettekande "Läti Hindrek ja tema ajaraamat", milles ta avaldas ka eelteate selle valmivast tõlkest Jaan Jungi sule all.⁵

Järgnevalt ilmus vahepalana Vana-Ida ajaloost ja kreeka mütoloogiast vestev raamat "Ajalugu elulugudes. Esimene jagu. Aeg enne Kristust. 1. ane. A. W. Grube järel ümber pannud J. M. (!) Eisen", mis tiitellehe andmeil oli 1881 trükitud Tartus Mattieseni trükikojas (tsensori trükiluba 16. VIII 1880), müügil aga Schnakenburgi juures. Tegemist oli viljaka saksa pedagoogilise kirjamehe August Wilhelm Grube (1816–1884) ajalootundide elustamise abivahendiks mõeldud menuka kolmeköitelise teose "Charakterbilder

⁵ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879. Tartu, 1879, lk 1–12.

aus Geschichte und Sage" (1. tr 1852, 34. tr 1906) 1. köite algusosa tõlkega, millele järke enam ei tulnud. Usutavasti võis seegi tõlge olla Eisenil tehtud juba koolipõlves.

Schnakenburgi 1883. aastal avaldatud anonüümse raamatu "Venemaa ajalugu kõige vanemast ajast kunni olevikuni" (140 lk) võimalikuks tõlkijaks on samuti peetud M. J. Eisenit.⁶ Seda on raske aktsepteerida, sest raamatus puudub igasugune viide algteosele, Eisenil aga oli üldiselt kombeks oma allikatele osutada. Ka pole Eestit ja eestlasi puudutavad vähesed lõigud sõnastatud Eisenile tol ajal omasel viisil. Pealegi ilmus samal aastal Schnakenburgi väljaandel Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetuste 44. numbrina "Venemaa geografia. Kirja pannud M. J. Eisen" (103 lk), mille sissejuhatuses Eisen nimetab ka aluseks olnud vene- ja saksakeelsed teosed. Mõistetavalt on selles raamatus muust hoopis üksikasjalisemat tähelepanu pühendatud Venemaa Läänemereprovintsidele, samuti ka Soome suurhertsogiriigile.

Eesti asjadesse pöördusid taas tagasi Schnakenburgi kirjastusel avaldatud kaks autori nimeta vihikut "Omamaa pildid. Teadused ja jutustused Eesti rahva vanemast ja uuemast ajast" I (1882; 107 lk) ja II (1883; 88 lk). I osa algab looga "Eestlaste ja Soomlaste elu ja olu muistsel ajal" (lk 1–12), mis tugineb 1882. aasta "Isamaa Kalendris" avaldatud J. Bergmanni kirjutisele. Lõpuosas leitakse: "Nii oli paganausulisel ajal Soomes ja meie maal rahvas ühekaugusel oma olemise ja elamise poolest, meil ehk kauni osa veel ees, sest et meie maa loomuselt lahkem ja rahvas ennem siia asunud. Aga keda on nüüd lugu nii väga ümber pöördud! Soome vennad on juba kaugele ette jõudnud hariduse teel, meie alles hakkame oma jalaga neile järele astuma. Kust see tulnud, on selge. Mõlemille, neile ja meile, tõutas XII. aastaja lõpul pagana pimeduse asemelle kallis ristiusu päike tõusta. Neile ta tõusiski. Soomemaa sai 1158 küll Rootsi valitsuse alla, aga ta rahvas, keda ristiti, jäi v a b a k s. Orjusest ei olnud juttugi". Eestis aga: "Paganausu asemelle kinnitasivad väljaspidised katoliku mungakombed e b a u s k u rahva südamesse ja ihuliku orjusega ühendas ennast ränk vaimulik orjus, kus ebausk neid paelutas ning kõigele hääle tuimaks tegi." Alles usupuhastusega "hakkas meie rahva vaimuelu pikkamisi paranema" (lk 10–11). Tuleb meenutada, et Eisen oli suvel 1881 käinud Eesti delegatsiooni liikmena esimest korda Soomes tähistamas Soome Kirjanduse Seltsi 50 aasta juubelit, mispuhul Eesti Kirjameeste Seltsi kingitusena anti üle Eiseni koostatud antoloogia "Eesti luule" kuldtähtedega trükitud eksemplar.⁷ Matkamuljed ja sügenenud sidemed soome teadlastega, mis edaspidi aina tihenesid, kajastuvad küllap ka siin esitatud repliigis. Raamatu 1. jagu tõi ka veel üksikasjalise ülevaate hoopis hilisemast sündmusest Eesti ajaloos: "Keiserina Katariina II teekond Eesti ja Liivi maal 1764" (lk 41–46). Saame teada, et reis kestis Peterburist alates ja sinna tagasi üle kuu aja, 20. juunist kuni 25. juulini 1764 marsruudil Narva – Laagna – Kolga – Tallinn (seal pikem peatus 24. juunist 1. juulini) – Paldiski – Keila – Kirnu – Märjamaa – Päärdu – Halinga – Pärnu – Voltveti – Abja – Riia (9.–13. juulini) – Miitavi – Volmari – Valga – Puka – Uderna – Ropka – Tartu – Igavere – Saare – Nina – Rannapungerja – Väike-Pungerja – Jõhvi – Voka – Laagna – Narva. See oli arvatavasti kõige pikem kõrge riigipea külaskäik Eestis, kui mitte arvestada Karl XII Põhja-sõja-aegset talvitamist Laiusel 1700–1701. Väljaande 2. jagu alustab kirjutis "Inimese soo vanadus" (lk 1–8), milles arvatavasti meil esmakordselt laiemale

⁶ Vt Eestikeelne raamat 1851–1900. II. Toim. E. Annus. Tallinn, 1995, nr 5090.

⁷ Lähemalt vt: F. W. E d e r b e r g, Matthias Eisen üliõpilasena. – M. J. Eiseni elu ja töö. Toim. F. Ederberg, E. Päss. Tartu, 1938, lk 52–53.

lugejaskonnale räägitakse kivi-, pronksi- ja rauaajast, tuginedes sel puhul soome arheoloogia rajajale J. R. Aspelinile, kellega Eisen oli ka juba kokku puutunud. Oluline on see, et kirjutise lõpus kutsub Eisen lugejaid üles viima võimalikke muinasleidusid Tartusse Õpetatud Eesti Seltsi või Eesti Kirjameeste Seltsi, kelle huvisfääri kuulub ka kodumaa muinasaja uurimine. Raamatus on avaldatud veel "Mälestuse sõnad kahele tähtsalle lahkunud mehele", s.o eelmisel aastal surnud C. R. Jakobsonile ja F. R. Kreutzwaldile ning lühike ülevaade Soome suurmehe Johan Vilhelm Snellmani elust.

Esitada rahvale eesti ja soome kultuuri- ning ajaloo suurmehi oligi Eisen seadnud oma käsil oleva kuueosalise sarja "Tähtsad mehed" eesmärgiks. Selle neli esimest numbrit avaldati "Eesti Rahva-Biblioteegis" 1883 (kõigile on tsensori trükiluba antud 1882. aasta sügisel), ülejäänud kaks 1884 (trükiluba antud 30. IX 1883). Sarja esimene anne (ERB nr 18) tutvustas Otto Wilhelm Masingut (autor Rudolf Kallas, avaldatud Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1874), Friedrich Robert Faehlmanni (võetud Eesti Postimehe Kalendrist 1871⁸) ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (arvatavasti Eisenilt endalt). 2. anne (ERB nr 20) sisaldab Eiseni enda kirjutatud ülevaated Johan Ludvig Runebergist ja Elias Lönnrotist. "Soome maal Hartolas 1882" kirjapandud eessõnas ütleb ta: "Nende kõige kuulsamate ja tähtsamate Soome rahvameeste elulugusid ja tegevust tahame oma lugejatele ette panna, et ka Eesti vennad suguvendade elu ja olu paremini tundma võiksid õppida, endid kaunite eeskujude nõjal, mis neile suurte meeste eluloost tihti silma sattub, vaimustada ja suuremale tööle ja tegevusele virguda isamaa ja rahva kasuks" (lk 6). 3. anne (ERB nr 22) sisaldab C. R. Jakobsoni ja J. V. Jannseni elulood, autoriks taas Eisen ise. Neist esimene tuli piduliku eraldi mälestusraamatuna samal aastal paralleelselt välja pealkirjaga "C. R. Jakobsoni elulugu. Tema mälestuseks pühendatud". 4. anne (ERB nr 27) pakub Garlieb Merkeli ja Johan Vilhelm Snellmani eluloo. Nagu eespool nägime, avaldas Eisen neist esimese ka 1883. aasta "Isamaa Kalendris" ja teise raamatu "Omamaa pildid" 2. jaos.

5. anne (ERB nr 30) sisaldab elulood J. W. L. v. Lucest (E. Laurentzilt), J. H. Rosenplänterist (F. W. Ederbergilt) ja ootamatult ka vürst Barclay de Tollyst, jällegi Eiseni enda kirjutatud. See algab osutusega Barclay de Tolly ausambale Tartus ning küsimusega, miks meie maal ausambaid nii vähe on. Eisen leiab, et puudu on olnud maa ja rahva kasuks ausat tööd teinud kohalikest suurmeestest ja jätkab sõrendatult: "Maa pärisrahvas Eestlased aga ei saanud peaaegu siia maale midagi ette võtta ei teu ega mõtte vallas; kammitsad pidasivad nende käed ja jalad ning pea kinni. Nad võisivad üksnes vaadata, mis sündis ehk pidivad masinana vägevama tagaajaja tahtmist täitma." Kirjutise lõpus öeldakse taas sõrendatud kirjas: "Aga meie Eestlased? Millal saame nii kaugele, et Eesti tähtsamate meeste mälestusekski auusambaid võime seada? Millal tuleb tund, kus Vanemuise kuju Tartu doomimäge kaunistab ja sell kombel neid päivi meelde tuletab, kus Vanemuine Taara mäel inimeste hulgas viibis ja neile oma kaunimat kunsti ja paremat pärandust, jumalikku laulu ja muusika annet avaldas?... Mõeldagu siis selle peale, et Taara mäge Eesti auusambadki ehivad ja Eesti pojad ning tütreid

⁸ Kalendris on loo pealkirja all märges: "Kõne, mis "Vanemuises" peetud 20. Sept. 1870." Eesti Postimehes 23. IX 1870 (nr 38) avaldatud Vanemuise seltsi teadaandest selgub, et kõne pidaja oli C. Johannsen. Raamatusse (lk 27) lisatud märkuses ütleb toimetaja: "Dr. Kreutzwaldi kirjutatud Saksa keelise Fählmanni eluloo järele." Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes avaldati 1852. aastal Kreutzwaldi põhjalik "Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben" (ligi 50 lk), millest Johannseni esitus on ainult lühike vaba ümberjutustus. Otseselt ühine on vaid mõlema loo lõpplause: "Mine – ja tee sedasama!" (Kreutzwaldil "So gehe hin und thue dergleichen").

sinna kokku tulles sealt vaimustust vaimustuse peale oma rindu imevad ja isamaalisele teule virguvad, nagu Vanemuise õnnelikul esimesel lauluajal." Mäletatavasti oli Vanemuise samba püstitamine Toomemäele Tartu eesti ringides noil päevil tõsiselt päevakorras ja August Weizenberg valmistas sel otsarbel 1879. aasta paiku vastava kipskujugi, kuid raha puudusel jäi see plaan teostamata. Muudatust ei toonud ka Eiseni hiline appikutse.

Sarja viimane, 6. anne (ERB nr 32) on pühendatud kaugemale minevikule. Selles leiduvad Eiseni poolt varem (1879) Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus avaldatud artikkel "Läti Hindrek ja tema ajaraamat" ning Martin Lipu kirjutatud "Heinrich Stahl". Kokku leidis sarjas avaldamist 14 elulugu, neist üheksa Eisenilt endalt (sealhulgas kolm soome elulugu) ja viis teistelt autoritelt.

Trükiarvuga valdavalt 2000, 4. anne koguni 5000, läksid sel moel lood tähtsatest meestest esmakordselt laiemalt rahva hulka. Vastuvõtt tolelaegses ajakirjanduses oli tunnustav. Näiteks kirjutas kolme esimese vihiku ilmumise järel Oleviku Lisaleht (1883, nr 5): "Tõeste tululine ja tänu vääriline nõuu, rahvale tähtsaid mehi nende töös ja teus, püüdmisses ja võitluses kirjutada... "Ole ise mees!" Seda hüüavad eesseisvate tähtsate meeste elulood meile meele. Ja et need räägitavad lood meie oma Eesti ja vennasrahva Soome sugu meeste elu kujutavad, seda enam on nad meile äratuseks... Meie soovime sellepärast neid osavaste toimetatud tähtsate Eesti ja Soome meeste elulugusid rahvale, iseäranis noorele sugule, hoolsaks lugemiseks ja vaimustavaks eeskujuks." Samas vaimus võttis sarja vastu ka Eesti Postimees (23. III 1883, nr 23; nimemärk -lane), rõhutades kokkuvõtvalt: "Raamatud on hääd, selle pärast soovime neile hästi palju sõpru."

Kuid Eisen ei piirdunud sellega. Ta võttis paralleelselt käsile ka tähtsate meeste kirjatükkide koondatult rahva hulka toimetamise. Eeskuju, vähemasti pealkirjastamisel, võis ta leida 1881 alustatud sarjast "J. V. Jannseni kirjad", milles Harry Jannsen oma raskesti halvatud isa paljuloetud jutustusi hakkas uuesti avalikkuse ette tooma. Nii ilmus Eisenilt esimesena "Dr. Fählmanni kirjad" (1883; ERB nr 23, 83 lk). Jaanuaris 1883 dateeritud eessõnas ütleb ta: "Tähtsa mehe mälestuste alalhoidmiseks võttis nende ridade kirjutaja mitmepoolse nõuandmise peale viimaks ette Fählmanni kirju kokku korjata ja neid üheskoos rahvale pakkuda. Aga koguni raske oli see töö. Fählmanni kirjutuste jauks ei ole mingisugust nimekirja. Muinasjutte pidi osalt veel eesti keelde tõlkima." Ja lõpetab: "Soovida oleks, et pea nii ülitähtsa mehe vääriline täieline elulugu ilmuks ja Fählmann kauasest unustuse merest jällegi rahva silma ette saaks tõstetud." Nüüd, ligi 120 aastat hiljem, tuleb konstateerida, et Faehlmanni põhjalik elulugu on ikka veel kirjutamata. "Dr. Fählmanni kirjad" sai eriti tunnustava vastuvõtu osaliseks: "See on üli väga tähtjas raamat, ehk ta küll suur ei ole" (Eesti Postimees 17. XII 1883, nr 49). "See on raamat, mis keegi Eestlane ei peaks ostmata jätma. Ta on vana kuld, mis ei roosteta... Hra M. J. Eisenile aga tänu, et ta seda raamatut kokku seades meile võimalikuks on teinud, kuulsa mehega natukenegi tutvaks saada" (Oleviku Lisaleht 1883, nr 37).

Teisena avaldas Eisen "O.W. Masingi kirjad" neljas andes (1883–1886; ERB nr 24, 28, 31 ja 35, kokku 385 lk). 1. ande eessõnas tsiteerib ta sõren datult akadeemik Wiedemanni sõnu: "O. W. Masing on esimene, kes Eesti keelt mõistis, teda kõneles ja kirjutas; endised olivad sonkijad ja pärast teda on vähä olnud, kes niisama hästi, veel vähem kes paremine on Eesti keeli kirjutanud." Kogumik sisaldab laialdase valiku Masingu "Marahwa Näddala-Lehe" tekstidest. Nii oli M. J. Eisen teerajaja ka tekstipublikatsioonide alal, nii hästi-halvasti kui need tal ka õnnestusid.

Lõpuks võib arvata, et Eisenit haaranud ajaloohuvil oli oma osa ka tema esimese rahvaluulealase publikatsiooni, muistendikogumiku "Esivanemate varandus. Kohalised Eesti muinasjutud" (1882; ERB nr 15, 96 lk) koostamisel. Eessõnas ütleb ta, et kui ennemuistseid juttusid on juba mitu raamatut avaldatud, siis niisuguseid raamatuid, "mis üksnes kohalikka juttusid lugijatele toonud, ei ole tänini veel sugugi ilmunud... Et nimetatud puudust vähendada ja kohtade kauneid muinasaja mälestuse lugusid alal hoida, ilmub see kohalike muinasjuttude korjandus." Lõpus kutsub ta lugejaid üles seesuguseid juttu kirja panema ja raamatu toimetajale saatma. Muu hulgas sisaldab raamat kirikute ehitamise lugusid, Soontagana maalinnaga seotud tekste ning jutte katkust, mustast surmast, millel kõigil on ajaloolise pärimuse varjund. Sellegi raamatu ilmumine võeti tunnustusega vastu ja sooviti raamatule "õige agaraid lugejaid" ning kogumistöole edukat jätku (Eesti Postimees 26. I 1883, nr 4; nimemärk -ä-). Kogumik oli oma aja kohta niivõrd tähelepanuväärne, et Herbert Tampere pidas sobivaks seda sama pealkirja all ja Eiseni enda kogutud materjalide varal oluliselt täiendatuna 1958. aastal uuesti välja anda.

Kui Eisenil pärast ülikooli lõpetamist osutus üliaktiivse rahvusliku tegevuse tõttu võimatuks – nagu varem Hurdalgi – kodumaal pastorikohta leida ning 1886. aastal algasid ta rännuaastad Ingerimaal ja Karjalas, mis lõpuks ta mitmeks aastakümneks (1888–1912) Kroonlinna õpetajaks viisid, kadusid kodumaiste raamatukogude puudusel ka võimalused ajaloolast tööd jätkata. Nagu iseendast pakkus kodumaise eluga kontakti säilitamiseks loomuliku võimaluse juba alustatud rahvaluulealane kogumis- ja publitseerimistö. Nii nad siis arendasid Hurdaga kõrvuti oma suurogumist, üks Peterburis, teine Kroonlinnas, kujunedes eesti folkloristika klassikuteks.

Asunud 1912 Tartusse tagasi, oli Eiseni üks esimesi töid võtta kätte oma koolipõlve ajalooramatat ja asuda seda uuemate teadmiste valgusel ümber töötama, sest ajakohaseid Eesti ajaloo ülevaateid andis ikka veel otsida. Aastal 1913 ilmiski Tartus K. A. Raagi kirjastusel selle teine, täiendatud trükk endise pealkirjaga "Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ajalugu" (179 lk). Uues väljaandes oli põhjalikult ümber töötatud raamatu algusosa "Ennemuistne aeg" (lk 4–27) ja Eesti-kesksena täiesti uuesti kirjutatud senine Vene keisrite järgi liigendatud lõpp-peatükk "Uus aeg" (lk 141–176). Sealjuures rõhutas Eisen ise 1913. aasta algul H. Prantsu "Eesti rahva ajaloo" I osa (1912) arvustades, et leidub kahte liiki ajalugusid – kas maa või rahva ajalugu. Eesti rahva ajaloo alal olevat veel vähe tõsisemat tööd tehtud (J. Hurt, V. Reiman ja nüüd ka H. Prants). Seevastu maa ajalugu on põhjalikult edendanud sakslased, kelle tööde eeskujul ilmus nüüd ka tema ümbertöötatud raamat, mille "uue trüki käsikirja valmimisega tungisin sügavamalt aine sisse. Kohkudes nägin: vaigusid nii vähe aetud, astu nagu põlisesse laande" (Postimees 4. I 1913, nr 3).

Vabadussõja päevil 1919 võttis Eisen raamatu uuesti käsile, jättis hoopis välja Kuramaa ajaloo ja töötas kõik muu veel kord ümber. Nii ilmus 3. trükk 1919 juba enam-vähem puhtakujuliselt Eiseni enda raamatuna pealkirjaga "Eestimaa ajalugu" (292 lk). Vajadus rahvapärase ajalooramatuna järele oli tol ajal nii suur, et juba 1920 järgnes sellele 4. trükk. Nagu pealkiri osutab, jäi teos endiselt eeskätt maa ajalooks. Vabadussõja päevil andis Eisen veel kiiruga välja lühema versiooni "Kodumaa ajalugu. Tähtsamad päätükid Eesti minevikust" (1919, 96 lk), milles käsitles juba ka Vabadussõja käiku kuni augusti lõpuni 1919. Nii innuga läks ta kaasa Eesti riikluse tekkega.

Neid Eiseni kirjatöid pole tõsiajaloolased pidanud mainimiseigi vääriliseks. Ometi oli neil küllalt oluline osa Eesti ajaloo tutvustamisel laiemale lugejaskonnale. Tema "Eestimaa ajalugu" oli olemas minugi isa raamatukogus ja koolipoisina sain seda lugedes oma esimesed teadmised meie ajaloost.

KEELETEHNOLOOGIAST JA EESTI KEELEST

Keeletehnoloogia on suhteliselt uus termin, ehkki tegevusala ise ei ole uus. See tekkis enam-vähem kohe pärast arvutite laiemasse kasutusse tulekut, kui näiteks masintõlke idee välja pakuti. Masintõlge on tänapäeval üks keskseid keeletehnoloogia alaseid. Vahepeal paigutati selle-suunalised tööd kõik arvutuslingvistika (*computational linguistics*) alla. Keeletehnoloogiat võibki iseloomustada kui rakenduslikku arvutuslingvistikat (ja teine uurimisliin on siis teoreetiline arvutuslingvistika, mille olemasolu ei saa tänapäeval keegi eitada).

Minu eesmärk ei ole siin siiski terminite üle arutleda, vaid keeletehnoloogiast sisuliselt rääkida, eriti eesti keelega seotult.

Meil levis keeletehnoloogia mõiste peamiselt seoses Euroopa Liidus 1990-ndate aastate algul käivitatud ulatusliku programmiga, mis seadis endale eesmärgiks ühendada kaks asja: Euroopa integreerumise ja integreeruvate riikide kultuuride ja keelte säilitamise. Seda põhimõtet on kogu aeg järgitud. On ajalehtedestki tuntud tõsiasi, et Euroopa Komisjoni eelarves on üks kõige suuremaid kuluartikleid tõlketööde rahastamine: dokumendid peavad olema kättesaadavad kõigi liikmesriikide keeltes. Aga dokumentide tõlkimine pole selles valdkonnas kaugeltki ainus kuluartikkel. 1990-ndate aastate algusest alates on EL-i teadus-arendusprogrammides kindel koht olnud programmil, mille praegune nimetus on *Human Language Technology*, ehk siis inimkeele tehnoloogia.

1992. aastal valmis Euroopa Komisjoni XIII peadirektoraadi tellimusel raport, mida tuntakse Danzini raporti nime all.¹ See peaks olema saadaval ja loetav ka eesti keeles (mida see aga ei ole), sest eesti keele puhul on selle seisukohtade teadlik järgimine kindlasti olulisem kui suur-

te keelte puhul: neil paneb turumajandus asjad loomulikult viisil paika. Siin tasub tsiteerida nimetatud raporti kokkuvõttest vähemalt üht lõiku: "Mõju, mida uute infotehnoloogiate, eriti arvutitehnoloogia rakendamine avaldab emakeelte kasutamisele nn paberkuultuurilt arvutiajastule siirdumas ühiskonnas..., osutub palju suuremaks, äkilisemaks ja pöördelisemaks kui mis tahes varasem muutus, ka trükikunsti kasutuselevõtt. Ainus, millega seda mõju annab võrrelda, on inimkonna suuliselt kõnelt kirjale edenemine." ("The impact of the new information technologies, specially computer technology, on the use of mother tongues as a result of the transition from the "paper-based culture" to the "computer age".... is far greater, more sudden, more revolutionary in effect than any other previous development, notably printing. It can only be compared to the progression in human evolution from speech to the written word.")²

Probleemi kogu tõsidus, nagu öeldud, ongi selles, et väikeste keelte puhul, nagu seda on eesti keel, ei toimu arvutipõhisele keelekasutusele üleminek iseenesest. Selleks on vaja keeletöötlusvahendeid (arvutiprogramme). Suurte keelte puhul on lihtne: kui ühiskonnas tekib mingi sellise programmi järele nõudmine (olgu see siis õigekirjakorrektor või masintõlkesüsteem) ning selle loomine on tehniliselt võimalik, siis leidub alati keegi, kes programmi – tehnoloogiatootet – valmis teeb, sest potentsiaalseid ostjaid on piisavalt. Väikese keele puhul turumehhanism ei toimi. Sekkuma peab riik, kelle põhifunktsioone on oma rahva keele ja kultuuri säilimise tagamine.

Antud juhul on aga küsimus just nimelt keele säilimises. Kui omal ajal – tuhatkond või ka mõnisada aastat tagasi – oli keele säilimise üks põhimõjureid kirjutatava keele olemasolu, siis nüüd on selleks saamas keele arvutitoe olemasolu

² Towards a European Language Infrastructure, lk 6.

¹ Towards a European Language Infrastructure. Report by A. Danzin and the Strategic Planning Study Group for the Commission of European Communities (DG XIII). 31 March 1992.

ehk siis keeletehnoloogia. Kui tuleme eesti keele juurde, siis on seega keeletehnoloogilise arvutitoe loomine strateegilise tähtsusega ülesanne, mitte keelepoliitika ääremaale kuuluv moeasi. Strateegiliselt on see tähtsamgi kui näiteks kohalikele muukeelsetele eesti keele õpetamine.

Euroopa Komisjoni XIII Peadirektoraadi määratluse järgi on keeletehnoloogia keelealaste teadmiste rakendamine, et luua paremaid arvutisüsteeme inimese ja arvuti vahelise suhtlemise parandamiseks; informatsiooni paremaks esitamiseks, kasutamiseks, otsimiseks ja analüüsimiseks; inimkeele paremaks mõistmiseks ja töötlemiseks.³

Praktikas koosneb keeletehnoloogia võtetest, mis on realiseeritud arvutitarkvarana, ja keeleressurssidest, mis on arvuti abil töödeldav teadmiste kogum.

Arvutitarkvara näiteks võib tuua õigekirjakontrolli, tekstist terminite otsimise, automaatse morfoloogilise ja süntaktilise analüüsi, kõnetuvastuse (nt automaatne diktofon). Keeleressursid on nt elektroonilised sõnastikud, formaliseeritud grammatikakirjeldused, terminoloogiabaasid, tekstikorpused.

Ei keeletarkvara ega -ressursse saa luua ilma keelt põhjalikult uurimata ja kirjeldamata, see on selge. Aga tahaksin juhtida tähelepanu ka eeltoodud keeletehnoloogiaülesannete loetelu kolmandale punktile: inimkeele paremale mõistmisele. Niisiis ei ole küsimus puhtalt rakendusalas, millest keeleteadus ise mingit kasu ei saa. Protsess on tsükliline. Kui viime ükskõik missuguse keelevaldkonna kirjelduse sellisele formaliseerituse tasandile, et see on arvutisse viidav, siis avastame probleeme, mida me seni ei ole näinud, ja see sunnib meid olema oma lahendustes ja kirjeldustes täpsed ja ühesed. Tulemus on, et mõistame oma keele olemust paremini.

Mis on eesti keeletehnoloogias reaalselt olemas, seda ei ole võimalik siin üles lugeda. Võib nimetada mõne olulisema toote: on eesti keele speller, on optiline tekstituvaastaja (skanner), on peaaegu täielik morfoloogiaanalüsaator (mida saab kasutada nt tekstikorpustest näidete otsimisel, aga ka muudes tekstiga töötamise ülesannetes), on küllalt suur hulk korpusi ja elektroonilisi sõnastikke. Täielikuma pildi võib saada nt Keele ja Kirjanduse arvutusling-

³ www2.echo.lu/langengen/lehome.html.

vistikale pühendatud erinumbrist (1998, nr 1). Hoopis tähtsam – ja see on siinse kirjutise põhieesmärke – on osutada, mida meil ei ole, aga peaks olema, ja miks ei ole.

Eesti Informaatikakeskuse tellimusel koostati 1999. aastal "Eesti keeletehnoloogia arenduskava".⁴ See valmis Tartu Ülikooli, Eesti Keele Instituudi ja TTÜ Küberneetika Instituudi koostöös. Toon ära selles fikseeritud lähiülesanded, sest pole põhjust siin teisiti arvata, kui arenduskavas kirja on pandud.

1. Automaatne kõnetuvastus, mille sisendiks on sidus eestikeelne kõne ja väljundiks korrektne ortograafiline tekst (automaatne diktofon). Esikohale ei ole see ülesanne asetatud mitte ainult oma aktuaalsuse pärast, vaid ka seetõttu, et faktiliselt vajab selle lahendamise kõigi keeleanalüüsi tüüpiliste allülesannete teataval tasemel lahendamist: lisaks kõnesignaali tähtede järjendiks teisendamisele ka morfoloogilist, süntaktilist ja semantilist analüüsi, et tähtede järjend liigendada sõnavormideks, need ühendada korrektseteks eestikeelseteks fraasideks ja lauseteks.

2. Grammatikakorrektor. Eesti keele speller ehk õigekirjakorrektor on olemas ja lülitatud *Microsoft Office*'i paketti, kuid see opereerib ainult üksiksõnavormidega. Grammatikakorrektor (paljude keelte puhul on see "kirjutaja abivahendite" paketi loomulik osa) osutab grammatiliselt vigastele eesti keele konstruktsioonidele/lausetele ja pakub välja õige. Näiteks, kui tekstis on lause *Ma õppisime matemaatikat*, siis osutab korrektor, et õige on kas *Me õppisime matemaatikat* või *Ma õppisin matemaatikat*. Põhiline, mida siin on vaja, on automaatne süntaktiline analüüs, seejuures üldse mitte kõige detailsemal süvatasandil.

3. Tõlkeprogrammid. Viimaste aastate jooksul on masintõlketehnoloogia väga kiiresti edasi arenenud. Eesti keele tarvis on välja pakkuda kaks võimalikku lahendust, mis mõlemad eeldavad süntaksianalüüsi ja -sünteesi olemasolu ning mahukaid süntaktilist ja semantilist infot sisaldavaid arvutisõnastikke, aga ka semantilist ühestajat, et valida iga sõna puhul tähendus, mis on antud kontekstis kõige tõenäolisem.

1) Piiritletud valdkonna (reaalselt eel-

⁴ www.eki.ee/keeletehnoloogia/tutvustus/arenduskava.html.

kõige eurodokumentide tõlkimiseks mõeldud) eesti ↔ inglise toortõlkeprogramm.

2) Piiritlemata valdkonnale orienteeritud Interneti-tõlkide analoog, mille lähteks on inglise ↔ eesti tõlkeprogramm. Inglise keele kaudu võib põhimõtteliselt saada juurdepääsu ka teistele keeltele. Paljude keelte jaoks on sellised programmid olemas ja vabalt kasutatavad (nt *BabelFish.com*).

4. Infootsiprogrammid. Eestikeelne intelligentne sisu järgi info otsimine (otsiprogrammi *autonomy.com* analoog) ja võimalus esitada küsimusi loomulikus eesti keeles, millele arvuti vastab otse või täpsustavate küsimustega (otsiprogrammi *AskJeeves.com* analoog).

5. Interaktiivsed keeleõppeprogrammid, nii Interneti-põhised kui ka iseõppijatele mõeldud CD-d, mis korrigeerivad ja kommenteerivad nii grammatikat kui ka hääldust.

6. Tarkvara lokaliseerimine, s.o eestikeelsete kasutusjuhendite, menüüde jne koostamine või nende eesti keelde tõlkimine.

7. Piiritletud valdkondades kasutatavad eestikeelse kõnesisendi ja -väljundiga automaatsed telefoniteenuste süsteemid, mis lisaks kõnesünteesi ja -tuvastuse programmidele eeldavad olulise komponendina loomuliku kõnelise inimsuhtluse (dialogi) seaduspärasusi arvestava mooduli realiseerimist. Näiteks sõiduplaanide info: te tahate kindlal ajal ühest kohast teise jõuda ja püüate telefoni teel sobivamat varianti välja selgitada. Telefoni teises otsas on arvuti. On selge, et see eeldab, et ülesanne 1 on lahendatud. Ometi on näiteks inglise keele osas sellised teenussüsteemid juba reaalsus.

8. Automaatsed kõnelejatuvastussüsteemid, mis võimaldavad identifitseerida kõneleja isiku tema hääle järgi. Neid süsteeme on rakendatud turvasüsteemides, telefonipanganduses ja muude telefoniteenuste puhul.

Toodud loetelu võib mõnegi ära ehmatada. Tahaksin siiski rõhutada, et arenenud keeletehnoloogilise toega keelte puhul on kõik need tooted olemas. Kui eesti keele jaoks neid pole, siis tähendab see, et meil pole keeletehnoloogilist tuge. Loomulik küsimus on: miks ei ole? Kas meil ei ole piisavalt asjatundjaid, kes vajaliku töö ära teeksid? Kõige kurvem ongi see, et

probleem pole asjatundjate puudumises. Oleme osalenud rohkem kui kümnes Euroopa Liidu keeletehnoloogiakavas ja kogemusi on piisavalt. Iga väljapakutud toote puhul on põhjalikult kaalutud, kas ja kuidas suudaksime seda oma seniste kogemuste najal realiseerida ning mida on vaja juurde õppida. Probleem on Eesti riigi huvis, täpsemini muidugi huvi puudumises, mida võib järeldada eelarve põhjal.

1998. aastal käivitus Eesti Informaatikakeskuse eestvedamisel keeletehnoloogia sihtprogramm, mis sai riigieelarvest miljon krooni. 2000. aastaks oli see summa vähenenud 100 000 kroonile. Selle eest tehti muuhulgas ära eespool tsiteeritud keeletehnoloogia arenduskava. 2001. aasta eelarves oli summa null krooni. Piltlikult asja kirjeldades: kuni end harrisime, anti raha. Kui olime valmis tööle hakkama, öeldi: "Aitäh, aga raha enam pole." Miks ei ole, seda pole öeldud. Aga ainus mõistlik tõlgendus on, et keeletehnoloogiat ei ole vaja. Palju fantastilistest asjadest jaoks raha on.

Missugused võimalused on jätkamiseks? On valida mitme variandi vahel.

Esiteks: ei tee midagi. Lepime olukorraga, et infotehnoloogiline keskkond on valdavalt ingliskeelne. Prognoos: juba lähemas tulevikus ei ole võimalik eesti keelt kõigil Eesti ühiskonna funktsioneerimise aladel kasutada.

Teiseks: ostame sisse ingliskeelsed programmid ja anname need häkkeritele, küll häkkerid teevad need eestikeelseks. Prognoos: eestikeelset tehnoloogiat ei teki, sest häkkeritel puudub eesti keeletehnoloogia loomiseks vajalik eesti keele alane kompetents. Lõpptulemus on sama kui eelmises variandis.

Kolmandaks: teadvustame probleemi tõsidust riiklikul tasandil ja käivitame keeletehnoloogia arendusprogrammi ja vastavad alusuuringud ning spetsialistide ettevalmistamise. Prognoos: 2–3 aasta pärast on loodud uurimis- ja arendustööks vajalikud keeleressursid, 3–4 aasta pärast on olemas esimesed laiale tarbijaskonnale suunatud keeletehnoloogiatooted. Näiteks grammatikakorrektor, piiratud sõnavaraga kõnetuvastus, infootsiprogrammid, ka lihtsamad masintõlkeprogrammid.

Ehk otsustame lõpuks, missuguse variandi valime.

HALDUR ÕIM

"EESTI KIRJAKEELE SELETUSSÕNARAAMATU" KÕRVALT (IV)

6. *vaane*

Sõnaraamatutest on silma hakanud sõna *vaane*. Kõigepealt toob selletüvelise *vaanelise* 'fromm' lõunaeeetilise murdesõnana ära oma sõnaraamatus F. J. Wiedemanni. Edasi esinevad J. Aaviku "Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastikus" (1921) sõnakujud *vaane* ja *vaaneline* 'vaga, harras', temalgi murdelistena. EÕS-i 3. köites (1937) on esitatud *vaane* 'vagane' ja *vaanelik* 'vaga, harras'. Kõik nimetatud sõnad puuduvad 1960. aasta ÕS-ist, küll on *vaane* 'vagane; vaga, harras' leidnud kajastamist 1976. ja 1999. aasta ÕS-is.

Etümoloogiliselt on *vaane* ilmselt seotud sõnaga *vaga* (F. J. Wiedemanni muide selle genitiivid *vaga* ja *vaa*). Sellele viitab oletamisi J. Mägiste oma etümoloogiasõnaraamatus *vaga*-sõna artiklis. Ühtlasi on tema arvates F. J. Wiedemanni *vaaneline* tõenäoliselt *line*-sufiksiga adjektiiiv oletatavast lähtesõnast *vaane* (= *va-gane*).¹

Samad tähelepanekud leiduvad F. J. Wiedemanni *vaanelise* kohta ka A. Saarestel.²

Mis puutub kõnealuse sõna murdelisusse, siis on "Väikese murdesõnastiku" (II kd, 1989) ja EKI murdekartoteegi andmeil see kujul *vaanne* registreeritud üksnes Häädemeestelt ja Saarest, vrd siiski ka Khk, Mus, Kaa, Muh, Emm, Käi *vaasti* (~ *vaaste*) 'vaikselt'. F. J. Wiedemanni lõunaeeesti *vaanelise* kohta pole tänapäeval jälgi.

Tänapäeva kirjakeeles on *vaane* (ad-

verb *vaanelt*) üsnagi vähese kasutusega, võiks öelda puhtkirjanduslik sõna. Kirjakeele kartoteegis puuduvad sootuks igapäevakeele, näiteks ajakirjanduses kasutamise näited. Kirjanikest mainitagu siin F. Tuglast, M. Underit, A. Allet, H. Visnapuud, J. Semperit, J. Kärnerit, M. Jürnat, E. Hiirt, N. Baturinit, A. Üprust, F. Selga, tõlgetest lisaks veel A. Sanga, E. Raudseppa, O. Sammat, R. Pöderit, M. Paud, V. Heldet. Luuletekstides torkab sageli silma, et seda sõna on kasutatud riimi pärast.

Sõna tähenduseks on domineerivalt 'vaikne, vagane'. Tüüpühendid nt *vaane päev*, *vaane õhtu*, *istus vaanelt*. Neile lisaks ka mõningad konkreetsed autorinäited: "Mäekünkal üksik pedajas / all läänetaeva seisab *vaane*..." (Kärner, lk 131); "...neil oli kolme peale [tšummis] üks naine, kes oli aldis ja *vaane* ega torisenud ühegi naise eest" (Baturin, lk 183); "...ja järsku ärkas [koer] *vaanest* tukastusest" (Helde-Ezera, lk 68).

Väga sageli esineb ka koos sõnadega *vaikne* või *vaik*; nt "...kõik nii vaik ja *vaane*, / ei ükski tormihammast teda puremas?" (Under, lk 222); "Kuid nüüd saabus sügis, vaikne, *vaane*, pimenev sügis..." (Raudsepp-Siwertz, lk 334).

Ent on kasutusi, kus tähendus on ilmselt 'vaga, harras' (adverbina 'vagalt, hardalt'), nagu nt "Õõ pärapõhi, elu läte / nii patusel kui *vaanel*..." (Semper, lk 29); "Kuid siiski võiksin põlvitada *vaanelt*. / Kui näen sind, kodu, märjaks läheb silm" (Sang-Jessenin, lk 134).

Tuleb ette ka üksinäiteid samatähenduslike *vaanelise* ja *vaaneliku* kohta. *Vaanelist* on muuseas pruukinud V. Ridala, J. Oengo, H. Raudsepp, A. Murakin, *vaanelikku* samuti V. Ridala, A. Murakin, aga ka F. Tuglas. Ehk tuleb näha siin J. Aaviku ja EÕS-i mõju. V. Ridala on muide üs-

¹ Vt selle kohta: J. M ä g i s t e, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Helsinki, 1982, lk 3626–3627.

² A. S a a r e s t e, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, II kd, Stockholm, 1959, lk 195 sub *kõlbeline*, ja IV kd, Stockholm, 1963, lk 262, sub *usund*.

na ebajärjekindel. Temal esineb näiteks 1908. aastal ilmunud luulekogu tekstis "...toll ärdal ülevase ootamisel, / nii tummal, pühalt, hääletumal, *vaanelisel*..." (Ridala 1908, lk 57), mõni lehekülj hiljem sõnaseletustes aga *vaanelik* 'ärras, vaga, devotus' (Ridala 1908, lk 85). Ja veel: vist tuleb sellesse sõnaperle lugeda ka H. Adamsoni kasutatud adverb *vaanesti*: "Vaikus istus veskitiival / ja *vaanesti* ülesse vahatis..." (Adamson, lk 63).

Sõnaga *vaane* kuulub kokku ka A. Saareste sõnaraamatus mõisterühma *rahnema* all esinev *vaanema* 'vagase(ma)ks jääma' (III kd, lk 497). Selle tegusõna kohta aga meie kartoteekides kahjuks materjali pole. Ja ehk on samasse ühendatav V. Ridala pruugis ette tulev *vaanduma* '?vaaneks muutuma, rahnema'; vrd "Siin võõrsil taltub küll meeleheite raju vähemaks, meel *vaandub*, selgub taas" (Ridala 1914, lk 34).

Nii palju ühenduses sõnaga *vaane*. Nagu näha, küllaltki harukordne pisut arhailise taustaga sõna, mis ilukirjanduslikus kasutuses hästi sobiv.

7. *hahm*

Sõna *hahm* (gen *hahmu*) esineb sõnaraamatutes 1948. aastast peale, mil SÕS esitab selle tähendusega 'äärjoonestik, kontuur, siluettkuju'. Hilisemates õigekeelsussõnaraamatutes on tähendust pisut kohendatud, nimelt sõnastatud kujul 'äärjooned, kontuur, siluett'. Sama seletusega toob sõna *hahm* ära ka "Eesti kirjakäele seletussõnaraamat", ühtlasi märgendades ta harva esinevaks sõnaks.

Pole raske aimata seost soome sõnaga *hahmo* 'kuju; piirjoon'. Nimelt lähtubki meie *hahm* soomepärase uudissõnana J. Aavikult. Viimane esitab selle 1936. aastal oma "Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika" lõpus soovitatavate uudissõnade loetelus. Tähendus tema järgi 'äärjoonestik, siluettkuju; üldse: ebamäärane kuju'.

Sõna on oma ebaeestipärase kujuga kutsunud esile ka vastuväiteid. Nii märgib A. Saareste, et mitu J. Aaviku välja pakutud uudissõna assotsieerub halvasti

³ A. Saareste, Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. Johannes Aaviku "Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika" ilmutumise puhul. Tartu, 1937, lk 63.

muude eesti sõnadega. Esimesena ongi mainitud just *hahm* (võrreldagu *ahm*, *ahmima*).³ J. Aavik oli teatavasti aga järjekindel oma uudissõnade propageerija. Nii ka *hahmu* puhul. Ta pruukis seda A. Saareste raamatuga samal ajal ilmunud tõlketeoses E. A. Poe "Valimik novelle", lisas ühtlasi taas (lk 357) seletuse 'kuju oma üldistes äärjoontes, siluettkuju'. Ja näib, et propageerimisel on tulemusi olnud: *hahm* leidis kasutamist ja jõudis peagi sõnaraamatutessegi. Mõiste lühemaks, ühesõnaliseks väljendamiseks oli vajadus ja ehk mõjus siin kaasa ka just sõnakuju eripära.

Kirjakeele kartoteegist ilmneb siiski, et kasutus on kõigest hoolimata jäänud üsna harukordseks. Üldiselt kirjanduslik sõna; nii on seda peale J. Aaviku enese kasutatud veel H. Sergio ja N. Baturin, tõlgetes ka U. Masing, I. Laaban, J. Talvet, A. Paikre. Viidatagu siinkohal P. Saagpakule, kes nendib, et kõnealune sõna vääriks laiemat levikut. Temal *hahm*[-u] 'siluett, äärjoonestik, kontuur ([blurred] shape, figure, outline)'.⁴

Sõnaraamatutes üldiselt aktsepteeritud tähenduse 'äärjooned, kontuur, siluett' kõrval on *hahmu* tarvitatud ka üldistes kontuurides, ebaselgelt, ähmaselt paistva olendi või asja, moodustise kohta. Vrd nt "...küümao või riisi [= askeedi] tütar ehk, tõeleidnu tütar, öine *hahm*..." (Masing-Vetäla, lk 50); "*Hahmude* taoline, mida sigitab vari / ja mida nähes tardub pilk..." (Laaban-Baudelaire, lk 91); Teispool lõkke valgussõõri paistis ta ebamäärase *hahmuna*, ei eristanud, kas ta tegi midagi" (Paikre-Paasilinna, lk 13). Et A. Paikre tõlge on soome keelest, siis on siin küll tõenäoline otsene originaalkeele mõju. On ju soome sõnal *hahmo* "Suomen kielen perussanakirja" põhjal olemas muuseas ka olendit, eset märkiv kasutus.

Kuidas suhtuda eesti keeles sõna *hahm* sellisesse kasutusse, mis kipub sõnaraamatuis fikseeritust väljapoole jääma? Võimalik, et sellegagi tuleks päri olla, eriti ilukirjanduskeele puhul. Täiesti vältida igatahes ei maksaks.

Mainida võiks ehk veel ka harukordse verbi *hahmuma* registreeringut. Nimelt kirjutab R. Susi (Eesti Kirik 9. IV 1992):

⁴ P. F. Saagpak, Valik vähelevinud sõnu. Tallinn: Koolibri, 1996, lk 20.

"Lummav on hiline õhtu. Näen tumeduse tõmbumist üle taeva ja kuusemetsade... Laual *hahmub* ümar vaas." Tõenäoliselt on mõeldud siin *hahmub* puhul 'paistab ebaselgesti, ähmaselt, üldistes kontuurides'. Seega oleks verb *hahmuma* tuletatud sõnast *hahm*. Ent antud juhulgi võib võrdluseks tuua samatähenduslikud soome verbid *hahmottua* ja *hahmoutua*.

Allikad. H. Adamson, Mälestuste maja. Tartu, 1936; N. Baturin, Kuningaonni kuningas. Tallinn, 1973; V. Helde (tõlkija:) R. E z e r a, Zooloogilised novellid. Tallinn, 1977; J. Kärner, Valitud teosed I. Tallinn,

1961; I. Laaban (tõlkija:) Ch. B a u d e - l a i r e, Kurja lilled. Tallinn, 1967; U. M a - s i n g (tõlkija:) Vetäla kaksikümme viis juttu. Tallinn, 1969; A. Paikre (tõlkija:) E. P a a s i l i n n a, Kadunud armee. Tallinn, 1979; E. Raudsepp (tõlkija:) S. S i - w e r t z, Selambid. Tartu, 1938; V. Rida la, Villem Grünthali laulud. Tartu, 1908; V. Rida la, Anna Haava 50-aastase sünnipäeva puhul. Tartu, 1914; A. Sang (tõlkija:) S. J e s s e n i n, Luuletused. Tallinn, 1970; J. Semper, Päike rentslis. Tartu, 1930; M. Under, Mu süda laulab. Tallinn, 1981.

RUDOLF KARELSON

MILLIMALLIKAS JA OOKEAN

Hasso Krull. Millimallikas. Kirjutised 1996–2000. Tallinn: Vagabund, 2000. 260 lk.

Millimallikas on lummas loom. Kümme aastat tagasi oli neid vähemalt Vormsi saare rannavetes hulgaliselt. Millimallika (teatmeteoslikult: mererist) lummasvus seisnes selles, et kui ta hõljus vees, mõjus ta nii ebamaiselt kui ka elusalt. Kuid kui millimallikas pihule sai võetud, jäi järele ilmetu plönn, vormitu ja sültjas. Sellele mälestusele toetudes tundub mulle, et Krull pole oma esseekogu nime kaugegtki juhuslikult valinud. Kogu maailma tekste võib ju võrrelda hiiglasliku ookeaniga, kus sees elavad kõik need, kes sellest toituvad ja ilma kelleta ei oleks ookean elav. Millimallikas aga on tegelikult merega kummaliselt kokku sulanud. Kui ta merest välja võtta, poleks teda nagu enam olemaski. Kuid meres hõljub ta ometi nii, et muudab terve mere imelise-maks ja muinasjutulisemaks.

1

Kui vaadelda siinkohal mingi teose – näiteks kirjandusteose – retseptiooni mudeleid, siis võiks olukorda avada ja illustreerida ühe meelevaldse teljega, mille ühte otsa asetaksin Hasso Krulli ja teise otsa Oskar Kruusi. Need kaks meest on mõlemad liikunud kirjanduse uurimises süviti, kuid nende meetodid on nagu õõ ja päev. Kruusi meetodit võiks väljendada nii: see toetub empiirilise-positivistlikule teadmisele – tekst(id) on inimene, täpsemalt: teksti(de) taga on inimene ja tema aeg, kusjuures inimene ja tema tekstid ei pea moodustama ühtsust. Krulli meetod aga ütleb: inimene on tekst(id). Niisiis tiirleb Kruusi vaade rohkem kirjaniku, tekstide looja ja tema kaasaja väliste tingimuste, olme ümber; Krulli vaade aga teksti enese, enamgi – teksti taga oleva meta- või arhitekti ümber. Oskar Kruus tahab lõhkuda pilti Juhan Sütistest kui „punasest” kirjanikust, Krull räägib Sü-

tiste luulest kui ”tüüpilisest vasakpoolsest diskursusest” (lk 132).

Kõneldes Laabanist (lk 54), toob Krull korraks sisse Laabani kui kirjaniku: ”Kui ma talvel vastu 1990. aastat tegin Ilmar Laabaniga intervjuud, küsides temalt mind (ja Laabanit) huvitavaid küsimusi, kogesin vahetult, et Ilmar Laaban oli jäänud sürrealistiks ka pool sajandit pärast seda, kui ta hakkas kirjutama sürrealistlikke luuletusi. Laabanil oli sürrealism luus ja lihas, kõik tema arusaamad kunstist ja poliitikast olid sürrealistliku vabadusemõistmisega kooskõlas. Kirjanikud ja kunstnikud, kellega ta läbi käis, olid väga sageli sürrealismiga seotud või sellest huvitatud. Niisiis on seos igati korrektne. Laaban ongi päris sürrealist. Ja sellegipoolest võib küsida, kas tema loomingu ei võiks leida veel mingit teist telge, mis otseselt Bretoni ideoloogiast ei tuleneks.” See on lõik, kus Laabani isiksus (sürrealist) on kokku sulanud Laabani kui tekstiga, selle kategooriaga (sürrealismiga). Laaban on krullilikus plaanis tekst, ja olles tekst, on ta mingi metateksti, siinkohal sürrealismi osa, metatekst on läbi kasvanud tema ”luust ja lihast”. ”Luu ja liha” tähistavad Laabani kasutatavat keelt ainult Laabanile omases seoses. Teksti koha pealt pole oluline, kui palju teksti autoril mingi hetk raha oli ja kellega ta suhtles. Ta suhtles sürrealistidega: ja selle teavitusega on Krullile vajalik – teksti ja metateksti – suhe paigas.

Sama mudel töötab ka teistes kohtades, olemuslikult kõlavad järgmised read: ”Võtme leidmiseks pole tingimata tarvis tuhnida Lynchi intervjuudes või väga autoriteetsetes filmikäsitlustes. [...] ”Kadunud kiirtee” on üles ehitatud klassikalise paranoia mudeli põhjal....” (lk 210). Niisiis tähistab siin teksti David Lynch. Lynch kui tekst aga sobitub metateksti, mida tähistab mõiste ”klassikaline para-

noia mudel". Arutledes Kafkast Eesti kirjanduses (lk 76), kirjutab Krull: "Seda kirjanduslikku ruumi, kus mõjusid või sugulust võib märgata, nimetan järgnevalt kaffalikkkuseks eesti kirjanduses. Kaffalikkus on pigem tajukategooria; ta võib olla periooditi ja isikuti erinev, kuid tal on oma reeglipärasus, mis arvamuste vaheldumist juhib." Siit järeldub, et iga teksti taga on kirjanduslik ruum, teatud sorti tajukategooria. Kruusi mudel on Krulli omaga paralleelne, kuid ei ristu sellega kunagi: iga Kruusi inimese taga on tema ajastu. Kui Kruus kirjuta(nu)ks Kafkast monograafia, huvita(nu)ks teda kõik pisiasjad Kafka ja tema lähedaste elus; Krulli huvitab Kafka teatud tekstikooslusena, mis avaramas mõtte saab nime "kaffalikkus".

Kõige selgemini vahest edastuvad Krulli põhimõtted tema Alliksaare-essees: "Alliksaar on ühtaegu arbuja ja vana maailma kontinentaalset tüüpi avangardist. Tema eripära rõhutada pole põhjust – ta on täiesti äravahetamatu. Tõiseid jälgendajaid tal pole, kuid on vaieldamatu fakt, et kuuekümnendate luuleuueuenduses on ta kõige võimsam katalüsaator. Peale selle on Alliksaare kujusse koondunud terve sõjajärgse aja traumaatiline mõistatus. Mälestused temast sisaldavad midagi lacanlikus mõttes Reaalset, see tähendab, korruga viirastuslikku ja tõelisest tõelisemat" (lk 27). Nauditavalt seguneb siin Alliksaar inimesena ja Alliksaar teatud tekstikooslusena – aeg-ajalt pole arugi saada, kummas Krull kõneleb. Eks ta kõneleb neist mõlemast, sest küllap need on tema jaoks üks ja seesama.

2

Et "Millimallikas" ei sisalda ainult vaateid kirjandusele, siis võib küsida, millist kirjutusruumi edastab Krulli kirjutus. Püüan seda alljärgnevalt visandada. Tähelepanuväärne on juba kogumiku tekstide pealkirjades korduv ja domineeriv sõnastus: "Luule ja klannikuuluvus", "Valmisolek ja ihaldav produktsioon", "Piprakaun ja kiil", "Paragramm ja tämber", "Ülevus ja anarhia", "Kivisildniku masinad ja kristallid", "Negatiivne pilt Eestist kirjanduses ja uskumustes", "Tung ja iha", "Hüdsesilmäq ja makus hallu: Kauksi Ülle "Paat" Eesti ja Võru

kirjanduses", "Aristoteles ja psühhoanalüüs", "Jutustus ja paranoia". Kõikidele ülaltoodud pealkirjadele või pealkirjakatetele on iseloomulik kahe nimisõnalise vormi eraldamine sidesõnaga "ja". Tegu oleks justkui vastandusega, kus "ja" tähistab suhet, mille kohaselt üks ei ole teine ja vastupidi: piprakaun ei ole kiil, tung ei ole iha, Aristoteles ei ole psühhoanalüüs, ülevus ei ole anarhia jne. Kuid tegelikult peegeldavad lugude pealkirjad lugudes endas peituvat maailma üpris täpselt, sõmpunktiliseks osutub seesama lihtne sidesõna "ja". Kasutaksin sõnakolmikut ainulisus-paljusus-ühtsus: olgugi et piprakaun pole kiil ja Aristoteles ei ole psühhoanalüüs, on võimalik ühe üleminek teiseks või ühe leidumine teises, nii et mõlemad jäävad tegelikult endiseks, iseendaks. Tekivad sillad, ukсед, sõna "ja" osutub ühendussillaks, aga samas jääb ühendatutele alles nende iseseisvus.

Kuidas Krulli teksti ainulisus-paljusus-ühtsus väljendub? Juba leheküljel 15–16 leiab lause: "Mingil määral on iga luuletaja mitmus, ilma selleta ei saa ta üldse hakata kirjutama, ja mida rohkem teda on, seda rohkem on harilikult ta luules köitvat." Samas kõneleb Krull luuletaja ainulisusest, Alliksaar on "äravahetamatu", "Kivisildnik on Kivisildnik" (lk 125), kuid kõitev luuletaja – luuletaja, kellest on mõtet kirjutada – on mingis plaanis "mitmus" ehk paljusus. Krull tundub kirjeldavat tekstiloojaid/tekste, kelle/mille ainulisuses peitub paljusus. Teisalt aga: kirjeldatava luuletaja paljususe väljendub ainuliselt. Seega kirjutab Krull paljususest, mis ei lagunda, vaid ühendab. Antud mõtte võib viia laiemale pinnale. Loos "Negatiivne märk. Negatiivne pilt Eestist kirjanduses ja uskumustes" moodustab ühtsuse just tajukategooria, metatekst nimega "negatiivne pilt ehk negatiivne enesekujutus" (lk 131), mille paljususe tagavad ohtrad üksiktektid – Kivisildnik, Runnel, Lepik, Sütiste, Liiv. Luuletajad, kelle tekstid ei paista omavat midagi ühist peale keele, saavad tänu metatekstilisele "negatiivsele pildile" ühtsuse, mille paljususe tagab juba näiteks toodud luuletajate-tekstide ainulisus. "Kafka eesti kirjanduses" algab loeteluga: "Franz Kafka on saksa kirjanik. Franz Kafka on juudi kirjanik. Franz Kafka on tšehhi kirjanik. Franz Kafka on

austria kirjanik. Franz Kafka on Praha kirjanik..." ja nii pisut aega veel edasi (lk 75). Selle loeteluga avatakse ainulisus nimega "Kafka" paljususele. Ühtsuse saab see paljusus aga mõistes "kafkalikkus": "Seda kirjanduslikku ruumi, kus mõjusid või sugulust võib märgata, nimetan järgnevalt kafkalikkuseks eesti kirjanduses" (lk 76). "Kafkalikkus eesti kirjanduses" on üks "kafkalikkuse" liike. Ka Jim Jarmusch "Surnud meest" läbib "kafkalikkus": "Kafkalik paralleel jõuab haripunkti Dickinsoni tehase büroos, kus tööpoolest selgub, et noormees on hiljaks jäänud ja teda ei vajatagi (siin tekib seos küll pigem "Lossiga", kus külasse saabunud maamõõtja leiab, et tema tööd ei vajata)" (lk 226). Niisiis muundub algne, ainuline Kafka – jäädes ise loomulikult ainuliseks Kafkaks – "tajukategooriaks", "kafkalikkuseks", mis tagab Kafka paljususe. Kuid Valtoni Kafka pole parem Jarmusch'i Kafkast, nad on lihtsalt mõlemad olemas ja moodustavad ühtsuse. Ainulisuse ja paljususe omavaheline sobitumine tuleb hästi välja teksti "Utoopiline autobiograafia" ühes lõigus: "Masingu lausumise taga ei seisa mingi teine autoriteet (näiteks teoloogia, teadus, poliitiline partei jne), vaid Masing ise koos kogu oma elu, ümbruse, kavatsuste, ihade ja taustaga, mis muidugi kõik ei kuulu ainuüksi Masingule" (lk 67). Lisaks Uku Masingu kui inimese ja Uku Masingu kui teksti kokkusulutamisele, on Krulli lausungis näha, kuidas "Masing ise" ja "mitte ainuüksi Masing" ei välista teineteist. Muuseas, siinkohal ta suks edasiseks meelde jätta ka lause põhiline mõte: Masingu "lausumise" taga ei ole Krulli meelest autoriteeti.

3

Kuid too Krulli tekstist välja joonistuv ainulisus(t)e-paljusus(t)e-ühtsus(t)e poliifoonia ei jää minu meelest mõteteks iseneses, nad ei jää mõteteks. Tekst ja tema taga avanev poliifooniline maailm, mille kontrapunkt on iga tema punkt, kannab mingit põhimõtet, maailmavaadet. Krulli tekst on ainuline, kuid ainult tänu temas sisalduvale paljususele – siin on sees kõik need teised tekstid, mis Krullile korda läinud, kõik need "võõrad sõnad", mille autor on omaks, omale võtnud. Esiteks kannab Krulli tekst endas tugevat laen-

gut tekstist kui võimust. See vist häiriski Mihkel Mutti, kes kirjutas: "Hasso Krull on väga moodne mees. Ta esindab meil hetkel vist ainsana seda maailmas levivat uut universalistitüüpi, kes sotsiaalteadustes tekkimas. Sinna kuuluvad kirjanduskriitikud, kellest on saamas supereksperdid kõiges inimtegevusse puutuvas, juhul kui sellest tegevusest on säilinud mingid tekstid. Nad lähtuvad sellest, et tekstide interpreteerimine on nende domeen, ainult nemad oskavad oma vastavate teooriate ja meetoditega esile tuua, kuidas "asjad tegelikult on". Tekstikriitilise teooriaga saab kõike liistule tõmmata."¹ Kuigi üldisemas plaanis võitlevad nii Mutti kui ka Krull võimsalt vaimse tardedumuse vastu, on nende meetodid kahjuks pisut liiga erinevad. Mulle tundub, et Mutti ärritaski Krulli meetod avalikustada teksti ja seda ehitavaid teadmisi kui võimu – sedasama praktiseerib minu meelest Krull igas "Millimallika" tekstis. Siin võib loomulikult märgata Foucault' mõjusid. Krulli enda tõlgitud tekstis "Tõde ja võim" – mille kõige kergemini leiab Krulli eelmisest, äärmiselt mõjuvõimsast esseekogust "Katkestuse kultuur" – ütleb Foucault: "See, mis võimu tugevaks teeb, mis ta vastuvõetavaks muudab, on lihtne tõsiasi, et ta kunagi ei rõhu peale paljalt ei-ütleva jõuna, vaid et ta tegelikult on kõikiläbiv, et ta loob asju, tekitab naudingut, vormib teadmisi, toodab diskursust; teda peab hoopis rohkem võtma produktiivse võrgustikuna, mis läheb läbi terve sotsiaalse korpuse, kui negatiivse instantsina, mille funktsiooniks on ärakeelamine."² Foucault vastandub siin arusaamale, mille kohaselt nähakse võimu eelkõige riikliku ja keelavana: "...kõigepealt sellepärast, et riik, hoolimata kogu oma aparadi kõikvõimsusest, kaugeltki ei suuda hõlmata tervet võimusuhte välja, ja siis veel sellepärast, et riik saab toimida ainult teiste, juba olemasolevate võimusuhte alusel. Riik on pindstruktuuriline terve seeria võimuvõrgustike suhtes, mis täidavad ja valdavad [...] keha, seksuaalsust, perekonda, sugulust, teadmisi, tehnoloogiat jne."³ Siinko-

¹ M. Mutti, Muti tabloid. Tallinn: Kupar, 1999, lk 205.

² H. Krull, Katkestuse kultuur. Tallinn: Vagabund, 1996, lk 162.

³ H. Krull, Katkestuse kultuur, lk 164.

hal on huvitav just sõna "teadmised". Krull – vastandina paljudele teistele tekstikirjutajatele – võtab teadmisi võimuna tõsisemalt, metoodilisemalt, missioonitundelisemalt, avalikumalt. Kuid loomulikult ei ole Krulli tekstimasin suunatud tootma mingit üldkehastatavusele pretendeerivat võimu. Krulli tekst ei õhka ega ihka absoluutset võimu, vaid absoluutse võimu võimaluse võimalikult efektiivset vähendamist; isiklikku, autoriteetidest sõltumatut, "väikest" võimu. Seetõttu on ta täiesti vastupidine näiteks Linnar Priimäele, kes oma "vaimuvalgustuslikus" oreolis toodab tekste, mis ihaldavad absoluutsust. Priimägi ei kirjuta: "ma ei ole X-ga nõus", vaid "X on rumal". Seega näeb Priimägi temaga vastassuunalises arvamuses vaimupimedust, olles nii polüfooniliseks maailmapildiks võimeetu. Vaimupimedust võib "paljastada" ka Krull, kuid ta ei lasku kunagi üksikisiku atakeerimiseni. Üksikisik on alati mingi metateksti osa, ainult vähesed üksikisikud suudavad toota metateksti mitmekestavat ja paljundavat teksti (nagu näiteks Alliksaar, Ehin, Laaban, Masing, Sauter, Kivisildnik, Jaik, Kauksi Ülle jt "Millimallika" tekstiobjektid) ja neid pole juba mõtet atakeerida. Krull otsib metatekste, ta tahab neid paljastada ja paljundada. Priimägi tahab muuta oma teksti lausumise hetkel metatekstiks, ta tahab metateksti ainuliseks muuta, seda omada ja luua. Krull poliitikas ei osale, see aga ei tähenda, et ta poleks omal moel poliitiline. Kas mõttes, et ei ole olemas ainult Kafka, vaid on palju Kafkaid, on palju kafkalikkust; on mitu Laabanit; on olemas eesti kirjandus, mille ühtsus seisneb just tema ainulisuste paljususes, mitte mingis abstraktses monoliitsuses ja "õigsuses", ei kajastu mingi tugevam maailmavaade?

Ehk tõesti. Tundub, et Krulli tekst haakub ühe suurema metatekstiga, diskursusega, mida ollakse harjutud nimetama "anarhismiks". Krull on anarhist, kuid loomulikult ei ihka ta anarhiat. "Anarhia" ja "anarhism" on Krulli puhul vastandlikud mõisted. Krull püüab institutionaliseerunud, üldtunnustatud teadmismõimu(sid) pragundada, kuid mitte maa pealt pühkida. (Mida suudab millimallikas ookeanis? Hõljuda.) Prooviks olemasolevas iseseisvalt hõljuda sobib ai-

nulisuse-paljususe-ühtsuse telje tekstuaalne kirjeldamine imehästi.

Niisiis on Krull anarhist. Tegelikult see, mida P. J. Proudhon soovib rakendada ühiskonnale, soovib Krull rakendada teadmistele. See on detsentralisatsioon, (teadmis)võimu depüramidaliseerimine. Tähelepanuväärse lause leiab lk-lt 240: "See või teine asi või tegu on kunst sellepärast, et mul tuli niisugune mõte. Tegemist on omamoodi paroodiaga tollest "intellektuaalse omandi" ideoloogiast, mis paistab meie tsivilisatsioonis järjest enam ummikusse jooksvat. Pean küll ütleva, et mulle on see mõiste umbes niisama arusaamatu nagu Ameerika põliselanikele oli maaomandi mõiste. Minu meelest mõtted ja ideed ei saa olla omand, see on mõttetud." Viimastest lausest kajab läbi Proudhoni kuulsaim sentents "Omand on vargus". Need paljususe ühtsusele avatud ainulisused, keda Krull kirjeldab, saavad läbi kirjelduse prisma just värvingu, mille kohaselt näiteks Kivisildnik on Kivisildnik ise. Niisiis, minu meelest ei välista Krulli tekstimaailm enda kõrvalt teistsuguseid maailmu; kõik tekstid, mida Krull kirjeldab, mille pinnalt ta sünnitab oma teksti, kuuluvad talle ja ei kuulu ka. Tegelikult on Krulli tekstimaailm ikka veel Eesti teadmismõimu kontekstis see "teine" – hoolimata Krulli tekstide mõjuvõimust teatud ringkondadele, on tema tekstide võim ikkagi perifeerne (mis ei tähenda, et see võim ei peaks või ei tohiks perifeerseks jääda). Kui ma eespool ütlesin, et Krulli tekst ihkab absoluutse võimu võimaluse võimalikult efektiivset vähendamist, pidasin silmas eelkõige "Millimallika" autori marginaalide-lemmust, näiteks on ju anarhismgi alati jäänud marginaalseks diskursuseks: "Samas on Tolstoi anarhilise patsifistina samuti oma aja üksiklane..." (lk 230). Sõna "samuti" viitab William Blake'ile ja Franz Kafkale. "Millimallika" ainukeses tõlketekstis, Slavoj Žižeki "David Lynchi lamellas", kirjeldatakse Kundera marginaalsust tänu tema käsitlusele "eraelusfääri depolitiseerimisest" (lk 202). David Lynch, kelle loominguga taustal hargnevad lahti kaks "Millimallika" teksti, on ise ju samuti marginaalne filmikunstnik (nagu ka teine "Millimallika" ameerika filmimees Jim Jarmusch): olles ameeriklane, ei ole tema

filmide keel ei Hollywoodi ideoloogiat järgiv ega ka vahetult euroopalikku kinokunsti sobituv. Juhan Jaigi muinasjuttudest kõneldes alustab Krull mõttega, et muinasjutužanr "on tänapäeva kirjanduses marginaalne" (lk 143). Kirjutades Kauksi Üllest, saab näha sama jõujoont: Kauksi Ülle kirjutab võru keeles, ta esindab võru kirjandust, mis jääb ju eesti kirjanduse suhtes marginaalsele positsioonile, olles samas eesti kirjanduse (osa). Lahates Kauksi Ülle raamatut "Paat", keskendub Krull loo peategelasele Ainule, kelle "positsioon kogukonnas on korraga marginaalne ja väga arhailine" (lk 163). Marginaalsuse kui teatud printsibi – ühtsuse sisse tekkinud paljususe – esiletoomine on üks Krulli võimurakendamise projektidest "Millimallikas". Krull, olles anarhist, on ka seetõttu marginaal, ja seetõttu on tema praktiseeritav teadmisvõimu-ihaga igati tervitatav.

Siinkohal võiks olla minu arvustuse esimene lõpp.

4

Kuid ei. Edasise arutluse tuuma riivasin juba eespool, Priimäe-teksti ja Krulliteksti võrdluses. Edasine arutus ei pürgi olema ei psühholoogia ega ka tekstikriitika, pigem on see võib-olla saamatugi katse vaadelda inimese ja teksti omavahelisi suhteid. Ma püüan nimelt väita, et Krulli tekst püüab saavutada absoluutset identust Krulli kehaga, et kõik need Derrida, Deleuze'i jt tekstidest pärinevad sõnad, mida Krullile mõnikord ka peaaegu süüks pannakse (Jüri Talvet leiab "erinewuse" mõiste pisut saamatu olevat⁴), omavad mõtet ainult siis, kui neid elus eneses rakendada saab. Krulli "Millimallikas" juhitis mu mõtled sellele teemale just tänu raamatut kui tervikteksti kandvale metatekstile, teisisõnu: psühhoanalüüsile, mida Krull samuti absoluutselt ei rakenda.

Psühhoanalüüs on üks neid teadmisvõime, mida Krull oma lugeja ette laiali laotada tahab. Pean silmas eelkõige Lacani (üks psühhoanalüüsi-sisese paljususe ainulisusi). Kui "Katkestuse kultuuri" register sisaldas ühe kohaviite Lacanile, siis "Millimallika" register pakub meile 25 kohaviidet.

⁴ J. Talvet, Ameerika märkmed ehk Kaemusi Eestist. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 94.

Tuleb tunnistada, et psühhoanalüüs isegi oma klassikalises mõistes on jäänud eestilikus kultuurivõimustikus marginaalseks diskursuseks. Kohalik arusaam psühhoanalüüsi põhineb suuresti Sigmund Freudi eestindustel, Jungi tõlkimine on olnud katkendlik, Adleri eestindus puudub (peaaegu?) täiesti. Rääkimata Freudi kaasagsetest tekstidest või hilisematest tekstivõimudest, nagu näiteks Jacques Lacan. Ning enne juba, kui psühhoanalüüs kuidagi kinnistuda on jõudnud, on hakatud teda õõnestama. Eelkõige tegi seda Jüri Allik enda koostatud raamatus "Inimhinge anatoomiast", mis sisaldab kolm lühemat, aga siiski kaalukat Freudi teksti ja põhjalikku kommentaariumi Allikult endalt, kelle hinnang Freudile ja tema loomingule on varjamatult eitav: "Mulle, nagu paljudele teistele, on suureks intellektuaalseks mõistatuseks Freudi ideede tohutu mõju ja populaarsus."⁵ "Kuigi psühhoanalüütikute loodud kliiniline impeerium on viimase paarikümne aasta jooksul hakanud kokku kuivama, on Sigmund Freudi populaarsus endiselt suur, eriti tavalugeja, kunstnike ja kirjarahva hulgas."⁶ Allik ja Krull seisavad psühhoanalüüsi küsimuses selgelt vastandpoolustel, kuid üks ühine püüe on neil sellegipoolest: mõlemad püüavad täpsustada psühhoanalüüsi sõnavara põhimõistete eestindusi. Selliste sõnade nagu "ego" ja "alateadvus" kõlbmatuses on veendunud mõlemad, nii empiirikteadlase positsioonilt lähtuv Allik kui ka "kirjarahva" esindaja Krull. Taoline olukord peegeldab aga selgelt psühhoanalüüsi piiripealsust, ja seega on see üks teadmisvõimudest, mida Krull oma tekstides ja tekstina rakendab. Loomulikult õõnestab psühhoanalüüsi sõnavara ametliku ideoloogia keelt, "alateadvuse" kui valitseva ideoloogia poolt neelatud ja tähendusetuks mäletsetud mõiste asemele peab tulema midagi uut.

Kõik see pikk jutt on aga mõeldud selleks, et tekitada hüpotees Krulli tekstist kui millestki, mis on tajutavalt läbinud tekstilooja "luu ja liha" – "luu ja liha" ka otseses mõttes. Ehk siis tekitada hüpotees täiuslikust kirjutajast: sellest, kes kirju-

⁵ J. Allik, Sigmund Freudi elu ja töö. – S. Freud, Inimhinge anatoomiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 177.

⁶ J. Allik, Sigmund Freudi elu ja töö, lk 333.

tab sedasama, mis ta on, ja on seesama, mida ta kirjutab. Ehk siis kellestki, kes on üheaegselt nii inimene kui ka tekst.

Tuginedes psühhoanalüütilisele meta-tekstile, püüan ma väita, et Krulli tekst on kirjanduslik iha. Mõistet "iha" saab ja tuleb vaadata Krulli missiooni ühe peamise objekti, Jacques Lacani abil, aga minu mõtet toetava määratluse võib leida ka Krulli tõlgitud raamatust "Kafka: väikese kirjanduse poole", autoriteks Gilles Deleuze ja Felix Guattari, kus öeldakse, et "kõrgeim iha ihkab üheaegselt üksindust ja ühendatust kõigi ihamasinatega".⁷ Üksindus on minu meelest (peaaegu) seesama, mis ainulisus, "ühendus" ühtiks paljususega, ning nende "üheaegsus" nende ühtsusega. Lacanliku "iha" kohta aga leiab "Millimallikast" järgmise määratluse: "Iha on aga tungile mitmeti vastandlik: kui tung taandub psüühilisele kordusele, monotoonsele repetitsioonile, siis iha on loomult liikuv, vahetades pidevalt eesmärki ja paigutades libiidot ümber uutesse osaobjektidesse. [...] Tun- gi eesmärk on absoluutne, lõplik, iha eesmärk seevastu ainult osaline: iha võib sageli saavutada eesmärgi, saades objekti kas tegelikkuses või kujutluses oma valdusesse, ning käivituda seejärel uuesti – iha on lõputu protsess. Nõnda kujutab iha endast ühtlasi psüühilist kaitset tun- gi tapva monotoonse vastu" (lk 145). Kas ei võiks siin näha Krulli enda tegevust – "Millimallika" kirjutamist? Meelde tuletades eelöeldut, oleks Krull seega iha-teksti tootja ja Priimägi tun- gi-teksti tootja. Krulli tekstid toodavad just paljusust tänu sellele, et Krulli iha, olles "loomult liikuv", paigutab oma libiidot ümber "uutesse osaobjektidesse", Krullis huvi tekitavatesse autoritesse. Krulli subli- meeritud libiido tingib, et tema iha saa- vutab eesmärgi siis, kui ta on loonud teksti, mis paljastab teise teksti taga ja ümber oleva metateksti, rebib objekt- teksti peaaegu (aga mitte päris, ihaobjek- tide ainulisus säilib!) "alasti", ühineb objekt-tekstiga, saades objekt-teksti oma valdusse just tänu ihaldavale kujutlusele ja seda loonud teadmisevõimule. Kuna Krulli iha-objektid on esmapilgul tõesti erinevad (Kivisildnikust Masinguni, Jarmuschist Mudistini), kinnitab see iha

⁷ G. Deleuze, F. Guattari, Kafka: väikese kirjanduse poole. Tallinn: Vaga- bund, 1998, lk 157.

kui "lõputut" ja üha taaskorduvat prot- sessi.

Kõige täpsemini saab kirjeldada "Mil- limallika" mitmekordset iha esseega "Va- randus". Selle loo võtmemõisteks on *agal- ma*, mis "tuleb tegusõnast *agallo*, mis ül- disemalt väljendab niihästi austuse aval- damist, koguni jumalikustamist, kui ka millestki vaimustumist, innustumist, ek- salteerumist. Need kaks on mõistagi ühe ja sama protsessi kaks otsa, sest austust avaldatakse sellele, millest on vaimustu- tud.... [...] Samas ei ole vaimustus kuna- gi tühjendav, vaid objektile jääb alles te- ma saladus, temasse peidetud miski, mis seda vaimustust tekitab, jäädes ise kätte- saamatuks" (lk 179). Sedasama "peidetud varandust" otsib Krull kõikidest oma iha- objektidest. Objekt, millest Krull innustub (s.t millega ta objektist teksti kirjutades ühineda tahab), muutub seega "aardeks", millele küll jääb alles tema "saladus", te- ma ainulisus, kuid Krull-teksti iha on ob- jekt-teksti liitnud läbi ühendava kirjutamisakti juba uueks paljususeks. Kui Krull kirjutab: "Sokratese jaoks on oluli- ne see, mida Alkiliades otsib nii Sokrate- sest kui Agathonist – *agalma*. Sellest tu- lebki Sokratese kõnede erakordne mõju" (lk 185), siis sellesama lausega võiks ise- loomustada "Millimallika" mõju: "Sokra- tes" tuleks asendada "Krulliga", "Agat- hon" kõikide/ükskõik millise Krulli teksti- iha objekti(de)ga ja "kõne" asemel võiks olla "tekst".

Milleks see jutt? Mulle tundub – võib-ol- la tuleneb see minu teksti ihaldavast ollu- sest –, et Hasso Krull on üks neid ülihar- vu autoreid, kelle puhul rakendub täielik- täiuslikult ingliskeelne vormel *practice what you preach*. Selline otsekohesus on tähelepanuväärne.

5

Tuletades lõpuks meelde millimallikat ja ookeani, võib Agathonis näha sügavik- ku, kuhu ükski elusolend pole veel lasku- nud; väiksel läbipaistval millimallikal, ihaldades aina uusi ja uusi hoovuseid, kes teda kannaksid, pole selleks ehk jõu- dugi. Kuid ehk piisab talle teadmises- tki? Ehk muudab see teadmine lõpuks ta nii läbipaistvaks, et temal ja ookeanil ei ole- gi enam vahet?

JAN KAUS

VASTUOLULISEKS JÄÄV HOIATUSROMAAN

Tiina Tamman. Õie teekond. Tallinn: Perioodika, 2001. 278 lk.

Euroopasse minekut hakkasid XX sajandi algul propageerima nooreestlased, näidates ise ahvatlevat eeskuju. Kirjanduskalduvustega noored haritlased läksid Helsingisse (Gustav Suits, Villem Grünthal, Johannes Aavik, Ella Murrik), kunstnikuks pürgijad aga Pariisi. Soomes sõlmiti julgelt segaabieliudid (Suits ja Grünthal naisid soomlanna, Murrik läks mehele soomlasele Wuolijoele, Oskar Kallas kosis soomlanna Aino Krohni) ning abielud osutusid püsivaks (Hella Wuolijoe lahutus Sulo Wuolijoest ei sõltunud rahvuslikust erinevusest).

Euroopasse minek sai ahvatlevaks loosungiks uuesti XX sajandi viimasel kümnendil. Kuid vahepeal oli olnud veel üks läände mineku laine – nimelt 1944. aastal pakkumine kommunistliku süsteemi eest. See rändamine polnud küll vabatahtlik ning tollased siirdlased pidasid vääraks endi nimetamist emigrantideks. Neid on nimetatud pagulaseestlasteks ning oma kirjandusteostes hakkasid nad välismaa suhtes varsti esitama ka hoiatavaid signaale. Rootsis ja Kanadas elanud eestlanna Salme Ekbaum kujutas juba 1955. aastal romaanis "Kärestik" inglasega abiellunud eesti naise õnnetut seisundit. Ka tema mitmes hilisemas romaanis kohtame eestlaste romantilise suhtumise konflikti kanadalaste pragmaatilise elukäsitusega. Lapsena Eestist lahkuma pidanud Elin Toona läks veelgi kaugemale. Oma autobiograafilises raamatus "Kolm valget tuvi" (1992) osutas ta Inglismaa tavadele, eeskirjadele ja vaimulaadile, mis ei sobinud eestlastele, ning nii kujunes mainitud teosest hoiatusromaan. Peale muu hoiatas ta segaabieliude eest ning analüüsis S. Ekbaumist põhjalikumalt eestlanna ning võõra maailase abielu lõhkiminekut romaanis "Kaleviküla viimane tütar" (1988).

Viimastel aastatel on hakanud Inglismaad oma romaainides propageerima 1974. aastal vabatahtlikult sinna siirdunud Tiina Tamman. Tema romaainides "Rukkililleraadio" (1997), "Ärkamine" (1999) ja "Tihe udu Tallinnas" (2000) sõeluvad peategelased Eesti ja Inglismaa va-

het ega taha midagi teada S. Ekbaumi ja E. Toona hoiatusromaanidest. Nüüd on T. Tamman avaldanud oma neljanda romaani "Õie teekond", mida maikuu esitleti pidulikult Tallinnas Suurbritannia saatkonnas. Tagakaanel teatab T. Tamman, et "Õie teekond" on "autobiograafiliste sugemetega" teos ning esitab mõningaid võrdlevaid eluseiku enda ja oma peategelase kohta. T. Tammani lühikesed elulooandmed leiduvad ka "Eesti kirjanike leksikonis" (2000).

Nii tagakaanel kui ka romaani algusosas soovib T. Tamman näidata neid raskusi, mis võivad eestlannal tekkida kohanemisel Inglismaa oludega ning abiellumisel inglasega. Niisiis peaks ta õigupoolest edasi analüüsima neid probleeme, mida varem tutvustasid S. Ekbaum ja E. Toona, sest küllap on vahepealsetel aastatel ka konservatiivsel Inglismaal midagi muutunud.

T. Tamman on jaotanud oma romaani kolmeks alaosaks ("raamatuks"): "Laulatus", "Matus" ja "Üksi". Autor oskab lugeja huvi äratada juba "Laulatuse" moto esimese lausega: "Inglismaal on tavaline, et küsimustele ei vastata otse." See vist on ka autori enda käitumisjuhend, sest temagi ei soovi probleemidele anda otsest vastust. Modernromaanide eeskujul ei jutusta T. Tamman lineaarselt, ei esita sündmusi kroonikalikult, vaid pigem seostab neid assotsiatiivselt. Esimeses osas kirjeldab ta küll Inglismaal kohanemise raskusi, kuid need on hilisemad kogemused, mitte esimesed pärast võõrsile saabumist. Õie kogeb küll Inglismaa kiirteedel autoga sõitmise raskusi, kuid autor vaikib siingi peamisest – kuidas kohanes Õie vasakpoolse liiklemisega. Just esimesed kohanemise raskused oluiskidki kõige huvitavamad. Esimeses raamatus "Laulatus" on algul juttu kohapealsete kõrvaltegelaste abiellumisest, alles selle järel jutustab Õie Maior tagasihaaravalt ka oma laulatusest inglasega Tallinnas Kaarli kirikus. Pikast kirjavahetusest hoolimata ei tunne Õie oma abielumeest vajalikul määral ning saab kibeda kogemuse osaliseks: ihaldatud inglane on kit-

sipung ega vaja üldse abielunaist (on nähtavasti impotent). Õie ei lase end küll ebameeldivast kogemusest kohutada ning hakkab püüdma uut meest.

Õie leiabki uusi mehi ega pelga voodisse minna ka oma ülemusega. Kõige kauem peab vastu Õie abielu Colini-nimelise mehega, kellega peategelane on tutvunud ajalehekuulutuse kaudu. Autor kinnitab küll (lk 152), et kogu südamest on Õie armastanud Adrian Howie't ning see on olnud "ainus tõeline armastus ta elus". Kuid just Adrianist saab lugeja liiga vähe teada. Üldse tuleb nentida, et T. Tamman ei oska kuigi hästi oma tegelasi tutvustada.

Küll saab romaanist järeldada, et olukord Inglismaal on viimase poolsajandi jooksul eestlaste jaoks tublisti paremaks muutunud võrreldes sõjajärgse ajaga, mida kujutas Elin Toona. Peategelane Õie Maior saab kergesti, ilma bürokraatlike sekeldusteta nime vahetada: romaanis esineb ta enamasti esimese abikaasa järgi Chris(tine) Broughtoni nimega. Kui Õie satub oma naiivsuse tõttu vahel ummikusse või koguni hukkumise äärelle, aitavad teda inglased. Eriti palju tänu võlg jääb ta Greatorexi perele, kuid ka Tessa-nimeline ärinaine laenab talle kohe ilma mingi tagatiseta 50 naela. Vahest kõige raskem on Õiel (*alias* Chrisil) harjuda inglaste individualismi ja enesekesksusega, sest Eestis oli ta harjunud elama mikrokollektiivis (Tartus ühiselamus, Sindis oma vanemate hoole all).

Nii muutub aga "Õie teekond" hoiatusromaanina vastuoluliseks. Õiel läheb elu Inglismaal küll mitmeti halvemini kui autor T. Tammanil, kes on leiba teeninud BBC korrespondendina, tõlgina ja toimetajana ning peale selle kirjutanud romaane. T. Tamman proovib vahel küll dialoogi astuda lugejaga nagu Bernard Kangro oma Tartu-romaanides, kuid vastupidi B. Kangro kindlajoonelisele ideele puudub Õie Maiori seikluste kujutajal kindel kontseptsioon. T. Tamman on Õie saatanud Inglismaale kirevate hilpude jahile ja oma seiklushimu rahuldama, kuid ei suuda otsust anda, kus oleks tema peategelase õige koht. Ta püüab küll Eestit

halvustada ning laseb Õie Maioril arutada: "Oleks ta jäänud Eestisse, oleks võibolla abiellunud keskpärase kultuuritegelasega, elanud Tallinnas, teeninud elatist mingis riigiasutuses ja kirjutanud aegajalt teatriarvustusi" (lk 238). Aga kas oleks see siis halvem kui Õie seisund Inglismaal? Võõrsil jääb Õie üksindusse ilma kindla elukutse või ametikohata (ta on küll saanud õppida veinimeistriks, kuid firma, kus ta töötab, lastakse pankrotti minna). Hoolimata mitmest abielust inglastelega on Õie romaani lõpul ikkagi ilma elukaaslaseta. Autor küsib (lk 275) lugejatel: kuidas peaks ta oma romaani lõpetama? Kuid lugejad ei saa ju ilma autori kavatsust teadmata T. Tammanile vastata. Muidugi võib romaan olla lahtise lõpuga – epiloogide jutustamine on ammu ajast-arust. Aga kindlamat kava oodanuks T. Tammanilt oma romaani komponeerimisel siiski. Ilmselt on ta kiirustanud ning ilma romaanitehnikat sügavalt omandamata kirjutanud lühikese aja jooksul liiga palju – neli romaani nelja ja poole aastaga. Sealjuures pole T. Tammanit ka kirjanduskriitika abistanud, vaid on tema raamatutest mööda vaadanud. Välismaise Eesti Kirjanike Liidu viimane esimees Enn Nõu on korduvalt nurisenud, et eesti kriitikud ei kirjuta küllaldaselt väliseestlaste teostest. Enn Nõu pole Tiina Tammani nime küll kuskil nimetanud, kuigi just tema sobiks selle etteheite argumendiks.

Romaan "Õie teekond" püüab juba oma pealkirjaga olla tähendusrikas (vrd K. Ristikivi "Inimese teekond", inglise klassiku John Bunyani "Palveränduri teekond"). Kuid T. Tammani romaan ja tema peategelane paistavad silma oma naiivsuse ja pretensioonikusega. Õie Maior seab endale eeskujuks Inglismaa kõige kuulsamad kuningannad – Elizabeth I ja Victoria. Ning ka romaani esikaanelt vaatab Tiina Tamman lugejatele vastu mingis kuninglikus kostüümis, nagu teda on kujutanud eesti kunstnikud Tiit Pääsuke ja Eldor Renter. Võrreldes eelmiste romaanidega saab siiski nentida T. Tammani edasiarengut.

OSKAR KRUUS

VÄHEMUSE VAEV JA LIHTSAMEELSE USK

Olev Remsu. Haapsalu tragöödia III. Tallinn: Virgela, 2000. 544 lk.

Olev Remsu romaani "Haapsalu tragöödia" I osa sai 1998. aasta kirjanduse aastapremia (kahasse Kaur Kenderi romaaniga "Iseseisvuspäev"). Remsu tuleb kultuuri seest, kultuuri argipäevast, sõltub Kultuurkapitali ja muude fondide annetustest. Remsu on suur rännumees ja lennuka sulega reisikirjanik, hooti avaneb ta üsna käremeelse kultuuriajakirjanikuna ja kriitikuna, teda ennast on ikka päris armutult arvustatud. Remsu on professionaalne vaatleja demokraatia teele pööratavate riikide valimistel, tema teostetki õhkub vastumeelsust diktatuuri vormide vastu. Remsu on maha jätnud joomise ja suitsetamise, kuid on endistviisi suurepärase huumorisoonega vestleja, paljud tema loomingu austajad hindavadki seal just seda külge, kus domineerib tegelikkust üldistav satiirimaiguline bluff ja vesteline hoiak ("Tartu ja Praha mälestused", "Moskva mälestused", "Artur Magnussoni suur sõjasuvi").

"Haapsalu tragöödia" III osa räägib edasi eestirootsi rannarahva saatusest, romaani peategelane Erik Norrman peab endistviisi päevikut. Norrman on ääretult lihtsameelne inimene, kes unistas noore pastorina oma (Remsu poolt väljamõeldud) kodusaarest Kohatust luua kristliku Armastuse Saare. See on kolmekümnendatel aastatel. Kuid veri vemmeldab: ta teeb oma õele lapse ja hakkab kristluse põhitõdedega soperdama. Temast saab nõukogulaste tulles kommunist, sest ühisomandit on ta randlasena alati pidanud loomulikuks olemisvormiks. Mis ei tähenda, et kapitalistliku eluhoiakuga inimesi ses olustikus polnuks. Eestirootslased ei pidanudki end pimesi Eesti Vabariigi kodanikeks, taotlesid pigem mingit autonoomiat ja rääkisid meelsamini nn rootsi keelt, mis sarnaneb enim islandi keelega. Riik käsitles neid puutumatu provintslastena, kuid Rootsi Kuningriik viis nad oma kodanikena Teise maailmasõja lõpus jällegi Rootsi, kusjuures kohal olnutest jäeti rannarahva enese otsusel maha Norrmani-sugused lihtsameelsed. Need on kuulsad äratõukamised, millest tragikoomilisim on Ruhnu (või Vormsi?) saare ainukese kommu-

nisti juhtum, kes pidi pikka aega lüpsma kõik saare lehmad, enne kui teiste saarte kehvikud tulid noosi saama. Aga maha teda ei löödud ega natsidele välja ei antud. Vinge kättemaks. See mees lüpsis rohkem kui Leida Peips.

Remsu ongi oma romaanis palju silmas pidanud Ruhnu ajalugu, millega saab hästi kokku viia eestirootslaste saatusekäike lähiminevikus. Remsu romaan näiteks kirjeldab, et meie rannarootslased olid terve nõukogude aja tõelised paariad, kellele polnud lubatud ühtki vaba tahte avaldust, kes olid kogu aeg jälgitavana arvel ja kellest nii mõnedki seetõttu vahetasid oma identiteeti – enamasti NSVL-i kodakondsusesse libisedes. Kogu nende sünnipärane eluruum oli jäigalt reglementeeritud piiritsoon, kus nad polnud teretulnud, niisamuti nagu ei usaldatud neid ka nende loomulikel merenduslikel elualadel.

Kuid Remsu pole oma romaanis mustvalge. Rannarootslastega koos mölgub tal meeles Eesti väikesaarte traagika ja müstika üleüldse. Norrman on erandlik lihtsameelne, kelle sakslased kastreerivad ja kes istub nii saksa kui ka nõukogude vangis, muutub alkohoolikuks ja võib-olla ka homoseksuaaliks, peab hakkama kerjuseks ehk siis "mütsitööd tege-ma" ja saab isikutunnistuse alles praeguses Eesti Vabariigis. "Haapsalu tragöödia" III jao murdekohaks on tegelikult episood, kus kodusaarele Kohatule ihkavale, äsja vangilaagrist naasnud justnagu kommunistile või endisele pastorile Norrmanile ütleb üks räpane hauakaevaja, et Kohatule on raskem minna kui persse. Siis keerab Remsu inimsaatused ja suhted nii uhkesti sõlme, et seda polegi võimalik ümber jutustada. Väikesaarte müstikaga liitub nõukogude võimu ja armee nn kohaliku võimu müstika, inimsaatused satuvad tasapisi rahvusvahelise poliitika pingevälja, inimesed pagevad kes teab kuhu ja saavad kokku, nomenklatuursest nõukogude ametniku perekonnast venelanna hakkab igasuguse kiusamise kiuste korralikuks noarootslaseks, keda sellisena ka tunnustatakse, Norrmanist saab vanuigi peaaegu pühak, kes maksab oma kerjavõlad jne.

Remsu on viimasel ajal valinud lausa äärmuseni arendatud naiivse stiili. Lihtsakoelisus on ent petlik ahvatlus kiirloomiseks, veerides näeks Remsu pakutud seoseid täielikumalt. Seda romaani võiks vahelduseks lugeda aeglaselt nagu üleelmisel sajandil. Remsul on mingi idealistlik mõte seoses naiivsuse ja jumalatumetusega, selles romaanis oleks just nagu ilmne, et kommunistid võinuksid olla head ristiusu noviitsid, kui nad oleks järjekindlad olnud. Mitte vastupidi. Remsu laseb romaanis toimida jumalatumetusel väga naiivsel tasemel, kuid vääramatult. Ja ometi pisut ka ironiliselt, ajuti läbi eituse ehk isegi enesega, oma naeruga/nutuga võideldes. Lihtsakoelisusse rüütatuna näitab teos hulganisti kurjuse, vägivalda ja reetmise süngi varjundeid ning headuse ja andestuse valulikke nüansse. Remsu on üldse viimase aja loomingu võtnud laussiira kurjuse vastu astuja hoiaku.

Remsu arvestab tõsiselt ajaloodoku-

mentidega, kuid võtab endale fabuleerija vabaduse ja ei välista kuulujutte. Viimaseid pigem naudib. Faktoloogilist autentisust ehk allikaid on siiski romaani põhjal võimalik aimata. Osa romaani kolmandast jaost mõjub intervjuudena, kuid Remsu sellist vahetut olekut eitab. Remsu näiv lobedus on üsna elitaarne, nagu alguses öeldud – kultuuri seest tulnud. Kui te hakkate mõistatama, miks puudub romaani teine jagu, siis mulle tundub, et ta pole Rootsi asunud rannarootslaste tausta uurimiseks veel raha leidnud, aga uurimist on vaja. Ja miks üldse üks karjala sugu eestlane sellest väiksest rahvaskillust kirjutab? Kunagi tegi ta stsenaaristina eeltööd nüüdseks maha kantud filmi jaoks ja jõudis rannarootsi rahvale ootamatult lähedale. Ja küllap on ta tajunud väikeste rahvakildude tegelikku olemust lähemalt oma kaugetel rännakutel, vahet koguni pisut eneseksi.

PEETER KÜNSTER

VÄÄRT KOGUMIK

Uno Mereste. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühiuurimusi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, [2000,] 526 lk.

Akadeemik Uno Mereste raamatut on hea lugeda. Kuigi ligi 90% teksti on tuttav ja tükati mitu korda üle loetud, paljusid soovitusi oma igapäevatoos kasutatud, ikka hea lugeda. Nende igituttavate tekstide jällelugemise mõnu põhjusi on kolm.

Esiteks enamiku kirjutiste puhul tekivad tunne, mida võiks nimetada kongeni-aalsuseks, kui see poleks liiga pretensioonikas. Tegu on pigem vaadeldavate nähtuste äratatud esmaste mõtteidude päripidisusega. Pärast on võidud vaid kadedusega jälgida, mis uhke asja (oskuskeelekorralduses näiteks Mereste ületuspõhimõtte, 1969) võib sügavam mõtleja vabalt saadaval olnud ideedukestest aretada oma lühida, lollikindla loogikasammuga (ei ükski samm liiga pikk, rääkimata kahe astme korruga võtmisest). Enamasti lööb mõttearenduse lõpuks järeldus täiesti klaariks, see osutub igast küljest argumentidega nii betoneerituks, et oponendil ei jää muud üle, kui nõustuda (või kätega kallale tulla).

Teiseks mõnuallikaks on see, et enamasti ei jää Mereste keeleasjade käsitlused märgi- ehk Z-tasandile, vaid ulatuvad (avaramasse) ruumi. Lisadimensioonid, mis lubavad tasapinnal tekkivatest umbsisudest elegantselt välja tulla, on, nii nagu asi nõuab, kord süsteemiteooria, kord semiootika, kord sotsioloogia, kord majandus-, kord õigusteadus. Ja neist valdkondadest pärinevaid argumente ei kasutata sugugi 149 lehekülje viimase mõttetera ("*ühelt poolt...*, *teiselt poolt...*") kohase pealiskaudsusega – juurdetõmmatud teaduste sissejuhatustepeatükkidest latvu katkudes –, vaid nii, et kusagil ei teki autori libedal jääb ukerdamise või salvede tühjakskraamituse tunnet (muidugi pole põhjustki seda karta majandusteaduse, autori põhiala puhul, kuid muudel puhkudel väärrib selline soliidne interdistsiplinaarsus äramärkimist).

Kolmas mõnutunde tekitaja – igivärskus – peaks 30–40-aastaste tekstide puhul olema ühtlasi (ja vist pigemgi) mu-

reallikas. Eks tähenda ju too värskus, et *R&D*, uurimise & rakenduse paarikus haigutab & koha peal üha kuristik. See kuristik pole muidugi sinne ainulaadsus ja kõige vähem on põhjust selle olemasolu ette heita uurijale. Kuid kõrvaltvaatajal on põhjust muretseda küll, kui pealt kolmesajast leheküljest üle veerandsajandi tagasi kirjutatud keelehooldetekstist võib enam-vähem aegunuks arvata vaid 20-leheküljelise "Vene liitadjektiivide tõlkimisest". Seegi pole aegunud põhjusel, et "raamatulis-poetiliste stampide" vori-pidajad oleksid U. Merestelt õppust võtnud ja üle läinud "raamatulikele luulestampidele", vaid sellepärast, et *сложные прилага-тельные* ise on lõpetanud oma "ajalehelis-massilise" pealetungi. See loll kopeermall vaibub tasapisi lihtsalt vene keele surve kadumise tõttu. Vene keele kaugeks jäämist kinnitavad muide ka raamatu (miskipärast anonüümse) toimetaja läbilas-tud ladinast suhteliselt rohkemad kirillit-savead.

Ad rem. Ühes 1975. aastast pärinevas Uno Mereste Edasi-dialoogis peaaegu-kaim Henno Meristega tuleb lõpupoole esile C. R. Jakobsoni ütlus "keel ja mõis-tus käivad käsikäes, keel on avalikuks saanud mõistus". Selle üt-luse teise, säravamana poole¹ on Mereste nüüd raamatusse võetud loole pannud uueks pealkirjaks. Tundub tähenduslik: enamikku majandusteadlasest akadeemi-ku mahukaid keeleprobleemide käsitlusi näib olevat tagant tõuganud just selles maksimimis avaldub keele ja mõtle-mise vahekorra mõistmine. 1962. aasta loengus seletab ta majandusüliõpilastele: "...vähemalt ühiskonnateadustes võrdub keele puudulik valdamine aine halva tundmi-

¹ Maksim "Keel on avalikuks saanud mõistus" tundub nii sügavana, et on tekkinud tahtmine välja uurida, kuidas on antiik-autorid seda mõtet väljendanud. Pole ju võimalik, et nii igavikuline mõte on pidanud ootama sõnastamist XIX sajandi teise poole-ni! Kahtlustamata C. R. Jakobsoni, et ta ehtis ennast võõraste sulgedega, ei saa lah-ti tundest, mis tekkis kunagi üht kergekaalulist nüüdisameeriklast lugedes, kes soovitas lugejal muretseda mee-le-kindlust taluda asju, mida ei saa muuta, julgust muuta neid, mida saab, ja mõistust, et nende vahel vahet teha, - see ei saa olla nii noor mõte! (Hiljem ongi selgunud, et too soovitus - palve kujul - pärineb vähemalt Assisi Franciscuselt.)

sega." 1990-ndatel aastatel tuleb tal aga ühtelugu kummutada õigusosal tegutse-vate keelenihilistide eba- ja poolharitlas-te tavalaadis tehtud mõtte(lageduse)aval-dusi "mis te norite keele kallal, räägime asjast" ning tõestada nagu lastele, et kor-raliku keeleta ei saa seadustest asja.

Võib koguni öelda, et kogumikus ei lei-du kirjutist, mille pealisülesanne ei oleks muretseda mõistusele paremaid, s.o täp-semaid ja süsteemsemaid, ökonoomse-maid ja ladusamaid, tõhusamaid ja miks mitte ka ilusamaid avalikuks saamise va-hendeid. Lugemisel saab ühtlasi kogu aeg jälgida, kuidas autor ise endale neid vahendeid valib ning vajaduse korral juurde teeb ja teritab.

Nii et siis ühekülgne *keele-kui-tööriis-ta-me*s? Kui luuletajad soovivad, siis tööriistamees küll, kuid mitte ühekülgne. Ühekülgsuskahtluse kummutab 48. lehe-külje teine lõik, millega lükatakse tagasi tuntud sallimatu sallivusapologeedi kit-sarinnalised tänitamised nende kallal, kes taotleavad teaduslikule keelerakendu-sele hädatarvilikku täpsust ja korrapära. U. Mereste seevastu ei kurjusta kunagi "ilukirjandusliku sõnastustava mitme-plaanilisuse" viljelejatega, vaid nendib: "Teaduslik täpsus ja ütlemise täielikkus võib aga kunstielamuse juba eos hävitada, ehkki ei tarvitse seda mitte alati teha." Ning rakendab toda mitmeplaanilisust isegi üpris edukalt (vt "Mõtletaja ütleb ikka vähem, kui ta mõtleb, nagu ka ütletaja mõtleb ikka vähem, kui ta ütleb" ja teised mõttekillud lk 139-150).

Raamatu esimesed, oskuskeelegaod al-gavad selgitamisega, kas teadus saab ka-su või kahju, kui teadlase käsutuses on (peale muude ka) hästi pihku istuvate pi-demete ja pisut teistmoodi lõikavate tera-dega instrumente sisaldav rahvuslik kee-letööriistakast. Selgub, et kasu.

Edasi seatakse süsteemiteooriat kaa-sates teaduskeele oma kohale üldkeeles ja suhtes ühiskeelele. Neist "Süsteemiteo-reetilistest mõlgutustest" leiame vanade tuttavatena üles hästi tasakaalus olevad soovitusel: ühelt poolt "ühiskeelt tuleb ... kaitsta erialakeelte liiga hoogsa ja paha-tihti professionaalselt kitsarinnalise ag-ressiooni eest, mida on nimetatud ka ter-minoloogiliseks purismiks", ja teiselt poolt "ühiskeele kaitsmine ei tähenda.... seda, et tuleks kuidagi viisi püüda tõkes-

tada eriala-, eriti teaduskeele arengut" (lk 55). Võrreldes öeldud mõningate ilukirjandustölkijate jt literaatide püüga keelata näiteks ornitoloogidel viia oma oskussõnavara vastavusse tähendite süsteemi loogikaga. Enda ja avalikkuse tarvis valmistatud koll-argument pidi näitama, et kui *swift*'i ei tähistata eesti teaduskeeles enam sõnaga, mis märgistab ta eksitavalt pääsulaste – *swallows* – liigiks, siis ei ole ühiskeeleski enam võimalik laulda "piiri-pääri pääsukene". Huvitav on just see lingvistiline masohhism: "professionaalselt kitsarinnaline terminiagressioon" ei lähtu enamasti terminite päritolueriala inimestelt, vaid aja- ja ilukirjanduslike tekstidega tegelejatelt endilt. Tihti samadelt isikutelt, kellelt valukarjatusedki.

Edasi minnes jõuab U. Mereste otse keelelise riistakambri teritusruumi. Terminoloogia ja selle neli tähendust. Terminoloogia ja nomenklatuur. Ületuspõhimõte ("... ületuspõhimõtte valgusel on näha, et seatakse endale lubamatult tagasihoidlik eesmärk, kui mingil erialal püütakse eestikeelset terminoloogiat arendada täpselt niisama heaks, kui on sama eriala terminoloogia mõnes teises keeles"). Oma põhiala, majandusteaduse terminoloogia probleemide põhjalt sedastatakse, et polüseemia on üldiselt suurem pahe kui sünonüümia. Viimane on positiivne omatüveliste ja rahvusvaheliste rööpsõnade korral. (Haakub hästi kutsealiste oskuskeeleteoreetikute öelduga.) Ja veel üks eurovärava ees, silm suur, seisvale veiselapsele aktuaalselt oluline nõu samast kohast (lk 97): leidnud võõrkeelsest tekstist uue moega väljendi (U. Mereste näide on *national economy*, ise lisan siia *public health*'i), tuleb kõigepealt selgusele jõuda, kas selle taga on uut mõistet või mitte. Kui pole, ei maksa hakata tegema uut oskussõna (*rahvusökonomika*, *rahvatervis*), vaid tuleb kasutada keeles olevat ja kinnistunud (*rahvamajandus*, *tervishoid*).

Raamatus on veel palju oskus-, sh teaduskeelelega tegelejale sagedast ülelugemist väärivaid tiheda mõttetöö vilju: loengutäis häid nõuandeid teaduskirjutise keele ja stiili asjus, teaduskraadide eestikeelsete nimetuste otstarbeka moodustamise käsitlus koos Henn Saari ülevaatliku tabeliga ning ilmselt kraadinimetuste

moodustamise ümber toimunud väitluste põhjalt sündinud üldistav liitoskussõnade mõttelühisteta moodustamise ja lühendamise võimaluste (ehk liigagi raskepärases) formaliseeritud käsitlus. Peale selle leidub raamatu esimeses, oskuskeelepooles palju mõistlikke nõuandeid väljendushooldle üksikküsimuste kohta, millest tõsttan esile inglise omadussõna *national* 18-punktilise (!) tähenduste ja eesti vastete loendi (lk 313 jj) ning samuti inglise väljendite *per cent* ja *percentage point* taga oleva sisu selge ja aruka edasiandmise viisi esituse (lk 289 jj): protsendi v õ r r a saab muutuda ainult see, mida mõõdetakse protsentides, mingeid "protsendipunkte" eesti keel ei vaja.

Raamatu teine pool koosneb kirjutistest, mis on sündinud autori praeguse seadusandjatöö teoreetiliseks põhjendamiseks ja selleks, et teavitada avalikkust seadusandluse käigus tekkivatest/tekkitavatest, vahel lausa pöörastena tunduvatest "probleemidest". Ilmneb, et seaduste keelelist rüüd kipuvad selle kallal askeldavad tagasihoidliku oskuskeeleteadmusega ülbevoitu rätsepasellid sedavõrd hullusti kortsima, et hariliku üldkeelelise ja -terminoloogilise täiendõppe peale nende puhul loota ei saa. Tuleb kirjutada sõnadest ja mõistuse avalikuks tegemise algtõdedest ü k s h a a v a l ja korduvalt ja korduvalt... ja tulutul! Mis asi on selles eneseküllases peeglitaguses maailmas "õigusseadus" (ja milliseid juuras veel on?), miks peab *omandil* olema *ese*, miks asjad ei tohi olla *omad*, vaid peavad olema *omand[iõig]uses*, kui kõvast puust peab olema pea, mis ei suuda mõista *tarne* ja *hanke* ning *tähtaja* ja *tähtpäeva* vahet, kuidas saab astuda kooli või laeva *liikmeks*, mismoodi *tariif* muutub kaubaloendiks (ja *palk* töötajate nimekirjaks?), kas *igaihest* võib kunagi saada *inimene* ja kas seesinane mittejuriidiline olend üldse peabki nendest seadusetaolistest tekstidest aru saama, mida "seadusloojateks" ülendatud segase mõtte ja puuduliku väljendusvõimega isikud seaduseelnõudeks vorbivad? See on küsimuste ring, millele üks selgemeelne inimene kahjuks on sunnitud viimasel ajal oma aega kulutama. Sest ta on selle ringi sees. Ta ei saa seal lihtsalt niisama nuppe painata ja palka võtta. Ta p e a b püüdma pimedusse valgust heita, see on õppejõu põ-

hiülesanne. Aga näib, et sealkandis kõrv head nõu ei kuula, suu tänusõna ei ütle ega kuulsuse kikkad kire, sest kirjutatud on, et võhik on alati valmis kaitsma oma väärtuslikemat omandit – võhiklust – viimse veretilgani. Eesotsas ministritoolilgi istunud võhikuga, kes arvanuvat, et terminiks kõlbab iga sõna, kui vaid "ühte moodi kokku leppida".

On veel jäänud raamatu lõpus olev "Nimi ja nimetus", mis kutsus end lugema esimesena: see oli raamatus ainuke tekst, mida pole olnud võimalik varem lugeda ("liitsõnaalgebrat" sain autori lahkelt loal lugeda käsikirjas 1970-ndate lõpus). Käsitlus on põhjalik ja järjekindel ning pea-aegu veenev, aga üks kahtluseus küsib: "Hea küll, kõik sõna(märgi)d on siitpeale nimed. Mitte ainult semiootilises mõttes – et kui enne tähistas tähendit/denotaati sõna[märki], siis nüüd teeb seda *nimi* –, vaid ka keelelises, nimelt "paratamatusest seda (nime mõiste semiootilist päritolu) laiendada ka keelelisele nimekäsitlusele" (lk 483). Niisiis oleme täielikult asendanud märgi sõna märgiga *nimi*, muutmata tähendit (?). Mida hakata peale kokkuhoitud ja ametist vabastatud märgiga sõna? Ei usu, et ta keelest kaoks. Nojah, võitu nagu oleks ikka ka. Kui enne pidi ütleva "objektile või mõistele sõna[märki] kinnistama" objektile või mõistet sõna[märgi]ga tähistama", siis nüüd võib öelda lühemalt "objekti või mõistet *nimestama*" (küll tekib paronüümiaht, vrd *nimetama*). Teine kahtluseus küsib, et miks on vastuoluvaba nimeliigituse allservas (tabel lk 491) vastuoluline nime/sõnamärgirida. Pärinimede üks alaliike, mille ootuspärane sõnamärk olnuks *püsi[päris]nimi*, *täppis[päris]nimi* või *ainu[päris]nimi* – igal juhul *n i m i*, on saanud nimeks (s.t sõnamärgiks) *nimetuse*! Uss peab seda halvaks niihästi taktikaliselt kui ka puht märgikvaliteedi mõttes. Tak-

tikaliselt, sest terminisüsteemi teatavat suurepoolsetki muudatust on publikul kergem omaks võtta kui selle peapealepöörangut. Eks ole, kui *nimetuse* propriaalsus ehk pärisus oli enne 0% ja *nime* oma 99%, siis nüüd hakkaks asi olema vastupidi – *nimi* on pärisusest prii, *nimetuse* aga eriti, lausa 99,999% propriaalne! Sellise märgi ehk nime valimine 'püsitäppisainu(=super)proopriumile' on kahtluseussi meelest vähesobiv ka põhjusel, miks Henn Saari pidi selgitama: "... mõistagi deverbaalina sõnast *nimetama*." Hüva, siinkirjutaja käsib nüüd oma kahtluseussidel pidada suu ja hoida kõrvad lahiti sellele, mida on asja kohta öelda onomastikutel, loogikutel ja semiootikutel.

Raamatu peamise, laiemat huvi pakkuva oskuskeelepoole artiklid on kirjutatud veerandsajandi jooksul, 15–40 aastat tagasi. Nagu öeldud, pole nad suuremalt jaolt oma tähtsusest midagi kaotanud. Meil, XXI sajandi inimestel tuleks häbeneda silmad peast, kui me aastakümneid pärast nii selgete õpetuste saamist julgeme heale valgele paberile trükkida "oskussõnadena" haledaid väänanguid või nõmetooreid inglise ja soome keelest pärit ärandusi. Kristusekompleks. Ajaarvamine algab meist. Enne meid pole olnud midagi teadmismäärset. Ja lähebki esimesena pähelöönud ligikaudsus paberile. Naela (või naelutus)püstoli asemel saab *nail gun*'i vasteks "naelpüss" (naelataoline püss?), määrdepritsi asemel tõlgitakse *rasvapuristin* "rasvapressiks", vimpli asemel saab *viiri*'st "viir" jne. Enamasti tulnuks vaid sõnastikest olemasolev eestikeelne termin üles otsida. Vahel aga on ka probleemi ja tõepoolest tuleb oma mõistust ergastada U. Mereste oskuskeelekäsitluste ütelugemisega. Suurepärane, et nad nüüd ühtede kaante vahelt võtta on.

HEIDO OTS

HELMUT JOONUKS

(10. I 1924—6. V 2001)

Meie hulgast on lahkunud kultuuriloolane ja kodu-uuriija, kelle kodukandihuvi sai alguse juba koolipäevil Väike-Maarja Progümnaasiumis käies. Sellal, 14-aastase noorukina saatis Helmut Joonuks Eesti Rahvaluule Arhiivile oma esimese rahvaluulekorjanduse. Peagi kuulus ta ka Eesti Rahva Muuseumi vabatahtlike korrespondentide hulka ning jätkas alustatud tööd aastail 1946–1972 õpetaja ametis olles. Rakke keskkoolis rajas ta koduloomuuseumi ning 1964. aastal saabus tema juhendamisel õpilastelt ERA-le 747 lehekülge folkloori. H. Joonuksi enda panus ulatub ligi 1000 leheküljeni, lisaks sadakond fotot muistenditega seotud paikadest. Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis on hoiul H. Joonuksi kirju, sh Friedebert Tuglasele, Bernard Kangrole, Nigol Andresenile, Paul Viidingule, samuti on ta

talletanud mitme isiku mälestusi Oskar Lutsu, Evald Tammlaane, Osvald Toominga jt kohta. Eesti Rahva Muuseumile on Helmut Joonuks vastuseid saatnud ligi 30 küsitluskava põhjal, silmapaistvad nende hulgas on ülevaated sepatööst, puutöödest, põllundusest ja karjandusest ning lubjapõletamisest Rakkes.

Missioonitundeliselt kohaliku kultuuriloo tundjalt ilmus algul ülevaateartikleid mitmel pool perioodikas, sh Keele ja Kirjanduse veergudel. Eriti aastail 1970–1987 Rakveres kultuurimälestiste kaitse inspektorina töötades oli Helmut Joonuksil võimalik senisest enam pühendada temaatiliste väljaannete koostamisele. Need said kiiresti populaarseks, tuntumate hulgas "Rakvere rajoon" (1969, 2., täiendatud tr 1977), "Põltsamaa jõgi" (1971, 2. tr 1981), "Võsu" (1972, 2. tr 1975), "Kalevipoja paigad" (1982) jt. Ajakirjas Eesti Loodus ilmus temalt kokku ligi 40 kirjutist huvitavate loodusobjektide kohta. Album "Kirjanduslikke paiku Eestis" (1999) on rikkalikult illustreeritud H. Joonuksi tehtud fotodega.

Kollektsionääride seas oli Helmut Joonuks tuntud kui bibliofiil, eksliibriste koguja, numismaatik ja filatelist. Koolipõlvest alates on ta avaldanud ka luuletusi (osalt varjunimega Elmu Pille). Paremik neist on ilmunud koondkogus "Õhtu nagu tulekahi" (1998). Järeleühudeks autorile leiame siit sõnad:

*Üks inimelu igaviku hetk,
üks lõpmatuses lõpmatusse retk
kui välgu pilk.*

MALL HIEMÄE

PUUDE TAGA ON METS

Ago Künnap 60

Ago Künnap on uuendaja. Mitte keele-uuendaja. Hoopis mõtteviisi uuendaja. Uralistikas ja eestlaste eneseteadvuses. Ta näeb puude taga metsa. Nooruses oli ta usin traditsiooniline keeleuurija. Kaitstes kaks korda doktorikraadigi. Ühe korra Soomes ja siis veel lisaks vene oma ka. Aga siis hakkas tal igav. Mitte sellepärast, et töö ei pakkunud rõõmu, aga sellepärast, et talle tundus, et see töö ei vii enam kuhugi. Keelepua teooriad, millel traditsiooniline uralistika põhineb, olid äkki ajast ja arust. Ja ega XIX sajandi teooriad suudagi kirjeldada seda faktide hulka, mille on kogunud kogu XX sajandi jooksul keeleteadlased, arheoloogid, antropoloogid, geneetikud jt uurijad.

Teadusfilosoof Thomas Kuhn õpetab, et teaduses on paradigmad, mille raamides uurijad tegutsevad.¹ Paradigmad ei evolutsioneeru, vaid vahetuvad teaduslike revolutsioonide käigus. Revolutsioonid ehk uued paradigmad tekivad siis, kui koguneb uus kriitilist massi ületav faktide hulk, mida ei ole vanade teooriatega vana paradigma raames enam võimalik seletada. Teaduslikele revolutsioonidele on iseloomulik see, et vana paradigma pooldajad enamasti ümber ei kasva. Noored lähevad uuega kaasa ning vanad viivad oma paradigma hauda kaasa.

Ago juhtum sobib imetabasel viisil kokku teaduslike revolutsioonide teooriaga. Paljud vana paradigma pooldajad kiruvad teda maa põhja. Noored on temast aga suures vaimustuses. Milles siis Ago uus õpetus seisneb?² Ta väidab, et kunagi pole kõneldud midagi sellist nagu uurali või soome-ugri algkeel. Pole olnud algkodu, algkultuuri, algreligiooni jmt. Parimal juhul oli see, mida me uurali algkeeleks peame või rekonstrueerinud oleme, mingi lihtsustatud suhtluskeel, mingi *lingua franca*, mida uurali rahvad tohututel aladel kasutasid omavahelises

suhtlemises. Ago õpetab meid ka, et läänemeresoomlased ei tulnud Läänemere äärde kusagilt idast. Tulime siia jääaja-aegsetest refuugiumitest ja oleme siin olnud sellest ajast peale, kui jää taganes ning tekkis taimestik. Tulime põhjapötrade järel. Ago on esitanud ka elegantse hüpoteesi, et inimesed pani Kesk-Euroopast Läänemere poole liikuma Eifeli vulkaani purse üksteist ja pool tuhat aastat tagasi. Vulkaaniline tuhk kattis hiiglaslikud arktilise taimestikuga alad. Põhjapödrad jäid nälga ning pidid liikuma uutele aladele. Nende järel tulidki meie esivanemad, kes rajasid siin jääajajärgse Kunda kultuuri.³ Selle teooria järgi on *siig, vimb, konn, neem, saar, higi, selg, hull, nüri, sugu* jt ning kohanimed *Peipsi* ja *Pärnu*, mida Ago õpetaja Paul Ariste substraatsõnadeks pidas, vanimad eesti keele sõnad. (Sõnu Ago eriti ei armasta. Ta ütleb, et need on nagu liiv rannas.)

Ago on kogunud paljude autorite tödest suure hulga tõestusmaterjali ja näidanud, et slaavi, balti ja germaani keeled on täis uurali substraati. Viimasel ajal on uurali substraati oletatud isegi kaugetes tohhaari keeltes.

Agot peetakse vahel ka puuraiujaks. Temast on Eesti Ekspressis isegi selline pilt joonistatud. Tegelikult on ta uurali tüvest eemaldanud ainult samojeedi keeled. Geneetikud ja antropoloogid on näidanud, et samojeedid on teisest tõust. Kuidas siis aga seletada, et uurali algkeel jagunes koos selle kõnelejatega samojeedi ja soome-ugri haruks? Võimatu. Ainus usutav seletus on selline, et mõningad Siberi rahvad õppisid vigaselt selgeks mõne soome-ugri keele ja läksidki sellele üle. Ago ei väida, et uurali rahvad pole sugulased. On küll. Kuid (keele)puude taga tuleb näha metsa, kus kõik on läbi põimunud nagu mangroovivõsas. Keelkonnad moodustavadki pigem võrgustikke kui lihtsalt üksikuid puid.

Aga ega Ago siis üksinda uut paradigmat loo. Ta kuulub juurte (*Roots*) liikumisse, mille vaimseks juhiks on *grand*

³ Vt U. Sutrop, *The Upper Paleolithic Migration from the Eifel Mountains into the Baltic*. – *Fenno-Ugristica* 21. Tartu, 1997, lk 90–98.

¹ T. S. K u h n, *The Structure of Scientific Revolution*. Chicago, 1970 (2., täiendatud trükk).

² Tema õpetus on esitatud kahes värskes monograafias: A. K ü n n a p, *Breakthrough in Present-Day Uralistics*. Tartu, 1998 ning A. K ü n n a p, *Contact-Induced Perspectives in Uralic Languages*. München, 2000.

old man Julku Kyösti, liikmeteks Kalevi Wiik, János Puzstay, Marek Zvelebil, Pavel Dolukhanov, Richard Villems jt. Vaimset sugulust on Agol ka päikeselise Itaalia uralisti Angela Marcantonioaga. Ja loomulikult on liikumisel ka oma eelkäija, mees, kes oli oma ajast ees – Richard Indreko.⁴

⁴ Vt U. Sutrop (ed), Special issue on the origin of the Finnic peoples and languages dedicated to Richard Indreko

Ma usun, et võin kõigi juurte liikumise relvavendade nimel soovida Tartu Ülikooli uurali keelte õppetooli juhatajale professor dr.dr. Ago Künnapile jätkuvaid mehetegeusid uralistika uuendamisel ja noorte kasvatamisel.

URMAS SUTROP

(1900–1961). – Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences 2001, kd 5, nr 1.

EMAKEELEPÄEVA TÄHISTAMISEST

Kui seni on olnud 14. märtsil, Kristian Jaak Petersoni sünnipäeval tähistatava emakeelepäeva kõige olulisemad üritused Emakeele Seltsi ja koolide ühised keele- ja rahvaluulepäevad, siis lisaks nendele¹ toimus tänavu seoses luuletaja 200. sünniaastapäevaga ka konverents, esitleti Eesti Keele Instituudi ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse töötajate koostatud teost "Jaak. Kristian Jaak Peterson 200", Eesti Akadeemilises Raamatukogus korraldati raamatunäitus.

14. märtsi konverentsil kõneles Tõnu Karma (Riia) teemal "Kas K. J. Peterson oskas läti keelt?". Ta oli leidnud Petersoni eesti keelest küllalt palju lätipärasusi, mis annavad alust järeldada, et Peterson võis läti keelt osata, kuigi otsesid andmeid selle kohta ei ole. Seda järeldust toetavad ka Petersoni eluloo mõningad seisgad, mis T. Karma esile tõi, ning samuti tõenäosus, et nii keelehuviline ja -andeline inimene ei saanud jätta keskkonnas, mis oli vähemalt mingil määral läतिकeelenegi, seda keelt tähelepanuta. Arutleti ka ikka veel vaieldavaks jääva küsimuse üle, mis rahvusest oli Petersoni ema. Jäi mulje, et ta võis väga hästi olla ka eestlane.

Kristiina Ross (Tallinn) pidas ettekande "K. J. Peterson ja eesti keeleteadus", milles analüüsis Petersoni avaldatud ja avaldamata jäänud keealaseid töid, eriti eesti keele käänetesüsteemi käsitlust, vaadeldes seda tolleaegse grammatikakirjelduse taustal, kusjuures selles võrdluses on Petersoni tööd väga sageli igati arvestataval tasemel.²

¹ Vt ajakirja selles numbris ilmutat Tõnu Tenderi ülevaadet "Emakeele Seltsi keele- ja rahvaluulepäevad" (lk 521–522).

² Neid töid saab lugeda ka K. Rossi ees-

Urmas Sutropi (Tallinn) ettekande pealkiri oli "Eesti lõhnasõnade areng. Lõhnad K. J. Petersoni luules". Meie lõhnasõnade tähenduses on toimunud suuri nihkeid (näiteks on varasema *haisu* asemel praegu neutraalne sõna *lõhn*) ning mõni Petersoniaegne või XIX sajandi tavaline lõhnasõna on tänapäeval väga harva kasutusel.³

Birute Klaas (Tartu) pidas ettekande "Eesti juurtega kakskeelsete perekondade keele-eelistustest". Põhjalikumalt oli juttu Leedus elavate eestlaste ja nende laste eesti keele säilimisest ja kadumisest.

Kaks päeva varem, 12. märtsil algas rahvusvaheline keelte arengu konverents "Eesti keel Euroopas" ja ka 14. märtsi Petersoni-teemalised ettekanded olid üks selle osi. Istungil "Keel ja struktuur" käsitleti kõigepealt üldisemalt keele muutumisega, keele omandamisega ja kontaktidega seostuvat. Seejärel olid arutlusel otseselt eesti keele probleemid. Suliko Liiv (Tallinn) vaatles eesti ajakirjanduses esinevaid inglise laensõnu.⁴ Reet Kasik (Tartu) esines ettekandega "Ühest uuest verbitüübist eesti morfoloogias" (kontraheerunud *surfama*, *klikkama* jne *i-tüveliste surfima*, *klikkima* jne asemel või kõrval).⁵ Silvi Vare (Tallinn) kõneles eesti sõnavarakorralduse suundumustest.⁶ Mati Hint pidas ettekande "Ees-

tikeelses tõlkes: Jaak. Kristian Jaak Peterson 200. Eesti Keele Sihtasutus, [2001,] lk 131–209.

³ Vt ka: U. Sutrop, Lõhnad meie keeles. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 1, lk 5–12.

⁴ Vt ka S. Liiv, *Kuul server ruulib*. Mõtteid ka 1999. aasta ÕS-i kohta. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 6, lk 424–426.

⁵ Vt R. Kasik, *Kas surfima või surfama?* – Keel ja Kirjandus 2000, nr 12, lk 889–890.

⁶ Vt ajakirja selles numbris ilmutat Sil-

ti ortograafia (silbi)fonoloogiline põhi" (ettekande põhjal kirjutatud artikkel ilmub peatselt Keeles ja Kirjanduses). Karl Pajusalu (Tartu) rääkis oma ettekandes "Muutuvast ja muutumatust eesti keele häälduses" võõrhäälikute hääldamisest, väites, et vähemalt tema ettekande aluseks oleva materjali põhjal olevat heliliste klusiilide ja sibilantide võõrapärane hääldus tavaliseks muutumas. Inno Salasoo (Sydney) osutas ettekandes "Eesti keel väliseestlase silma läbi" keelenditele, mis teda kui väliseestlast kõige rohkem häirivad.

13. märtsi hommikul istungil kõneldi keelest ja tehnoloogiast. Einar Meistri (Tallinn) ja Haldur Õimu (Tartu) ettekandes vaeti eesti keele tehnoloogia praegust seisust. Eesti arvutilingvistika, kõnesünteesi teemasid käsitlesid veel Heiki-Jaan Kaalepi (Tartu) ja Meelis Mihkla (Tallinn) ettekanne. Läti keele olukorrast ja tulevikust kõneles Ina Druviete (Riia). Selgus, et mõningatest erinevustest hoolimata on probleemid ja loodetavad lahendused üsna samalaadsed kui eesti keele puhul. Vineta Porina (Riia) kõneles Läti kakskeelsete inimeste koodivahetusest. See on nähtus, mis on Lätis kindlasti palju levinum kui Eestis. Peep Nemvalts (Uppsala) andis ettekande pealkirjas esitatud küsimusele: "Kas Eesti

vi Vare artiklit "Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe" (lk 455–472).

⁷ Vt ka ajakirja selles numbris ilmuv Haldur Õimu samateemalist artiklit "Keele tehnoloogiast ja eesti keelest" (lk 499–501).

vajab eestikeelset kõrgharidust", vastuse, et vajab kindlasti. Oma posterettekandes soovitas ta muu hulgas loobuda võõrsõnast kompuuter ja eelistada ka sõnale arvuti raali, millest on palju lihtsam ja parem tuletisi ja liitsõnu moodustada. Teine posterettekanne, Ene Vainiku (Tallinn) "K. J. Peterson ja tema keel" kuulus sisuliselt kokku järgmise päeva Petersoni ja emakeelepäeva teemaliste ettekannetega.

Lõpetuseks oleks väga hea öelda, et emakeelepäeva tähistati sel aastal eriti suurejooneliselt, ühendades sellega Euroopa keelteaasta tähistamise. Mõningad seigad panevad arvama, et oli hoopis vastupidi: Euroopa keelteaasta tähistamisega liideti emakeelepäev ja K. J. Petersoni sünniaastapäev. Nii on konverentsi kavalehel: "Konverents on pühendatud Euroopa keelteaastale 2001 ja K. J. Petersoni 200. sünniaastapäevale" (oleks ju võinud olla vastupidi ja mainida ka emakeelepäeva) ning ka 14. märtsi Petersoni-ettekannete istung ei ole saanud omaette pealkirja, vaid see toimus alapealkirja all "Keel ja etnilisus II". Küllap keegi kaugel ja kõrgel teab, mida see *etnilisus* ning kogu *keel ja etnilisus* tähendavad. Palju hullem on, et kavalehel on eestikeelsete ettekannete pealkirjade kõrval ka ingliskeelne tõlge, aga ingliskeelsete puhul eesti tõlget ei ole. Ja niiviisi emakeelepäeva ja Petersoniga seotud üritusel!

VÄINO KLAUS

EMAKEELE SELTSI KEELE- JA RAHVALUULEPÄEVAD

Emakeele Seltsi (kaas)korraldamisel peeti 2001. aasta märtsis kuus keelepäeva ja kolm rahvaluulepäeva.

13. märtsil oli keelepäev Sillamäe Kannuka koolis (ES-i 219. keelepäev). Asta Õim esines aktusel sõnavõtuga "Eesti keel muutunud ühiskonnas". Pärast aktust toimus Ida-Virumaa vene koolide eesti keele õpetajate nõupidamine, kus A. Õim pidas ettekande "Abiks eesti keele õpetamisel".

Tallinnas Pelgulinna Gümnaasiumis toimus 13. märtsil kauni emakeele tähistamise ES-i 45. rahvaluulepäev. Päevakavas oli Ülo Tedre loeng eesti rahvakommetest.

Emakeelepäeval, 14. märtsil toimus

ES-i kaaskorraldamisel viis keelepäeva ja kaks rahvaluulepäeva. Rahvaluulepäevad toimusid Tallinna Inglise Kolledžis. Korraldamise mõtte algataja oli õpetaja Asta Niinemäe. ES-i poolt aitas päeva kavandamisele kõige rohkem kaasa Vaike Sarv, ürituse kaaskorraldaja oli Akadeemiline Rahvaluule Selts. Rahvaluulepäevad kandsid üldpealkirja "Petersonist Runnelini". 5.–8. klassi õpilaste ja ES-i 46. rahvaluulepäev algas kooli direktori Toomas Kruusimäe avasõnaga. 11. ja 12. klassi õpilased esitasid luulepõimiku "Petersonist Runnelini". Järgnes TÜ doktorandi Risto Järve ettekanne "K. J. Peterson rahvaluule harrastajana". V. Sarv pidas ettekande "Maarahva tähtpäevad".

Ettekannete vahel esinesid kooli kammerkoor ja lastekoos ning rahvatantsurühm, kandle mängis 11. klassi õpilane M. Lani. Pärast vaheaega mängiti rahvamänge, autasustati omaloominguvõistluste, viktoriinide ning olümpiaadide võitjaid. Päeva lõpetas Õie Sarve juhata tud setu laulikute esinemine.

Samal päeval toimus veel Tallinna Ing lise Kolledži 9.–12. klassi õpilaste ja ES-i 47. rahvaluulepäev. Avasõna lausus jälle direktor T. Kruusimägi. Taas esitasid luule põimiku 11. ja 12. klassi õpilased. Risto Järv pidas ettekande "Gananderi–Petersoni "Soome mütolooogia" eesti eepose eel postina". Seejärel esinesid setu laulikud. Pärast vaheaega tantsisid 4. ja 5. klassi õpilased rahvatantse. Järgmisena kuulati Eesti Muusikaakadeemia magistrandi Geiu Rohtla ettekannet "Pilk Tartu muusikaellu K. J. Petersoni päevil (1801–1822)". Järgnes kammerkoori ning lastekoori esinemine. Eesti Kirjandusmuuseumi teadur Kristi Metste sõnavõtt kandis pealkirja "Mõnda Faehlmanni muistenditest". Päeva lõpetasid autasustamine ning õppealajuhataja lõppsõna.

Võhma Gümnaasiumis toimus Viljandi maakonna ja ES-i 220. keelepäev. Päeva avas kooli direktor Tiiu Nõmm. Seejärel täitsid Viljandi maakonna koolide parimad eesti keele oskajad õpilased ortograafia testi. Päevakorras oli kaks ettekannet: Jüri Viikberg (ES-i abiesimees, EKI vanemteadur), "Keelel on mitu nägu. (Murdemaastikku appi võttes)" ja Raivo Kuusk, "Kristjan Jaak Petersonist". Keelepäeva lõpul vaadati etendust "Kevade Võhma koolis" ning autasustati parimaid ortograafia testi täitjaid.

Õismäe Humanitaargümnaasiumi 3. ja ES-i 221. keelepäeva avas õpetaja Piret Järvela. 9. klassi õpilased esitasid põimiku "Luuletajad keelest". Kuulati folkloristi, ES-i tegevliikme Marju Kõivupuu ettekannet "Kas siis selle maa keel...". Seejärel astus lavale kooli segaansambel. Päeva lõppsõna lausus kooli huvijuht Helle Kasesalu.

Tallinna Mahtra Gümnaasiumis toimus Lasnamäe vene koolide ja ES-i 222. keelepäev, millega tähistati Kristian Jaak Petersoni 200. sünniaastapäeva. Avaettekande "Suured ja väikesed keeled, noored ja vanad keeled" pidas ES-i tegevliige raadiomees Einar Kraut. Õpila

sed kuulasid esinejat suure huviga ning esitasid arvukalt küsimusi. Ettekande järel deklameerisid Laagna Gümnaasiumi kaks XIX sajandi rõivastuses noormeest K. J. Petersoni luuletusi. Seejärel katsuti vaimujõudu Petersoni-teemalises vikto riinis. Üldvõitjaks tuli Läänemere Gümnaasium, järgnesid Laagna ja Mahtra Gümnaasium. Esseesid kommenteerinud E. Kraut oli meeldivalt üllatunud, sest Petersoni võrreldi Lomonossoviga (nt üks kõndis Tartust Riiga, teine Arhangelskist Peterburi jne), rõhutati Petersoni sõltumatust, keelteoskust jm. Päev lõpetati kohvilauas. Vene koolide keelepäeva õhkkond oli väga sõbralik ja eestimeelne.

Ida-Virumaal Jõhvi Kultuurikeskuses peeti ES-i 223. keelepäev. EKI vanemteadur ES-i tegevliige Helmi Neetar kõneles teemal "Jõhvi vana murdekeele kirjapanekud Eesti Keele Instituudis". Teda kuulasid Jõhvi eestikeelse gümnaasiumi 7.–12. klassi õpilased. Pärast ettekannet said keelepäevalised osa Toila folklooriansambli esinemisest.

Lääne-Virumaal Kiltsi Põhikoolis toimus ES-i 224. keelepäev. Päeva esimese osa sisustasid ettekanded. Rahvaluule uurija Piret Voolaid (Eesti Kirjandusmuuseum) kõneles ühest rahvaluule lühivormist, keerdküsimustest ja TÜ eesti keele õppetooli doktorant ES-i tegevliige Pire Teras "Foneetikast ja õ-st". Keelepäeval tegutsesid töötoad: lugemistuba (eden dati funktsionaalset lugemist, s.t lapsi õpetati lugema nii, et nad suudaksid loetut analüüsida), raamatutuba (kõneldi paberi ja raamatu ajalooost, katsuti käega erinevaid köiteid, raamatuks köideti Kilt si kooli õpilaste kirjutatud kunstmuistendid), näitemängutuba (selles töötoas osales kõige rohkem lapsi), luuletuba ning rahvalaulutuba. Väike-Maarja näitetrupp esitas päeva lõpus näidendi "Juku ja Miku". Kordaläinud üritusel peakorraldaja oli õpetaja Olga Mets.

Keelepäeva korraldamisel on suur osa koolil ja eesti keele õpetajal: päeva ei saa pidada koolis, kus selle vastu huvi ei tunta. Käesoleva aasta algul läks pensionile Kuressaare Vanalinna Kooli õpetaja ES-i tegevliige Helgi Allik. Seetõttu jäi pidamata kooli keelepäev, mis oli seal toimunud kolmel eelmisel aastal.

TÕNU TENDER

KOHANDUMISE MÄRGID

20. aprillil 2001. aastal toimus Tallinas Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ning Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli eestvõttel konverents "Kohandumise märgid". Seekordne üritus oli jätkuks 1997. aastal Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse korraldatud konverentsile "Stalinismi semiootika", kuid nüüd oli lähenemisenurk märksa laiem. Kolme blokki jaotatud filosoofia, kirjanduse ja kunstialaseid ettekandeid sidus küsimus kultuuri vabadusest, kohanemisest ja kohandumisest nii stalinismiaegsetel kui ka -järgsetel aastatel Nõukogude Eestis.

Konverentsi avasõnad lausus Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor Jaan Undusk, mõtiskledes kohandumise ja kohanemise leksikaalsete tähenduste üle. Kui kohanemine on pigem eetilise mõiste, siis kohandumine viitab ühtlasi säilitamisele, koha hoidmisele. Need, kes 1944. aastal jäid Eestisse, hoidsid kohta, mille kaudu pagulased end määratlesid. Samas on XX sajandi teisel poolel esile kerkinud koha kinnistumise ja totalitarismi hirm. Kui kohaga käib kaasas moitorese rahutuse müstika, siis on kohanemisel negatiivne tähendus. Eesti rahva kogemus on näidanud, et rahva säilimiseks tuleb kohaneda Eestimaa kui kohaga – eesti kultuur vajab kohta ega püsi ainult pagulaskirjanduse najal.

Sama teema lahtimõtestamist jätkati ka esimeses ettekanneteblokis. Jaak Kangilaski ettekanne "Mitmenäoline marksism" käsitles marksismi retseptiooni Eestis. J. Kangilaski rõhutas, et marksism pole kunagi olnud ühtne, mitmest erinevast marksismist võib rääkida juba K. Marxi enda jüngrite tõlgendustes. Nõukogude okupatsiooni ajal mitmekeksistus marksismi roll veelgi. Marksistlike tekste (tsitaate, viiteid jms) kasutati 1960-ndaail aastail neljal viisil: rituaalselt, konjunktuurselt, opositsiooniliselt ja irooniliselt. Marksismi iroonilised tõlgendajad, kelle hulka liigitas kõneleja ka enast, püüdsid näidata marksistlike ideede leiduvat absurdi. J. Kangilaski seadis kahtluse alla marksismi aluse – teooria ühiskonna arengu paratamatutest seadustest –, pooldades kordumatute juhuste ja nende kombinatsioonide teooriat,

mille kaasaegseid seisukohti on esitanud näiteks J. Lotman, G. H. von Wright, K. Popper. Kangilaski esitas ka retoorilise küsimuse, kas Eesti oleks iseseisvunud, kui V. I. Lenini (kui "juhusliku isiku") juhitud revolutsioon Venemaal poleks võitnud. Marksistlikud ideed ei ole ühiskonnast kadunud. Näiteks kunstiteadusi on need Läänes kujundanud juba aastakümneid, ja just Lääne kaudu redutseerituna on need sisse tungimas ka praegusesse Eestisse.

Rein Ruutsoo ettekanne "Mugandumise müra ja "oma hääl": Rem Blumi marksistlik diskursus marksistliku telose vastu" keskendus professor Rem Blumi rollile paljude eesti filosoofide ja ühiskonnateadlaste õpetamisel Tartu ülikoolis. Filosoofina püüdis Rem Blum ametliku ideoloogia sees leida oma nišši, kuid tugines vene kultuuritraditsioonile, millele oli omane n-ö koosmõtlemine ja kooskõnelemine, ei saanud ta Eestiga kontakti, selle tulemuseks oli R. Ruutsoo järgi Eestist võõrandumine. Formaalselt homogeenes nõukogude kultuuris ja ka ametlikus marksismis oli palju võimalusi, sisuliselt räägiti eri keeli. R. Ruutsoo jäi seisukohale, et marksismi, leninismi ja sotsiaaldemokraatia eristamine oleks kultuuri uurijatele kasulik.

Kadri Tüür ja Timo Maran käsitlesid kohandumist biosemiootilisest vaatepunktist ettekandes "Kohased teod. Loodusteaduslikku". Loodusteadustes vaadeldakse kohandumist pigem adapteerumisena – elutingimustega, keskkonnaga *kohanemise* või *evolutsioonisena*. Kohastumine tähendab evolutsiooni käigus kujunenud pöördumatuid muutusi tervel liigil, see toimub geneetiliselt n-ö tagantjärele ja on seotud arenguga. Kohanemine aga tähendab üksikisendi valikuid, olukorraga sobitumist, see pole päritav. Siit tuleneb mõiste semiootiline kohasus – edukus sobituda ümbritsevaga, oskus semiootiliste protsesside abil viia vastavusse enesekohast ja keskkonnast saadavat infot. Kirjandusökoloogiast on pärit kaks kohanemisega seotud elustrateegiat: komöödiline ja tragöödiline. Kui tragöödiline kangelane sureb ideaalide eest keskkonnaga kohanemata, siis komöödiline kangelane jääb ilma ideaalideta ellu ja kohaneb.

T. Marani ja K. Tüüri etteaste lõppes sõnumiga eesti rahvale: bioloogilise vaatepunktist tuleks panna rõhk kohanemisele ja jääda ellu, see on *koha-lik* strateegia.

Jätkati ettekannetega, mis keskendusid kohandumisele arhitektuuris ja kunstis. Krista Kodrese ettekanne "Klassikaline retoorika ja modernismi kehtestamine" jälgis 1950.–1960-ndate arhitektuuri suundumusi, toetudes antiigi retoorika põhimõtetele, mis võimaldas paralleele tõmmata ka kirjanduse ja teiste kunstidega. Huvipakkuva aspektina tõi K. Kodres välja arhitektuurist kõnelemise/kirjutamise konservatiivsuse ja püsivuse võrreldes tegelikult toimunud murranguga – modernismi kiire omaksvõtuga.

Ettekandes "Kompjalgne mugavus: 1960. aastate ruumikujundus" vaatles sama aastakümne ruumi-, peamiselt kodukujunduse põhimõtteid Karin Paulus, illustreerides oma juttu fotodega 1960-ndate aastate ajakirja Tehnika ja Tootmine numbritest.

Ants Juske võttis vaatluse alla kohandumise kui kollaboratsionismi ettekandes "Poliitilise ja kunstilise kollaboratsionismi vahekorras eesti sõjajärgses kunstis". Kõneleja nentis, et stalinistlikus kunstis puudusid algul kompositsiooni-põhimõtted, hiljem said eeskujuks XIX sajandi akademism ja vabaõhumaali elemendid. Samas nõuti kunstnikelt teatud hollywoodlikku hüperrealismi ning oluliseks said piltide juurde kuuluvad narratiivid, vormikaanon ja verbaalsed ettekirjutused. Semantiliselt olulised aspektid maalil pidid kaanonist rangelt kinni pidama.

Kunstipaneeli lõpetas Virve Sarapik teemaga "Kunst kui pelgupaik". Kunsti üks võimalikke funktsioone on irduda tegelikkusest, luua fiktsionaalseid aegruume ja kunstiga tegelemine on reaalsusest eemaldumine – neid väiteid tõestas V. Sarapik mitmete näidete varal kirjandusest ja kunstist. Kunsti enesetõestamise tarve on olnud kõige aktuaalsem just ühele ideoloogiale allutatud ühiskondades, kuna Platoni mõistes ideaalses riigis on miteelilised kunstid põlu all, sest kunst loob illusioone ega võimalda jõuda tõeni. See seletab ka, miks sotsialistliku realismi kanooniliseks nõudeks oli seotus konkreetse aja ja kohaga.

Konverentsi kolmas osa keskendus kohandumise märkidele kirjanduses. Rein Veidemann rääkis oma ettekandes "Autobiograafia kohandumise märgina" autobiograafiast kui sootsiumi nõuete vastupeegeldusest inimese elus. Totalitaarse režiimi poolt pakutud autobiograafia oli ankeedi laiendus, Veidemann võrdles seda inkvisitsiooni ülekuulamisprotokolliga, mis pidi andma õiguse elule. Pikemalt peatus kõneleja Valmar Adamsi 1940-ndail kuni 1960-ndail aastail kirjutatud biograafiatel, mis varieerusid sõltuvalt konjunktuurist ja ideoloogilisest kontekstist.

Maie Kalda "Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas" andis ülevaate 1940-ndate aastate Eesti kirjanduselust ja sellest, kuidas kirjanikud olid neil aastail sunnitud muutuva ajaga kohanema. Termin *järel-eesti aeg* pärineb Madis Kõivult ning on seotud Juhan Jaigi käsitlusega. M. Kalda kõneles H. Raudsepa, F. Tuglase, M. Metsanurga ja O. Lutsu loomingust ja selle avaldamisest või mitteavaldamisest tollases Eestis.

Sirje Oleski "Näidiskohaneja Johannes Semperi lugu" oli vastuolulisest kirjanduskultuurintellektuaalist: sellest, mida temaga nõukogude aastail tehti ja mida ta ise tegi. Semperi sotsialistlik realism oli S. Oleski sõnul intelligentne, kuid küüniline.

Viimasena astus üles Toomas Liiv int-rigeerivalt, n-õ süüdimatu eurooplase vaatepunktist esitatud ettekandega "Eestikeelsed kirjanduslood 1940–1960: kohandumise areng". Vaatluse alla võeti kolm eesti kirjanduslugu: 1943. aastal ilmunud B. Söödi "Eesti kirjanduslugu gümnaasiumile", 1953. aastal ilmunud "Eesti kirjanduse õpik keskkoolile" (toimetaja E. Sõgel) ja 1954. aastal ilmunud K. Ristikivi "Eesti kirjanduse lugu". T. Liivi sõnul olid neile kirjanduslugudele iseloomulikud asiopeetilised ehk vaikimisele rajatud kaanonid, toimus kohanemine aposiopeesi abil ning selle tulemus oli negatiivne kirjanduslugu.

Kuna kõigest, millest siiani vaikitud, ei jõutud ühe päevaga rääkida, on konverentsile aegast pärast järke oodata – siis juba pikemat ja laiema osalejaskonnaga.

MARIN LAAK,
ANNELI MIHKELEV

NOORTE FOLKLORISTIDE KONVERENTS

toimus 26. ja 27. aprillil Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis. Kahe päeva jooksul pidasid nelja uurimis- ja õppeasutuse noorteadlased 24 ettekannet (kaks neist stendiettekanded).

Konverentsi esimesel päeval keskendus Anneli Baran (KM FO) oma ettekandes "Fraseologismide süntaktilisest struktuurist" verbi sisaldavatele struktuuridele, püüdes analüüsida püsiühendeid nende verbalse komponendi esinemisvormide alusel. Idioome ja teisi lühifraseologisme ei ole tavaks (andmebaasides, sõnaraamatutes) esitada täielike (teksti)lausetena. Nii võibki fraseologismid jagada kahte rühma: infinitiivse verbivormiga fraasid ja finitiivse verbivormiga lauselised üksused. Parema arusaadavuse huvides tuleks teatud juhtudel (nt lokaalse levikuga murdekeelsete väljendite puhul) esitada ühendid pigem finitiivvormilise verbiga. Katre Õim (KM FO) ettekandes "Võrdluste metafoorsusest/metonüümilisusest substantiivse võrdlusvahendiga väljendite näitel" kasutab võrdlusvahendi metafoorsuse/metonüümilisuse tuvastamisel üsna lihtsat moodust, jälgides, kas võrdlusvahend sisaldab agenti. Põhimõtteliselt peaks võrdlus agendi olemasolu korral mõtestuma metafoorselt, vastandjuhul metonüümiliselt. Tegelikult asi nii selge ei ole: rohked probleemjuhud on üldjoontes taandatavad tõdemusele, et eesti võrdlused on suures osas metafoorselt/metonüümiliselt hübriidsed. Liina Paalese (TÜ) ettekanne "Isiku- ja kohanimed kurtide märgipärimuses" käsitles viipenimesid – nimemärke, millega Eesti kurdid tähistavad isiku- ja kohanimed. Nimemärgid peegeldavad kurtide inimeste visuaalset maailmataju ja on nende olulisemaid identiteedisümboleid. Ettekandes "Süüvides stereotüüpiasse" keskendus Liina Saarlo (KM ERA, TÜ) selliste Kodavere regivärssides leiduvate sõnadele, mis küll moodustavad stereotüüpse paari, ent pole omavahel seotud ei alliteratsiooniga ega parallelismiga. Selliste paaride leidmiseks oli esineja vaadelnud kõigi (alliteratsioonijuhud kaasa arvatud) sõnatüvede statistilist koosinemist ühe värsi piires. Domineerisid nn grammatilised paarid, ent selgusid ka statistiliselt kõige enam korduvad nn leksikaalsed paarid, mida

võiks stereotüüpseteks vormeliteks nimetada (esimesed kümme tüvepaari kõige sagedamini esinevast alates olid: *ell-veli*, *ei-on*, *mu-on*, *kas-on*, *mis-mina*, *mis-on*, *vaene-laps*, *see-on*, *veli-veli*, *kui-on*). Kanni Labi (TÜ, KM ERA) rääkis oma ettekandes verbaalnoomenitest Jõhvi ja Iisaku regilauludes. Valdav enamik verbaalnoomenitest osutus tegijat märkivateks isikutuletisteks, mille tüvi esines lähedastes värssides paljudel juhtudel ka verbivormis, moodustades annominatsiooni. Seda, et tegevus on regilaulus sageli tähtsaim isikuid iseloomustav seik, osutab ka tegijanimede rohkus nimisõna poeetiliste sünonüümide hulgas. Annika Kilgi (TPÜ) ettekanne "Kuidas õnne ära tunda" andis ülevaate 64 kolme vanuserühma kuuluva tallinlase arvamus- ja uskumustest õnne kohta. Küsitlutele jagatud ankeet sisaldas 31 tegevust ja sündmust, millega saab õnne taotleda või mis on õnne endeks. Oldi kuulnud üsna paljusid uskumusi, harvem käituti ise nendest lähtudes, ent ennete täideminikusse usuti veel vähemal juhudel. Ootuspäraselt erinesid uskumused vanuserühmiti. Terje Potteri (TÜ, KM ERA) ettekande teemaks oli "Räägi minuga inglitest", aluseks ingliskogemustele pühendatud Pereraadio telefonivestlussaade. Vaatluse all oli 23 lugu 15 jutustajalt keskmise vanusega 50–60 aastat (enam-vähem võrdselt mehi ja naisi). Kogemusjuttudes olid valdaval kohal elu kriisisituatsioonid – ingli hoiatuse abil õnnetuse vältimine (nt ingli poolt õigel kellaajal unest äratamise ning vingumürgitusest pääsemise jutud), samuti ingli nägemisest toetust saanud või ajendatud usuline ärkamine. Piret Paal (KM FO, TÜ) ettekandes "Individuaalsed ja kollektiivsed lood" keskendus folkloorse süsuga juttudele, mis kuuluvad esmalt indiviidi isiklikku kogemust väljendavate juttude hulka, kuid traditsiooniliste lisandustega moodustavad kollektiivse jutupärimuse, kus leidub sisuelemente, mida jagavad ja mõistavad ühise kultuuritaustaga inimesed. Merili Metsvahi (TÜ) võrdles ettekandes "Vanad rahvajutud 21. sajandil. Püha Jüri legendi varieerumisest" 90-aastaselt Tartus elavalt setu naiselt Ksenja Mürsepalt tänavu salvestatud

kolme legendivarianti. Variantide varieerumise üheks põhjuseks pidas ta asjaolu, et jutustaja teadvuses seostub loo süžee visuaalsete piltidega (mälujäljed Püha Jüri ikoonidest erinevates kirikutes ja tollast, mis on eksponeeritud Petseri kloostris). Ilmnes, et ühest küljest mõjutavad visuaalsed ettekujutused legendi süžeed (ikoonil on Püha Jüri kujutatud hetkel, mil ta oda lohele kurku lööb, jutustatud loos aga lööb Püha Jüri enne maole odaga kurku ja alles siis legendile omaselt mõõgaga pea otsast), teisest küljest on kunagi nähtud pilt Ksenja teadvuses jutusüžee mõjul muutunud (jutustaja väitel on Petseri kloostris asuval vankril kuningatütre puust kuju). Veinika Västriku (TÜ, KM ERA) ettekandes "Risti kabeliga seotud kohapärimus 18. sajandist tänapäevani" osutas, kuidas tänu paiga olulisusele ei kao sellega seotud pärimused, ehkki nende sisu muutub. Alates XVIII sajandi keskpaigast oli käibel ime-lugu kabeli ehitamisest tänutäheks ses paigas nägijaks saanu poolt; ohverdamis-koha hävitamisest ajendatuna sündis hoiatusmuistend pühakoha lõhkujale osaks saanud karistusest; XX sajandi teisel poolel astusid taanduva imeloo asemele rahvajutud kabeli juures nähtud kummitustest ja vaimudest. Risti kabeli ümbrusest on ajaloolased 1920-ndaist aastaist peale otsinud Madisepäeva lahingu toimumiskohta. Selleteemalise diskussiooni mõjul 1960-ndail aastail on kabeliase saanud uue tähenduse kui Lembitu maleva langemise koht. Evelin Lepp (TÜ) kõneles ettekandes "Arhiivijuttude varieeruvusest "Lapsepühkimise lugude" näitel" tekstirühmast, milles on juttu lapse pühkimisest vilja või kookidega (ehk normide rikkumisest ning sellele järgnevast Jumala karistusest).

Konverentsi teisel päeval tutvustas Renata Sõukand (TÜ) ülevaates "Muuseum folkloori kujundajana: narkonäitus TÜ Ajaloo Muuseumis" ühe näituse retseptiooni, nii nagu see peegeldus näitust külastanud lastegruppide kontrolltestides ja joonistustes. Lisaks tõdemusele, et teatud detailid näitusest ja kaasnenud loengust jäid meelde ning mõjutavad edaspidi ilmselt ka laste juturepertuaari, võis joonistuste põhjal tuvastada laste poolt omaks võetud massimeedia, eriti reklaami visuaalseid ja verbaalseid stereotüüpe. Ettekandes "Perejuttude kogemine ja

nende mõju identiteedile" rõhutas Pihla Vuorinen (TÜ) pereliikmetega seotud lugude olulisust indiviidi minapildi ja identiteedi formeerumisel. Mälestustest ja lähedastelt kuuldud lugudest valitakse välja teatud osa, mida teistele endast räägitakse ja mille valiku määravad konkreetse loo või selle detailide sobivus kujutlusega endast ja oma lähedastest. Kaia Kalliver (TPÜ) rääkis ettekandes "Müüdid kodutuist" tallinlaste arvamusalaldustes väljenduvaist tüüpkujujuttudest kindla elukoha ja isikutunnistusega inimeste kohta. Esitanud kodutut märkiva slängiterminoloogia ning seejärel loendi tuntuimaist kodutumüütidest, osutas esineja nende müütide paikapidamatusele suurel osal juhtudest. Sellised müüdid käibivad tihti lastehirmutamajuttudeks, mille puhul funktsioon tingib teatavate negatiivsete detailide rõhutamist. Uurimuses "Etniline huumor sotsiaalses kontekstis: Eesti ja Soome" üritas Liisi Joon (KM FO) välja selgitada, kas, mil määral ja kuidas on etnilised anekdoodid seotud sotsiaalse tegelikkusega. Kolme empiirilise uuringu tulemustest selgus, et eestisoome naljatraditsioonis on anekdootide funktsionaalne seos sotsiaalse tegelikkusega kaheldav, kuid anekdootide rääkimise intensiivsus ja temaatika järgib ajaloolis-kultuurilisi muutusi kahe etnilise grupi vahelistes suhetes. Pille Niin (TÜ) vaatles ettekandes "Teistmoodi inimesed" ühes külas käibivate juttude tegelasi – isikuid, kes ei mahu kogukonnas "normaalse" määratlusse (materjal oli pärit 1999. aasta Läänemaa rahvaluuleekspeditsioonilt). Enamasti on jututegelasteks külahullu staatuseesse sattunud vallasandid, vanapoisid ning krahvid. Harvem räägitakse lugusid mustlastest, sektantidest, prohvetitest ja hermafrodiitidest. Žanriti ulatub juturepertuaar kindlavormilistest naljanditest ja pajatustest vabama vormiga jutustusteni. Helen Kõmmus (TÜ) oma ettekandes "Traditsioonilise muusikakultuuri koht tänapäeva ühiskonnas põhja- ja koltasaami rahvamuusika näitel" käsitles traditsioonilise vokaalmuusika (põhja- ja koltasaami joig, koltasaami *leudd*) arenguid ja osatähtsust praegusaegses saami ühiskonnas. Soome Lapimaal elavate põhja- ja koltasaamidega tehtud intervjuudele tuginedes väitis esineja, et XX sajandi lõpu saami ühiskonda iseloomustab liberaalne suhtumine omakultuurilise

elustiili säilitamisstrateegiatesse. Vormiliselt erinevatest, ent oma olemuselt sarnastest joiust ja *leudd*'ist on saanud saami kultuuri elujõu sümboolid. Jelena Gandšu (EMA) teemaks oli "Vaimuliku laulu folkloriseerumine Väraska Püha Jüri kirikus". Tänu kirikukoori liikmete kõrgele keskmisele eale (koori juhataja Raissa Mandel sai tänavu 89-aastaseks) kõlavad tänapäeval Väraska kreekakatoliku Püha Jüri kirikus sajandi algusest pärit viisid. Kuna koor peaaegu ei kasuta laulmisel noote, vaid enamasti ainult tekstidega lauluraamatuid, on kasutatavad viisid aja jooksul paratamatult varieerunud. Säilinud laulud esindavad ühelt poolt küll noodiraamatutes kirjapandud muusikat, teiselt poolt aga kohalikus muusikakultuuris suuliselt levinud traditsiooni. Hans-Gunter Locki (EMA) ettekanne "Rahvaviiside identifitseerimisest Eduard Tubina Eesti perioodi teostes" keskendus Tubina varasemale loomeperioodile. Esineja jagas Tubina Eesti perioodi rahvaviisiainelise loomingu kaheks – enne ja pärast Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kogudega tutvumist loodud teosteks. Varasemasse perioodi kuuluvad "Eesti rahvatantsud" (1929), "Süit eesti motiividel" (1930–1931), "Prelüüd" (1934) ja "Süit eesti tantsudest" (1938), hilisemasse aga ballett "Kratt" (1941 ja 1961), "Sümfoniett eesti motiividel" (1940) ja "Süit eesti tantsuviisidest" (1943). Pärast Tubina märkmete, teoste partituuride ja ERA viisiainese põhjalikku võrdlemist õnnestus H.-G. Lockil identifitseerida suur osa helilooja kasutatud rahvaviisidest (38 viisi). Kadri Saavik (EMA) tutvustas ettekandes "Tartumaa hällilaulud ja hälliviisid" ERA kogudes leiduvaid Tartumaa hällilaulu ning analüüsis viiside muusikalisi tunnuseid. Jäädvustatud hällilaulud pole ei muusikaliselt ega ka teksti osas kuigi lähedased vanemale traditsioonile. Keeleliselt on traditsioonilisi osiseid sisaldavais tekstides nii Lõuna-Tartumaa murdekeele kui ka kirjakeele mõjusid. Muusikalistest tunnustest on meloodias tihti tuntavad uuea meloodiatraditsiooni ja ka nn kirjutatud muusika mõjud. Sirle Lorvi (TÜ) ettekanne "Anna Lindvere regilaulikuna" vaatles tuntud Kodavere laulikult jäädvustatud

23 regilaulu. Ehkki Lindverelt jäädvustatud tekstid ja viisid on iseenesest traditsioonipärased, seostab esitaja eri stiilkihistusesse kuuluvaid viise ka selliste tekstidega, mis traditsiooniliselt nende juurde ei kuulu, esitades näiteks mardilaulu uuema, lüürikale tüüpilise viisiga või sidudes lüüriliste tekstidega arhailisi tavandilauluviise. Andreas Kalkun (TÜ, KM ERA) analüüsis ettekandes "Sonsu Anna elulood" setu lauliku eluloolistes improvisatsioonides peegelduvat naise maailmapilti. Põhiosas traditsioonilistest laulumotiividest kokkupandud eluloolauludes jutustab Anna eelkõige oma perekonna, meeste ja lastega seotud sündmustest, jättes minajutustaja teiseseks tegelaseks. Etteantud mallist lahknevad kirglikud, pessimistlikud või kohati lausa nihilistlikud emotsionaalsed löigud, mille kaudu laulik otsekui vabastab end ja ilmutab oma mässu elu etteantud raamide vastu.

Maris Mürsepa (TÜ, KM FO) stendiettekanne "Maskid – kes, millal ja milleks?" tutvustas Turu saarestikus Kustavi saarel säilinud nuudisanditamistava, mis mujal Soomes on kadunud. Tänaased nuudipäeva tavad on mitmeilmeline nähtus: külarahva meelelahutus ja tema identiteedi üks loojaid ning säilitajaid, ühtlasi aga ka teatud kirjutamata reegleid järgiv mäng. Mari Sarv (KM ERA, TÜ) oma stendiettekandes "Regilaulu värsitunnuste kihelkonnasisene varieeruvus (Haljala)" analüüsis suurima jäädvustatud laulude hulgaga Haljala kihelkonna laulikute repertuaari. Kõige tähelepanevam on murtud värsside esinemises ilmnev erinevus – hilisema sünniaastaga laulikutel on murtud värsside protsent väiksem ja vastavalt paarituarvulistest positsioonidest (v.a esimene) algavate esmavärteliste sõnadega värsside protsent suurem. Samuti on hiljem sündinud laulikute värssides kasutatavate sõnavormide lühenemise tõttu keskmisest rohkem sõnu.

Konverentsi esimese päeva lõpul esitleti eelmise aasta konverentsi ettekanne kogumikku "Klaasmäel. Pro folkloristika VIII".

JANIKA ORAS

REIN VEIDEMANN. Socialist Realism as a Modernist project

The article discusses how socialist realism as the fundamental concept of art criticism practised in the totalitarian (Soviet) society could be related to modernism and postmodernism. The establishment of the canon of socialist realism passed through two stages. Right from the revolution of 1917 up to the late 1920s socialist realism was ruled by the avant-garde part of modernism (futurism, dadaism). Since 1934, however, the canon began to fossilize, earmarking modernism – which was, after all, its own foundation – as a decadent phenomenon. Following B. Groys, the author treats socialist realism as a kind of "one-and-a-half" style wavering between modernism and postmodernism. As a method, socialist realism "behaved" to modernism like postmodernism, which – being unable to propose the intended alternative to modernism – emulated to surpass it. Socialist realism lost its actuality together with the collapse of the Soviet society.

KÜLLI EICHENBAUM, KARL PAJUSALU. Language Attitudes and the Identities of Seto and Võro People

The paper provides an overview of the southeastern Estonian Seto and Võro people's attitudes towards their vernaculars and investigates how the language attitudes reflect their ethnic identities. It

appears that the local language is more important for the self-identification of the lutheran Võros and young Setos, but for the elderly orthodox Setos it is their traditional culture that constitutes the primary foundation of their identity. Obviously, the diverse cultural background has caused some differences in the making of the Seto and Võro identities.

ANTS VIRES. Young M. J. Eisen as a Popularizer of History

During his school and student days in 1876–1885 the later well-known Estonian folklorist Matthias Johann Eisen (1857–1934) published over 100 books and booklets, which were mostly without remaining value. Among these, the books on Estonian history, however, deserve some attention. In the first decades of Estonian national movement the Estonians did not have any thorough knowledge about their history. Young Eisen began to eliminate this shortcoming. While studying in high school, he translated from German and partly revised a short history of the Baltic provinces of Russia and published it under the title *Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu* ("The history of Estonia, Livonia and Courland", 1877). He also published a 6-volume series about the important men in Estonian history (1883–1884) and in 1883–1886 edited reprints of the works of O. W. Masing and F. R. Faehlmann, who were the pioneers of Estonian national awakening.

INHALT

REIN VEIDEMANN. Der sozialistische Realismus als Projekt des Modernen	449
SILVI VARE. Das verschobene Verhältnis zwischen der estnischen Gemein- und der Fachsprache	455
ANU PALLAS. Der estländische Journalist 1919–1940	473
KÜLLI EICHENBAUM, KARL PAJUSALU. Spracheinstellung und Identität des Volkes der Setu und Võru	483
ANTS VIRES. Der Einsatz des jungen M. J. Eisen für die Popularisierung der Geschichte	490

IM BLICKPUNKT

HALDUR ÕIM. Über die Sprachtechnologie und die estnische Sprache	499
--	-----

MISZELLEN

RUDOLF KARELSON. Nachbetrachtungen zum "Bedeutungswörterbuch der estnischen Schriftsprache" (IV)	502
--	-----

REZENSIONEN

JAN KAUS. Die Qualle und der Ozean (Hasso Krull. Millimallikas. Kirjutised 1996–2000. Tallinn, 2000)	505
OSKAR KRUUS. Ein widersprüchlicher Warnroman (Tiina Tamman. Õie teekond. Tallinn, 2001)	511
PEETER KÜNSTLER. Die Mühen der Minderheit und der Glauben des Einfältigen (Olev Remsu. Haapsalu tragöödia III. Tallinn, 2000)	513
HEIDO OTS. Ein wertvoller Sammelband (Uno Mereste. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühiuurimusi. Tallinn, 2000)	514
RUNDSCHAU	518
SUMMARIA	528

Õnnitleme!

- 13. VII Helle Leemets – 65
- 15. VII Vilma Metstak – 75
- 20. VII Krista Kaer – 50
- 23. VII Ago Künnap – 60

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

EKI = Eesti Keele Instituut; **EMA** = Eesti Muusikaakadeemia; **EÕS** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Tartu, 1925–1937; **KM ERA** = Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv; **KM FO** Kirjandusmuuseumi Folklooriosakond; **SSLH** = Suomen Sanomalehdistön Historia (projekt); **SÕS** = Suur õigekeelsus-sõnaraamat. 1. ja 2. vihik. Tartu, 1948–(1951); **TPÜ** = Tallinna Pedagoogikaülikool; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

M u r r a k u d: **Emmaste**; **Kaarma**; **Khk** = Kihelkonna; **Kodavere** (idamurre); **Muhu**; **Mustjala**; **Puhja**; **Rannu**.

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- *Keele žestilise päritolu hüpoteesist* • *Vana kaader järel-eesti ajal* • *Isikunimetused eesti fraseoloogias*

ISSN 0131-1441

